

CONCHA GYÖZÖ

*

EÖTVÖS ÉS MONTALEMBERT
BARÁTSÁGA

ADALÉK A MAGYAR KATHOLIKUSOK AUTONOMIÁJÁNAK

KEZDETEIHEZ

BUDAPEST

A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT BIZOMÁNYA

1918.

A szerző kiadása.
Stephaneum nyomda r. t. Budapest.

ELŐSZÓ.

Molnár Aladár, b. Eötvös Józsefnek meghitt embere, kivételes állású elnöki titkára a minisztériumban, írja : «Élete utolsó félévében nagy buzgalommal készült Montalembert fölött az Akadémiában tartandó emlékbeszédére. Ezen alkalommal és ezen beszédében szándékozott előadni a katolikus autonomiára és a vallásszabadságra vonatkozó eszméit. E célból újra tanulmányozta a kereszténység történetét. Karlsbadi magános sétáiban is leg többnyire e beszédének tervezésével és eszméivel foglalkozott.»¹

Az emlékbeszéd megírását és megtartását nem engedte a nemsokára eljött gyásznapi 1871. február 2-án s szegényebbek lettünk egy megnyilatkozással az emberiségnek és nemzetünknek életbevágó ügyére nézve.

Eötvösnek külföldi tudományos érintkezéseivel, a külföldre tett hatásaival foglalkozva² jutottam már régen fiának, báró Eötvös Lórántnak szives készsége által — miért neki meleg köszönetet mondok — annak a jelentékeny levelezésnek is birtokába, melyet Eötvös Montalemberttel folytatott.

Montalembert-nek 19 francia nyelvű levele b. Eötvös Lorántnál volt ; Vicomte de Meaux, Montalembert veje őrizte annak egyéb irataival együtt Eötvösnek Montalem-

¹ L. Havi Szemle, 1879. III. füz. 19. l.

² L. Báró Eötvös József és a külföldi kritika, 1908. 10. l.

bert-hez német nyelven intézett s a családi levéltárban fennmaradt 12 levelét.

B. Eötvös Lórántól kaptam meg Montalembert leveleit, Eötvöséit pedig Montalembert leányának, Katalinnak, a Sacré Coeur-szerzet az idei osztrák-magyar tartományi főnöknőjének közbenjárásával Vicomte de Meauxtól¹ oly föltétel alatt, hogy azokat az Eötvös-családnak visszaadjam, a Montalembert örökösök pedig megkapják atyjuk leveleit, ami megtörtént, miután b. Eötvös József leveleit gondosan lemásoltam.

Már Vicomte de Meaux kifejezte 1907 május 3-iki hozzám intézett levelében csodálkozását a talált levelek csekély száma fölött s abbeli föltevését, hogy a becses levelezés egy része hiányzik.²

¹ Vicomte de Meaux, földművelésügyi miniszter Buffet cabinetjében 1875-ben, majd 1877-ben Brogliében. Alkotmányos királypárti politikus volt, egyházi ügyekben Montalembert hű követője. Nevezetes irodalmi munkái: *L'église catholique et la liberté aux États-Unis*. 1893. — *Montalembert*. 1897. — *Souvenirs politiques 1871—1877*. 420 l. 1905.

² Montalembert és Eötvös levelezésének egybevetéséből egészen kétségtelen, hogy Eötvös leveleiből legalább is hat hiányzik. Névszerint: 1. 1853 január 15-iki levele, melyről Montalembert 1853. március 24-iki levele emlékezik; ennek a levélnek hiánya különösen sajnálatos, mert ezzel ajálta művét, «A XIX. század uralkodó uszméit» Montalembert-nek; 2. 1859-iki levele, melyről Montalembert 1859. április 23-iki levelében ad hírt; 3., 4. 1861. október 14-iki és 1862. február 20-iki, Montalembert-tel való személyes találkozások után írt levelei, melyeknek létezéséről Montalembert-nek 1862. május 13-iki leveléből nyerünk tudomást; 5. egy gróf Zichy útján küldött levél, melyet Montalembert, utóbb említett leveléből kitetszőleg, nem kapott meg; 6. Eötvösnek 1865. szeptember 19-iki levele, melyre Montalembert szeptember 29-iki levelében hivatkozik; 7. végül, úgylátszik, még egy levél, mely Eötvösnek 1865. augusztus 24-iki levele szerint pár héttel előbb íródott. Az egész levelezés, amelynek emlékei fennmaradtak, tanulságos képet nyújt egyben a nemzetközi postaszolgálat gyarló állapotáról az akkori időben.

E hiány dacára a meglevő levelek teljes világitásba helyezik a két nagy lélek érintkezését az újkori alkotmányos szabadság s a katolikus egyház viszonya tekintetében s az érzelem, a felfogás közösségének azt a fokát és természetét, mely őket a két nagy ügy által benső barátságba fűzte.

Mialatt én az Eötvösre vonatkozó, főként sajtó útján közzétett, külföldi kritika megírásával foglalkoztam s külön tanulmány tárgyának tartottam fönn Eötvös és Montalembert összeköttetésének megállapítását, melynek emlékeit terjedelmes magánlevelezés őrizte, Kont Ignác Montalembert-nek Eötvöshöz intézett leveleiből bő kivonatokat adott a *Budapesti Szemlé*-ben, hogy azokkal adalékot nyújtson «Eötvös politikai munkáinak, politikai működésének, 1861 és 1867 között kifejtett tevékenységének francia szempontból való megítéléséhez.»¹ E kivonatok hűek s egyeznek azokkal, melyeket belőlük tettem, midőn azokat tanulmányoztam, ha itt-ott az enyémekek más pontokra is kiterjednek s értékelésük a Kontétól eltérő is. Kivonatos jellegük mellett is Kont közléseit az érdeklődő haszonnal olvashatja.

Kont egyben vázlatosan előre bocsátotta, hogy érintkezésüket méltányolni lehessen, «Montalembert életének főbb mozzanatait, mert a mostani nemzedék már alig sejti, mily helyet foglalt el Szent Erzsébet életírója a politikában és irodalomban és mi vonzhatta a liberális Eötvöst a katolikus egyház híres védőjéhez.»

Eötvös levelei adják erre a lélek bensejéből fakadt feleletet s mint ilyenek Eötvös lelki képének megrajzolásához megbecsülhetlen adalékok. A hozzájuk fűződő érdek

¹ L. Budapesti Szemle, 1907. 362. füz. 202. 1.

pedig messze túlmegy azon a kereten, melybe Kont e levezést szorította és Eötvösnek valláspolitikai álláspontjára is vonatkozik, sőt ez érdeket különösen ez a vonatkozás fokozza, mivel ez Eötvösnek legbensőbb lelki vilá-gával kapcsolatos.

Bármily becsesek legyenek ugyanis az ítéletek, melyekkel kiváló férfiak, köztük Montalembert, Eötvösnek gondolatait, irányát, összefogását méltatták, bármennyire fájjaljuk is, hogy a Magyarországért lelkesülő Montalembertnek hosszas betegsége nem engedte meg terve kivitelét, megírni Magyarország alkotmányát s annak viszontagságait,¹ mireánk mégis Eötvös maga, amint gondolatait, terveit szíve melegével átérzi, megeleveníti, az érdeklődésnek, a szeretetnek, a kegyeletnek tárgya.

Mert a legkisebb, valamint a legnagyobb embernek is az értékét legfőképen az adja meg, hogyan, mily egyéni módon bír saját lelke erejével, szándéka, akarata szep-lőtlenségében, magából szépet és jót, hasznost és nemest világra hozni.

¹ 1867. jún. 12-iki levelében írja, ha egészsége javul, első erő-feszítése Magyarország ismertetésének lesz szentelve. A franciákat nem érdekli Magyarország s épen azért nem szeretik, amiért Montalembert csodálja: a szabadságnak és hagyománynak nála teljes erőben élő frigyéért, melyet kivüle még csak Angliában találhatni. Terve kiviteléhez tanulmányokat tesz, jegyzeteket készít Magyarországra nézve. «Összehasonlítja — így szól egyik életirója — Lecanuet nagy, 3 kötetes munkájában (Montalembert, 1902. III. köt. 275. l.), mely Montalembertnek összes hátrahagyott iratai fölhasználásával készült, Angliával, álmainak másik országával. Alkotmányuk nem egyidőben keletkezik-e? Nincs-e ugyanoly számú megyéjük, nincs-e mindegyikben a történelmi jognak azonegy kultusza, az arisztokráciának hasonló kedvelése?»

«Ebből a tanulmányból, melyet Montalembert Magyarországról írni akart, de meg nem írt, mondja Vicomte de Meaux 1907. június 18-iki levelében, nem maradt fenn egyéb bő kivonatoknál szemlékből, hírlapokból s némely kuszált, olvashatlan jegyzetek.»

Termékeny, új gondolatok, fölfedezések, a technika, a költészet, a művészet remekei bizonyára magukban véve nagy értékek; de még nagyobb az emberi szív, mely azokat önemésztő vergődésben teremtette, és az elme nagy alkotásait a küzdelemnek, az odaadásnak jószágos, abszolút értékével megaranyozni, a lángész fényéhez, a legnagyobb áldozatokra kész emberi erőt, a jellem nagyságát kapcsolni bírja.

Ínnét a nagy érdeklődés, mely a tudomány, a művészet, a gazdasági, az állami, a vallási élet kiváló alakjainak belső világát, tetteik, alkotásaik rugóit, életük kisebb epizódjait, életrajzukat, emlékirataikat kíséri s az összhangot keresi az egész ember és egyes alkotásai között. Eötvösnek e leveleiben pedig ez összhang teljes szépségében tükröződik. Különösen valláspolitikai eszméi eleve-nülnek itt meg a baráti rokonérzés ömledezésében.

És ez érdeklődés oly jogosult, oly komoly alapon támad, mert a nagy eszmék, nagy igazságok, vonatkozának akár a természet, akár az ember vi'ágára, elásott kincsek, ha az emberi tudatban föl nem támadnak, vissza nem tükröződnek, megértésre nem ta'lá'nak.

Az ember, főleg akiben az erkö'csi világ eszméi életre kelnek s akit tetteiben vezetnek, lelkesítnek, ezért több, mint maguk a töle elszakítva vett, holt eszmék, igazságok, mert azok, általa, benne nyernek teljes létet, valóságot s élnek tovább a hatás által, melyet más lelkekben élete által is kelteni tudott.

Az emberiség amióta eszmél, ezért közeledik az áhitat egy nemével azokhoz az emberekhez, akikben — vagy akikről hiszi, hogy — a nagy gondolatok, nagy tettek fogamzottak s halmozza el gyakran a tökéletes ember minden tulajdonságával azt, aki csak mint mű-

vész, mint államférfi, mint föltaláló, de nem mint egész ember érdemli bámulatát.

Eötvös levelei Montalembert-hez főleg vallási álláspontjának mélyebb megokolását nyújtják. Jelentékeny részük ugyan alkotmányunknak, szabadságunknak 1865-tel kezdődő viszontagságaira is vonatkozik.

Am Eötvös előtt vallás és szabadság között a legszorosabb kapcsolat van s Eötvös államelmélete, amint azt a *XIX. század ur. eszméiben* kifejtette, vallási álláspontja nélkül meg sem érthető.

Eötvös első levele mindjárt, mely a közöttük váltottakból fennmaradt (1865 június 21-éről), ha erre nagy munkája után még szükség volna, ennek legkézzelfoghatóbb bizonyossága. Megköszöni M-nek iratát «*La victoire du Nord aux États-Unis*» (L. Oeuvres de Montalembert (IX. köt. 295. l.), melyben ez az északamerikai polgárháború végét, a szabadság diadalát a rabszolgaság fölött, fényes tollával, szíve egész melegével, mint a keresztény hit diadalát a szabad Amerikában ünnepli. «Mint önnek minden munkája, írja Eötvös, ez is erősen megragadott. Mint mindenütt, itt is az emberiség minden nemes fölgerjedése iránti lelkesedés az, ami az olvasót megkapja és oly csodásan megnyugtatja. Mert arra emlékezteti, mily közel állanak az emberi kedélyben az igazi vallásosság érzelme és a szabadság szeretete, mily közel áll az emberi méltóságnak s azoknak a szeretet parancsolta kötelességeknek a tudata, amelyeket a kereszténység követel és hogy épen ezért végre meg kell találni a formát, amely a kereszténység s a szabadság között jelenleg dúló, áldatlan harcnak végét vet.»

E levelek Eötvöst nem mutatják másnak, mint aminőnek irataiban, beszédeiben, közéleti tényeiből ismerjük.

Azt mondhatni nyilvános tényei érthetőbbek, világosabban lesznek általuk, de lelke bensejének, érzelmeinek és közéleti cselekedeteinek teljes összhangját is mutatják.

Közzétételükkel meg vagyunk győződve, nem vétünk Eötvös akarata ellen, aki Toldy Ferencnek hozzáintézett kérését műveire vonatkozó intimebb adatok közlése iránt 1870 december 7-én kelt soraival elég ridegen elutasította :

«Legjobb szeretném, ha a közönség és én sohasem ismerkedtünk volna meg egymással. De miután ez megtörtént s elég vigyázatlan voltam csaknem husz kötettel a közönség elé lépni, legalább nem akarom, hogy ez az ismeretség intimebb legyen. Eleget nyomattam ki, min a jó vagy rosszakaratú kritika elmésségét gyakorolhatja. Ahhoz miként támadtak az egyes művek s miként jutottam meggyőződéseimhez, a publikumnak nincs köze.»

Nem olyasmit nyujtanak e levelek, amit itt Eötvös Toldytól megtagad, még ha e levelet betűszerinti értelmében vesszük s az abban mutatkozó kedvetlenséget nem írjuk is kezdődő és halálát okozó, két hó mulva bekövetkezett betegsége rovására.

Nincs itt szó olyan legszemélyesebb érzelmekről, melyekkel lyrája, regényköltészete kapcsolatban lehetett. Nyilvános tényeinek magyarázata van ezekben teljes őszinteséggel előadva s ami bennük írásukkor csak bizalmasan megbeszélhető körülményekre vonatkozik, a közel félszáz alatt, mely e bizalmas baráti közlések óta eltelt, elvesztette intimitását.

Meggyőződésének legbensőbb kialakulásaira sem vonatkoznak.

Mindaz, ami e levelekben foglaltatik, baráti őszinteséggel és melegséggel való előadása annak, amit Eötvös

nyilvánosan vallott, párosulva a Montalembert iránt érzett tisztelettel.

Egyben e levelek cáfolatai — legalább Eötvöst illetőleg — egyik saját gondolatának. «Igen csalatkozik, így szól,¹ aki a levelekből az írónak jelleméről ítél.» Igaz, hozzáteszi: «Csaknem mindenki, midőn ír, nem saját, hanem annak képét adja, ami lenni akarna. Még inkább áll ez oly embereknél, kik kitünő helyet foglalnak el; azon meggyőződéssel írnak, hogy családi vagy bizodalmas leveleik — korunk gyalázatos szokása szerint, — a közönség elébe hozattatnak. Azon öntudat, hogy közönség előtt állunk, nagyobb vagy kisebb mértékben mindenkit színésszé tesz.»

Amiket Eötvös e leveleiben elmond, elmondta a nagy nyilvánosság előtt. Ami őket mégis annyira értékessé teszi, azokban a személyes okokban, azokban az egyes részletkörülményekben rejlik, melyekről itt nyilatkozik először ily kimerítően, de mindenek fölött a személyben, akihez őket intézi s a barátságának, a tiszteletnek abban a meleg hangjában, mellyel Montalemberthez szól.

Misem mutatja annyira, mint e leveleknek érzelmes hangja, mennyire szívéhez nőtt Eötvösnek az ő egyháza, s mennyire válhatlan részét alkotta az emberi haladásról, szabadságról alkotott eszményének ez egyház szabadsága, ereje.

Az az általános ítélet Eötvösről, hogy vallásos, hívő lélek volt, e levelekben nyeri meg részletekig menő megvilágítását különösen azáltal, hogy azokban a vallásnak, de főleg a katolikus egyháznak az államhoz való viszonyáról oly megnyilatkozások foglaltatnak, aminőket tőle másutt ily határozottsággal nem találunk.

¹ Összes művek, Gondolatok. XIX. köt. 111. l.

Eötvösnek igazi lelki képmása tisztán, élesen rajzolódik meg e levelek által s végleg elmossa azokat a hamis ábrázolásokat, melyek róla vallási tekintetben akár katolikus, akár protestáns, akár szabadgondolkodó elfogultság és rajongás műhelyéből forgalomba kerültek.

Az elsők a katholicizmus megrontója, a protestánsok saját egyházuk ellensége, a szabadgondolkodók a hierarchia szolgájaként ábrázolják.

E hamis, e nem hű ábrázatokkal szemben Eötvös Montalembert-tel rokonirányú liberális katolikusként bontakozik ki a levelekből is, melyek némi részben talán pótolják a Montalembert-ről tervezett, sajnos már meg nem tarthatott emlékbeszédet.

De Eötvösnek igazi képéhez más irányban is fontos vonásokat nyújtanak e levelek. Belőlük értjük meg teljesen Eötvösnek annyiszor megtámadott politikáját Ausztria irányában is, melyet egy vezérgondolat hat át: védelem a fenyegető orosz hatalom ellen, melyet csak egy nagy, erős birodalomban hitt megtalálni. Ez a hatalmi szempont tette előtte alárendeltté 1851-től 1861-ig azokat a jogi szempontokat, melyekről a magyarság nemzeti léte feladása nélkül le nem mondhatott. Különben is gyengébb volt az érzéke az állami létnek közjogi rendezése, mint annak erkölcsi alapjai és az emberi kultúra megvédéséhez szükséges összereje iránt.

Ez a vezérgondolat egy iratában sem fejeződik ki oly határozottan, mint 1866. szeptember 16-iki levelében, mely a századok madártávlatából, a végcél magaslatáról az aktualitások iránti érzéketlenséggel nézi a Habsburgok hatalmát, és jogi elhatárolások nélkül lehetségesnek tartja, hogy e hatalom tényleg nem lesz más, mint az egykor fennállott magyar királyság megifjodása.

Eötvösnek az aktualitások iránti érzékhiánya, messze-néző perspektívája, amelyből e levelet is méltatni kell, akadályozta meg, hogy vezérszerephez jusson s csakis mint fő eszmeébresztő érvényesüljön Deák és Andrássy mellett.

Aki e levélen a magyar közjog szempontjából meg-
ütközik, feledi, hogy az bizalmas baráti levélben rajzolja
a magyarság uralmának, a jogi elhatárolások mikéntjének
ezúttal figyelmen kívül hagyásával, Eötvös lelki szemei
előtt feltűnő majdani látképét.

Az állambölcész pedig, akit Eötvösnek elvont, az
aktuális helyzetre való alkalmasságuktól független állam-
tani és művelődéstörténeti elvei érdekelnek, értékes meg-
világításokat, kifejtéseket fog e levelekben találni.

Eötvösnek annyival tartozik nemzete. E levelek
bizonyára fokozni fogják nemes, nagy egyénisége iránt a
tisztelet, a hála, a szeretet érzetét. Mert amint magasztos,
szép életének megvoltak tévedései a helyzetek megítélése,
az irányelvek megállapítása körül, melyek némelyeit e
levelek is visszatükrözik, azonképen szándékainak tiszta-
sága, cselekedeteinek önzetlen nemessége felől élete min-
den nyilvánulása határozott tanúságot tesz, közöttük
nem kis mértékben e levelek.

Eötvös geniusza, jelleme iránt érzett bensőséges ke-
gyelem érzetével csatolom azokat Montalembert-el való
barátságának rajzához, melynek vajha sikerülne Eötvös
egész lelki alakját az eddigieknél élesebben feltüntetni.

St. Radegund, 1915. István király napján.

I.

Montalembert és Lamennais szellemi forradalma 1830-ban a katolikus egyház és az elnyomott népek felszabadítása érdekében.

Eötvös és Montalembert nem ismerték egymást személyesen, mikor levélbeli érintkezésük megkezdődött. Mi indította Eötvöst arra, hogy Montalembert-el 1853 elején az érintkezést keresse? Csak Montalembert lelki egyénisége iránti érdeklődése sugalhatta neki 1853 január 15-iki levelét, mellyel fölkeresi s neki a *XIX. század Uralkodó Ezméit* megküldi. Montalembert-nek ugyanez évi március 24-iki leveléből kétségtelen, hogy az érintkezést Eötvös kezdte.¹

Eötvösnek érthető a kívánsága művéről francia ítéletet hallani. Hisz az alapjában véve az ellen az eltorzítás ellen fordult, melyet a francia forradalom a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméin véghez vitt.

De miért küldte épen neki?

Annak is van nyoma, hogy kívülről egyidejűleg Tocqueville-hez is fordult.² Ebben nincs semmi feltűnő. Tocqueville műve «*A demokrácia Amerikában*» 1835 óta világhírré emelkedett, a liberálisok valóságos evangéliuma volt s Eötvösre is nagy hatást gyakorolt. Ezenkívül Tocqueville a demokrácia tekintetében hasonló aggodalmakat táplált, mint Eötvös.

¹ Kont téved, (I. Budapesti Szemle, 1907. 362. füz. 202. I.) azt állítva, hogy a levelezést Montalembert kezdte. E tévedés csak onnan eredhetett, mert Eötvösnek e levele nincs meg, létezését azonban Montalembert-nek arra adott válasza kétségtelenné teszi.

² Lásd szerzőtől: Eötvös és a külföldi kritika. 1908. 20. J.

Ellenben Montalembert 1853-ban a művelt emberiség körében távolról sem foglalt el ily előkelő helyet.

Ismerték mint az állami mindenhatóság ostromlóját, mint a katolikus egyház kormányzati önállóságának, tanítói szabadságának, az elnyomott lengyelek, irek, svájciak jogainak páratlan ékesszólású védőjét.

Montalembert-t az állam és egyház elválásztásának, a katolicizmus és a demokrácia szövetségének gondolata mellett folytatott szenvedélyes agitációja, a középkori építészeti remek restaurációjáért való lelkesedése s magyarországi Szent Erzsébetről írt könyve állították csak az európai közélet szinpadára, de egyetlen oly világhírű műve nem volt, mint Tocqueville *Demokracziája*. Publicisztikai, parlamenti szónoki, irodalmi működése pedig Franciaországnak 1830 utáni külön viszonyaihoz fűződött és e részben oly álláspontot foglalt el, amely a vallásra vonatkozólag a magyar egyház közjogi állását illető hazai közvéleménnyel éles ellentétben állott.

Montalembert ugyanis a francia (gallikán) egyház önállóságát nem a Rómától, hanem a francia államtól való függetlenségbe helyezte. Ezért az egyház tekintetében a régi francia (gallikán) hagyományokhoz, az államnak az egyház fölött a napoleoni konkordátumban is fenntartott gyámkodásához ragaszkodók Montalembert-t hűveivel együtt ultramontánnak tekintették és a külföldön is a katolikusok szélső jobb szárnyához számították.

Ami Montalembert egyéniségének Eötvös előtt Tocqueville mellett is kiemelkedő jelentőséget adhatott, elsősorban sajtósági vallási álláspontja volt.

Eötvösnek közeledését Montalemberthez, nagy művének megküldését részére, pozitív adat hiányában, — hisz

első levelét, mely e tényeket magyarázná, nincs meg — lélektanilag nehéz másban, mint Montalembert-nek egész nyilvános működését átható, ennek végső rugóját tevő vallási buzgalmában s ezzel kapcsolatos liberális politikai álláspontjában keresni.

Montalembert életét, e fölött nem lehet kétség, egy gondolat tölti be: a katolikus vallás igazságának gondolata. Ebben látja alapját, támasztékát, kivihetőségét a politikai és egyéni szabadságnak, egyszóval az alkotmányosságának csakúgy, mint a szociális igazságosságának és a demokratikus törekvéseknek is.

Akár az egyéni és politikai szabadságért, akár a pápaság világi hatalmáért küzd, egyaránt katolikus hitének tételeiből meríti erejét.

Amily lángoló a hite, ép oly erős a ragaszkodása a szabad, alkotmányos intézményekhez.

Montalembert egyéniségének ez a vonása tette azt oly eredetivé.

Az egyháznak a tekintély elvére alapított, a hierarchia kormányozta életében, az abszolút kormányzatú államokkal való szoros szövetsége idején, midőn a XIX. század elején a katolikus népek legtöbbszörénél a spanyoloknál, az olaszoknál, az osztrákoknál az alkotmányos szabadság végkép megszűnt, Montalembert feltűnése vallás-politikai terveivel 1830-ban, váratlan, rendkívüli, megkapó jelenség volt.

A katolikus egyház, mely a reformáció elől Európaszerte az abszolút monarchiák védőszárnya alá menekült, ezektől előbb lenyűgözve, utóbb a XVIII. században szabadgondolkodó rendszabályaik által létalapjában fenyegetve, Franciaországban a nagy forradalom által teljesen megsemmisült.

Napoleon konkordátuma, a Bourbonok restaurációja 1815-ben külsőleg visszaállítja ugyan, gallikán állam-egyházi minőségében, de a dermettségből, melybe e rendszer következtében a XVIII. század alatt beléjutott, nem bír fölcsődni, annak hagyományaitól, gondolat- és érzésvilágától szabadulni.

És egész valójában megdöbben, midőn 1830-ban a legitimista családból származó, 20 éves, világi katolikus Montalembert a nagymúltú papnak, Lamennais-nak vezérlete alatt, az ügyvédből pappá lett Lacordaire társaságában az «*Avenir*» című napilapban «Isten és szabadság» jelszava alatt, a katholicizmus és demokrácia frigyének állandó követelése mellett Franciaország közéletének porondján megjelenik. Mert volt e triász kísérletében, melyet az «*Avenir*» alapításával 1830 októberében véghezvittek, volt valami rokon vonás azzal a forradalommal, mely ugyanez év júliusában a Bourbonok legitim dinasztiját elsöpörte.

Eötvösnek ahhoz a férfiúhoz fordulása, aki 1830-ban ily irányban kezdte és ha nem is első eszközeivel, de célját tekintve, változatlanul folytatta 1853-ig közpályáját, a köztük fűződő barátság, természetsszerűleg fölkelti az érdeklődést Montalembert küzdelmei, művei iránt.

Barátságukat csak úgy érthetni meg, ha az összekötő szálakat különböző körülmények között lefolyt életüknek indító okai között megtaláljuk. Montalembert élete, küzdelmei, irodalmi művei Eötvös egyéniségének teljes megfejtéséhez is kulcsot szolgáltatnak.

Mi érdekelte hát Eötvöst, a reform lelkes barátját, de a forradalom gyűlöljét Montalembert életében, aki életét a lelki forradalom egy cselekvényével kezdi? s miben állott tényének forradalmi jellege?

A Bourbonok trónját 1830 júliusában ledöntő nép-szentségtörő pusztításokat végez a templomokban, megkövezi, kicsúfolja a papságot, az «*Avenir*» ellenben vallással kívánja az új alkotmányt megerősíteni, a demokráciát megszentelni s a katolikus hit újjászületését jósolja a forradalom romjaiból.

Alapítóinak egyéniségében is van valami rendkívüli, mondhatni forradalmi.

A francia egyháznak akkoriban tudomány, művészi szépségű irány által legkitünőbb, legzseniálisabb alakja, a nagy író, az «utolsó egyházatya», amint nevezték,¹ Lamennais, aki addig a királyság abszolút hatalmát s a pápa felsőbbségét egyenlően isteni eredetűnek hirdeti, egyszerre megfordul az egész világ ámulatára. Látva, mint dől romba az 1815-ben restaurált monarchia, s nehezteléssel eltelve iránta, mert a francia királynak az egyház fölötti gyámkodását támadó irataiért elítéltetett, ez a hibornokságra kiszemelt Lamennais az «*Avenir*»-ben a népszabadságra, a demokrácia apostolaként jelenik meg.

Lacordaire-nek, aki utóbb Franciaországnak Bossuet óta legnagyobb egyházi szónoka lett, már személyében valami forradalmi van. Lacordaire, a demokratikus köztársaság elveiért lelkesedő, köztársasági családi hagyományú ügyvéd, megválnak ügyvédi hivatásától, hogy újat keressen s ezt először a papiban, később 1838-ban Szent Domonkosnak Franciaországból 50 év óta kitiltott szerzetében találja meg. A szenvedélyszította vallásellenes áramlatoknak ebben a korában már ez a lépése, még inkább merész támadásai az «*Avenir*»-ben a kormány ellen, a forradalmi kitörésekhez hasonló jellegükkel rázzák föl a francia világot.

¹ Lásd Montalembert, Oeuvres, 9. köt. 425. 1.

E két férfiúval hirdeti, — elfogadva az 1830-iki chartát — rajongó fiatal követőjük, Montalembert, az ősi legitimista család fia, a «keresztesek unokája», hogy «az újkori társadalmat, a demokráciát egyedül a hit és szabadság föltétlen szükségességű frigye mentheti meg».

Az «*Avenir*» forradalmi jellegét leginkább mutatja azonban főtétele az állam és egyház elválásztásáról.

Midőn az «*Avenir*» az újkori szabadságnak minden nemét, a vallásit, a tanításit, a sajtótét elfogadja, sőt követeli, a szabadság megvalósulását az egyházra nézve csak úgy bírja elképzelni, ha lemond az államtól kapott anyagi támogatásról s kimenekülve gyámsága alól a püspökök kinevezése tekintetében, teljes önrendelkezést nyert, mint bármely szabad társulat, életének összes oldalaira nézve.

A napoleoni konkordátum megszüntetése, mely az állam védelmének, anyagi támogatásának, névszerint az egyház összes költségeinek elvállalása fejében az egyházat a püspökök kinevezése útján lenyűgözte, — jóllehet ez anyagi támogatás csak kárpótlás volt az egyháznak a nagy forradalom elkobozta javaiért, — az egyház papjait, mint mondták a «kormány zsandáraivá» alacsonyította, lett volna a gyakorlati eszköz az «*Avenir*» szerint az egyház szabad társulati állásának megvalósítására.

Mintha csak az 1848-iki magyar püspököket hallanók, midőn az egyházi kinevezéseket a felelős minisztérium hatásköréből kivonni iparkodtak, úgy érvelt Lacordaire ez ellen 1830-ban Franciaországban. «Mióta a katolikus vallás megszűnt a haza vallása lenni, a minisztereknek törvény szerint semlegeseknek, közönyöseknek kell lenniök irányunkban. Vajjon biztosíték-e ránk nézve semlegességük? Világiak, mint ilyenek lehetnek protestánsok,

zsidók, atheisták. Olyan társadalmi rétegből kerülnek ki, ahol ellenünk megingathatlan előítélet uralkodik.»¹

A legitimitásunk 1830-ig uralkodó rendszerében nem kevésbé volt forradalmi jellegű a lelkesedés az irek, belgák, lengyelek fölkelése, támadása mellett, a nemzetközi jog s az illető államok alkotmányjoga szerint legitim kormányaik ellen.

És e forradalmi irányzat nemcsak a toll, hanem az élőszó, a külső tett segítségéhez is folyamodik. Az «*Avenir*» emberei terveik megvalósítására agitáló, cselekvő szervezetet létesítenek, a héttagú «*Agence Générale*»-t. Szónokai Franciaország minden részében gyűjtő beszédekkel gyűjtik a hiveket, megbizottai pöröket kezdenek a kormánynak egyházi ügyekben tett intézkedései ellen. Igazgatósága, az 1830-iki charta általános kijelentésére hivatkozva, a fennálló iskolatörvények ellenére, 1832-ben iskolát nyit Párisban.

A kormány karhatalommal zárja be az iskolát, Lacordaire-t, Montalembert-t bíróság elé állítja. Utóbbi az atyjának időközben bekövetkezett halála folytán a pair-ek kamarájának tagjává lesz s mint ilyen kerül a pair-ek kamarájának ítélőszéke elé, bámulatra ragadva ékesszólása hevével és mélységeivel bírait. Új csillag tűnt fel a francia közélet egén, midőn 1831 szeptember 19-én Montalembert védbeszédét előadta. Így ítelt mindenki a 22 éves fiatal pairről s a pénzbüntetés, melyben marasztaltott, megindította a tanítási szabadságnak 1851-ben céljához ért lavináját.

Lamennais-nak, az egész mozgalom lelkének magartartása négy év múlva az «*Avenir*» feltűnése után a leg-erősebb ok azonban a gyanúra, hogy a triász hirdette

¹ Lásd Lecanuel, Montalembert, I. köt. 165. l.

tanok, ha végkövetkezményeikkel megvalósíttatnak, az egyháznak oly irányt fognának adni, mely úgy hitcikkeivel, mint kormányzati elveivel alapjában ellenkezik, sőt hogy az államra, a társadalomra nézve is a teljes fölfordulást, a respublikát, de különösen a társadalomnak szocialista szerkezetét jelentenék.

Magukban, ily következtetések nélkül is elég izgatók voltak azok.

Már 1831-ben kérdezte Lamennais, hová vezetnek a nemzetgazdák elvei? «Alárendelték a proletárság jólétét a szerencse kegyeltjei pompázásának, egyre nevelték a szegény ember nyomorát s a javakat néhány ember kezébe egyesítették, akik amannak verejtékével kereskednek és éhségre spekulálnak.»¹

Már ekkor hirdette, hogy a konkordátum felbontását a klérusnak kell megkezdeni, lemondva a javadalmazásról, melyet annak alapján az állami költségvetés neki nyújt, mert az állam a papság fizetését esküszegés nélkül meg nem tagadhatja.

«Dobjátok oda megborzadva e pénzt, — így kiáltott paptársaira Lamennais — mert mindenki, akit megfizetnek, fizetőjének szolgájává lesz ; az a falat kenyér, amit a papságnak vetnek, adja a jogcímet elnyomására.»

A kételkedőknek, akik Lamennais e biztatására azt felelik, hogy a papság ugyan szabad lesz, ha az állami fizetést visszautasítja, de oly szabad csak mint a proletár, akit semmi sem érhet, mert semmije sincs, ezt kiáltja oda Lamennais fegyvertársa, Lacordaire : «Igen, olyanok lesztek, mint a proletár, aki fogja magát, nekiindul s vagyona-ként magával viszi Istenét, reményét, mely nem csal, magával milliók lelkét, akik szeretik.»

¹ Lecanuet, id. m. 180 l.

Lamennais megmaradt ez elveknél akkor is, midőn azokat a Szentszék, bár teljes kimélettel, a *Mirari vos* encyklikában elítélte; egy darabig hallgatott, 1834-ben törte meg a hallgatást a «*Hivő szózata*»-val. (*Paroles d'un Croyant.*)

II.

Lamennais «Hivő szózata» és Miczkiewicz «Lengyel zarándokai».

¶ Lamennais könyve ragyogó irányával, látnoki miszticizmusával, szenvedélyességével fölírta Európát.

Az 1832—36-iki országgyűlésnek is nem egy tagját ragadta meg ez új evangélium, melyet a katolikus vallásnak imént még tüzes harcosa hirdetett; az országgyűlési ifjúság között épen kézről-kézre járt. «Számosan csak ennek kedvéért tették sajátjukká a francia nyelvet» — mondja Horváth Mihály.

A «*Hivő szózata*» szakítás volt, habár még burkolt, szerzőjének régi hitével, a katolikus vallás átformálása a köztársasági szabadságnak, a szocialista vagyoni egyenlőségnek bálványozásává, valóságos demokratikus theokrativá.

«A néphez!» — így kezdi a «*Hivő szózata*», értve a megszólítottak alatt a franciák között a bajokkal küzdő, a fájdalom alatt görnyedő, alsó osztályszakot, kiknek nincs egy pernyi pihenése az élet küzdelmeiben.

De megjön az ő napjuk is, a keresztrefeszített Krisztus megszabadítja őket a hatalmasok igájától.

Az Atya, a Fiú, a Szentlélek nevében biztosítja őket, hogy nyomorúságuk Isten ellen való, «aki se nagyokat,

se kicsinyeket, se urakat, se szolgákat, se királyokat, se alattvalókat nem teremtett, csak egyenlő embereket. (VII. cikk.)

A zsarnokok, a felebarátaikat kizsákmányoló gazdagok istentelen szándékainak útjában állott Krisztus parancsa, «meg kellett hát venni papjait javakkal, kitüntetésekkel, hatalommal.» (XIII. cikk.)

«Nagy idők közelednek. A királyok üvöltének trónjaikon; mind a két kezükkel szorongatják koronáikat a vihar ellen, mely őket koronástól elsepri. A gazdagok s hatalmasok meztelenül futnak palotáikból, nehogy romjaik alá temettessenek.» (XXIV. cikk.)

«A világon csak rossz törvények vannak. Kell-e más, törvény, mint a Krisztusé? A krisztusi törvény világos, szent s mindenki könnyen ítél önmaga fölött, ha e törvény él a lelkében. Krisztus gyermekei, ha valami miatt meghasonlanak, ne vigyék vitáikat azoknak ítélőszéke elé, akik elnyomják és megrontják e földet.» (XXIX. cikk.)

«A szabadság nem áll abban, hogy ez vagy az uralkodjék, hanem, hogy senki ne uralkodjék. Csak ahol Isten nem uralkodik, ott kell, hogy ember uralkodjék. Isten országa, bizony mondom nektek, az igazságosság uralma a lelkekben s a szereteté a szivekben. Alapszik pedig az Istenben és a Krisztusban való hiten, aki Isten törvényét, a szeretet és igazságosság törvényét kinyilatkoztatta.» (XXXVII. cikk.)

«Nincs semmi nagyobb a világon, mint az Isten nevében meginduló népnek szilárd eltökélése azoknak a jogoknak kivívására, melyeket tőle kapott. Érheti szerencsétlenség, baj, árulás, eladhatják Judások. Ne vesse el bátorságát. Mert a nép, bizony mondom nektek, ha mint Krisztus, sírba szállna is, harmadnapon mint a Krisztus

föltámadna, diadalmaskodva a halálon és a világ urán és a világ urának miniszterein.» (XXXVIII. cikk.)

A János evangélista titkos Jelenéseinek hangját utánzó szózat a földi és a túlvilági haza dicshimnuszával záródik, melynek végakkordjában a Szentháromságnak pantheisztikusan megrajzolt misztériuma tűnik föl, mint a végtelenség ölében egyesült három isteni személy uniója s «a létnek e végtelen oceánján, ennek mélységeiben úszik, lebeg, terjed a teremtés.» (XLII. cikk.)

Lamennais-nek, Montalembert hön szeretett vezérének, barátjának e fordulása, multjával való szakítása amily lesújtó volt ifjú barátjára, ép oly jellemző a mozgalomra, melyhez Montalembert annyi lelkesedéssel csatlakozott s annak elvi gyengeségére.

Az eleven életnek teljes valóságától elszigetelt egyes elvnek vak bálványozása, a valóságban az egyes elv mellett és vele együtt érvényre törekvő más elvnek semmibe vevése, különösen pedig az egyéni vélekedésnek minden tárgyilagosságot, tekintély fölé emelése vezették Lamennais-t úgy pályája kezdetén, mikor a királyság isteni jogáért lelkesedett, mint 1830-ban, midőn a szabadsággal, a demokráciával szövetkezett katholicizmusért, a szociális igazságosságért küzdött vagy mikor végül a «*Hivő szózat*»-ban a demokratikus theokrácia apostola lett.¹

Csak a nagy forradalom, csak a XVIII. századi philosophia hibáit látta élete első szakában. A restaurált Bourbonok gallikán hagyományú gyámkodása az egyház fölött, az alsóbb néposztályok elhanyagolása, az arisztokratikus és plutokratikus érdekek cűlsúlya, a júliusi monarchia alatt indította a keresztes háborúra, melyet az «*Avenir*»-

¹ L. levelét d'Ary Benedekhez 1834 július 27-én A. Laveille-nél: Un Lamennais inconnu. Lettres inédites. 332. 1.

rel kezdett, mely azonban nemcsak a francia monarchia, hanem alapjában a pápai szék ellen is fordult.

Ennek megbízása nélkül, saját egyéni itéletének föltétlen helyességébe bizakodva, kezdte meg a francia egyháznak nemzetközi kötés által rendezet^t közjogi helyzetét^t ostromolni s az elnyomott népeket kormányaik ellen tüzelni, melyekkel a szent szék barátságos viszonyban állott.

Mindennél inkább jellemzi azonban Lamennais-nek egyéni véleménye csalhatatlanságába való bizakodását, hogy a szabadságnak igen általános eszméjét, sokféle területének, a személyeknek megjelölése nélkül, amelyekre s akikre vonatkozhatik, írta legfőbb elvül zászlajára.

A «*Hivő szózata*» Lamennais egyénisége, multja után nem volt meglepő. Eszejárásának matematikai elvont egyoldalúsága által vezetve, egyéni véleményének csalhatatlanságába bizakodva, csoda-e ha 1834-ben az egyház tekintélyével, ennek hitcikkeivel és politikájával csakúgy, mint a történelmi események követelte államformával, a társadalmi munkának és javaknak az akkori tényezők belső értékelése szerint kialakult szerkezetével a saját új kereszténységét, szocialista társadalmát, köztársasági formájú államát állította szembe.

Annak a Lamennais-nek, aki 1830-ban lánglelkességgel szállott síkra a kinyilatkoztatott kereszténységért és alkotmányos szabadságért, átalakulása egy új, minden tekintélytől mentesített kereszténység, az egyedül üdvözítő köztársaság és szocialista társadalmi szerkezet apostolává, föl kellett nyissa Montalembert szemét négy év előtti vállalkozásának egész hordereje fölé.

Nagy volt ugyan a távolság, mely az «*Avenir*» Lamennais-jét a «*Hivő szózatá*»-nak frójától elválasztotta, de bizonyos rokonságot köztük félre nem ismerhetni. Ha e

rokonság az elvekben nem állott is fenn, az «Avenir» elveinek határozatlansága nem zárta ki, a hangulat, a harcmodor pedig, mely Lamennais-t mind a két időszakában jellemezte, egyenesen sugallta az ilyféle következtetéseket.

Montalembert, Lacordaire hite erősebb, ragaszkodása az egyházhoz bensőbb, engedelmességük iránta teljesebb volt, hogy sem az egyház szavának hallatára kötelességük iránt kétségben lettek volna. Meghajoltak előtte, midőn először emelte föl 1832-ben az «Avenir» iránya ellen szózatát. Megszüntették a lapot, meg az «Agence Générale»-t, véget vetettek a propagandának. Még kinosabb volt végleges szakításuk Lamennais-val 1834-ben. Erős lelki harcok után, fájó szívvel, mélyen leverve váltak el a «Hivő szózatá»-nak egykori bálványozott, szeretett szerzőjétől, vezérüktől. Róma jól látott. Lamennais később a szélső szocialista táborba ment át, ő lett a proletárság keresztatyja, ezt a nevet adva a munkásságnak, s híres «Livre du Peuple»-jében végleg és nyíltan szakított minden pozitív vallással.

Montalembert nagy fájdalomához, melyet neki az «Avenir»-ban kezdett irányynak a római szék általi elítélése, végül Lamennais-nek hitehagyása okozott, egy másik fájdalmas csalódás is járult.

Ugyanazzal a hévvel, mely vallása iránt eltöltötte, lelkesedett a fiatal Montalembert az alkotmányos politikai és egyéni szabadságért.

Anyai ágon angol vér folyt ereiben, nevelésében is hatottak angol befolyások, mint katolikust azonban mélyen bántották az irek szenvedései, melyeket ezekre az általa bámult angol alkotmány hozott, másrészt föl-emelte az ir egyháznak rendíthetlen hite, a nagy külső

elnyomás ellenére megmaradt szabadsága, mit annak tulajdonított, hogy az állammal semmi összeköttetésben nem állott, papjai a koldus nép filléreiből éltek, püspökei paloták helyett «püspöki kunyhókban» laktak.

Az ir egyház szabadsága nyomorának közepette ragadta az «Avenir» körébe, a belga katolikusok támadása, függetlenségi harca a protestáns Hollandia elnyomása ellen tette a belga alkotmány meleg szószólójává, s az orosz hatalom kegyetlenkedése a lengyelek ellen avatta ezek védőjévé.

Ami a magyar megyéket, a magyar országgyűlést az 1830-iki lengyel szabadságharc mellett tüzelte, ragadta meg teljes erővel Montalembert ifjú lelkét.

«Drága szent Lengyelország! — így szól 1831 április 16-án az «*Avenir*»-ben, mely Európa beavatkozását a lengyel ügyben folyton, teljes erővel sürgeti, — fogadd a távolból azok hódolatát, akik, mint te, fölesküdték Istenre és a szabadságra s akik e szent neveket homlokukon és szívükben viselik. Második hazánk vagy te nekünk, akik csak azokért az ügyekért élünk, amelyeknek nevében te győztél s Európán át szeretetünk kiáltását küldjük feléd. A rajtad esett igazságtalanság, csakúgy mint hited, a mieink is. Dicsőséged egyedül a tiéd, de úgy tetszik, mintha a miénk is lenne, annyira szeretjük. Téged kísérnek leghőbb jókívánataink, téged hosszú, buzgó imádságaink, téged minden, ami tőlünk odaadásból és szeretetből, vonzalomból, a nemességedet csodáló tiszta és szent irigységből telik. Különösen irigységből, mert irigylünk, nem sajnálunk. Miért is sajnálnánk, Krisztus nemes leánya, hisz győzelmed örökre biztosítva van. Betöltötted hivatásodat, bárminő legyen végzeted, dicsőségedet kiküzdötted. Visszatértél e világba, hogy megmutasd neki, mi az

általa sirba küldött, elbúcsúztatott katolikus hit s mit tehet annak szabadságáért.»¹

Midőn pedig a lengyel menekültek 1832-ben Franciaországba érnek, rokonszenvvvel, szeretettel gyűjti egybe legjelesebbjeiket, Czartoryski Ádámot, Zamoyski Lászlót, a Plater testvéreket, Dembinszkyt s velük oly sok mást, szive egész melegével csüggve közöttük a nagy lengyel költőn, Miczkiewicz Ádámon. «Nekik köszönöm — mondotta róluk — az élet egyik fő javát, a nagy tisztességet, hogy megismerhettem és megérthettem elbukott ügyük nagyságát és szépségét.»²

Nem birta a lengyel ügy iránti lelkesedésében, a lengyelek szeretetében a pápának 1832 június 9-iki encyklikája a lengyel püspökökhöz, megzavarni.

XVI. Gergely megrettenve a pápasága kezdetén, 1831-ben kitört romagnai forradalomtól, félrevezetve az orosz diplomácia által, abban a hitben, hogy a császár kegyét a lengyelek részére leveretésük után megnyeri, elítélte forradalmukat.³

Aki oly szívvel van a lengyelek iránt, mint Montalembert, nem csoda, ha nyelvüket megtanulja s Miczkiewicznek bibliai, népies nyelven, mélységes bánattal, égő szenvedéllyel megírt költői szózatát a lengyel nemzet hivatásáról, a «*Lengyel zarándokok könyvé*»-t franciául megjelenteti s előszóval látja el.

Amily lelkesedéssel szólnak Miczkiewicz művéről s Montalembert előszaváról, Michelet, ki azt a spielbergi rabnak, Pellico Silvionak «*Fogságom órái*»-hoz hasonlítja, Hugo Victor, akinek csak az fáj, hogy nem lehet annyira

¹ Montalembert, Oeuvres, I. köt. Une prière. 187. l.

² L. Lecanuet, id. m. 355. l.

³ L. Lecanuet, id. m. I. köt. 311., 395., 401—404., 494. l.

lengyel, mint Montalembert, ép oly megdöbbenéssel olvassa Lacordaire magának a költeménynek s az előszónak szertelenségeit a fennálló államok kormányai ellen. «Ha szerzetessé lennél s a főnököd volnék, legkevesebb ötször hatszor korbácsfenyíték alá vetnélek» — így szólt hozzá tisztán látó barátja, Lacordaire, midőn az előszót olvasta. Itéletét csakhamar megerősítette a pápa egy 1833. október 5-iki brevéjében, mely Lamennais-vel foglalkozott ugyan, de egyben Miczkiewicznek «vakmerő» gonosz könyvét a «Lengyel zarándokok»-ról («Commentarium de Polonico peregrinatore, plenum temeritatis et malitiae») s hosszú, szenvedélyes előszavát megróttá, melyet (Lamennaisnek) egyik főhíve (Montalembert) írt. (Quidnam longo et vehementi sermone praefatus fuerit alter ex praecipuis ejus alumnis.)

Montalembert végkép le volt sújtva. «Az egyháznak feláldozta pályáját, ambícióját, hírnevét . . . Hogyan áldozza föl neki legszentebb ügyeit, a szabadságot és Lengyelországot, melyekért szíve, mondhatni, szinte bölcsőjében dobogott, melyekre magát lekötötte, melyekre föl-
esküdött.»¹

Majd egy évig tart belső harca. Lamennais «*Hivő szózatá*»-nak megjelenése és elítélése a pápának 1834 július 7-iki *Singulari Nos* encyklikájában vet annak csak végét. Midőn látja, hogy Lamennais hosszas esdeklésre, könyörgésére nem hajol, sőt lázító, már csak látszólag keresztény iratát közzétette s nem akarja visszavonni, nem akar az egyház itélete előtt meghajolni, végül midőn ennek nyilatkozatát: «A katolicizmus, úgy tetszik, nem egyéb mint holt vagy halódó forma», hírvül hozzák neki,

¹ Lecanuet, Vie de M. I. köt. 396. l.

nem habozhat tovább, «nem maradhat, mint naplójában írta — kizárva a hívők közösségéből, egyetlen hazájából, érzelmeinek, szeretetének egyetlen tűzhelyéből, amely lelkének meghagyatott». 1834 december 8-án, a *Szeplőtelen fogantatás* napján írja meg föltétlen alávetését a pápai encyklikák előtt.¹

Az «*Avenir*» megbámult fiatal munkása, a francia irodalom, tudomány jeleseinek, Hugo Victornak, de Vigny Alfrédnek, Balzacnak, Lamartine-nak, Chateaubriand-nak, Micheletnek kegyeltje,² a paire-ok kamarájának a tanítás szabadságáért folytatott küzdelme miatt elítélt tagja, bátor szónoka, a lengyel ügy áldozatkész, fáradhatlan harcosa oda dob mindent, hogy hitét megtarthassa.

Lelkiismereti küzdelmének 1834 december 8-án véghezment lezáródásával minden erejét egy év óta ápolt vágyának, *Magyarországi Szent Erzsébet élete* megírásának szenteli s csalódásaiért e nagy lélek felemelő jellemének bámulatában keres vigasztalást.

A kedves szentnek *Marburgban* már csak halványan élő emléke mégis erősen megragadta,³ midőn e helyet, ahol Erzsébet élete lefolyt s ahol végső nyugvóhelyét is találta, 1833-ban meglátogatta. Mély lehangoltságban járta be e helyet barátjának, Lamennais-nak Rómával dacolása, de a saját egyházpolitikai és alkotmányi törekvéseinek is Róma részéről kedvezőtlen fogadása, később egyenes elítélése következtében.

Marburgi, 1833-iki útja óta dolgozik művén, többi közt *Pisában*, új erőt merítve itt időző, szeretett barátjá-

¹ Lecanuet, u. o. 441. l.

² Lecanuet, u. o. 84—91., 141—151. l.

³ Mrs. Oliphant, *Memoir of the Count de Montalembert*, Tauchnitz, I. köt. 325. l.

nak, De la Ferronays Al'bertnek és nejének társaságában. De la Ferronays-éknak Craven grófnő *«Le récit d'une soeur»*-jében, a memoirnak és a regénynek ebben a mesteri vegyületében megőrökített, mondhatni halhatatlanná tett finom világa a megfelelő légkört biztosította Erzsébet eszményi alakjának megírásához.

E mű emberileg is oly vonzó hangulatát itt nyerte, természetfölötti, csodás tényeihez Montalembertnek a *Solesmes*-ben új életre keltett bencés kolostor s a *Laval* melletti trappista zárda lakóival egyideig megosztott élete adta a kellő színezetet.¹

Magyarországi Szent Erzsébet a maga emberi és természetfölötti jellemvonásaival egyaránt megelevenedett Montalembert művében s mint Vicomte de Meaux-mondja² erről írt jellemrajzában, vele «a szentek történetébe visszatért az élet.»

1836 június havában jelent meg végre, meglepve, elbájozva az olvasókat, az írókat nemcsak otthon, de a külföldön is. Gladstone,³ Görres, Manzoni, Pellico Silvio lelkesedve fogadják. Irodalmi hatásánál még nagyobb az, melyet a vallási életre gyakorolt.

A mű megírásáért «városról-városra, kastélyról-kastélyra, templomról-templomra járt — mondja Montalembert az előszavában — annak lába nyomait keresve, akit a katolikus Németországban mindig a kedves szent Erzsébetnek hittak.»

Majd hozzáteszi: «Föl akarta keresni a távol Magyarországon pozsonyi bölcsőjét, de nem juthatott oda.»

¹ L. Lecanuet, id. m. I. 458. l.

² L. Montalembert, 59. l.

³ L. Lecanuet id. m. II. köt. 87. l.

A nagy szeretet, a rajongás Erzsébet alakja iránt, a komoly hangulat, melyben életét megírta, nagy lelkiismereti válsága és szeretett nővérének, Erzsébetnek ez időre esett halála után, öntudatlanul, észrevétlenül szorosabban fűzték Montalembert-t az országhoz is, ahol szentjének bölcsője ringott, ahová, mint írja, bár akart, akkor még eljutni nem tudott.

III.

Montalembert eszméi és Eötvös «Karthauzi»-ja.

Szent Erzsébet életének megjelenése után nem sokára jött azonban ebből a távol országból egy Montalembertnél csak három évvel fiatalabb ifjú ember, aki által ez a Magyarország iránti rokonszenv ennek egyik fiához való meleg barátsággá alakul majd át évek múlva.

A «Karthauzi» gondolata ott, akkor két Eötvös lelkében, ahol s amikor Montalembert «Magyarországi Szent Erzsébet» világot lát.

A romantikusok érzésvilágához tartoznak mind a ketten.

Montalembert a nagy forradalmat, a Napoleon császárságát, a Bourbonok restaurációját kiállott Franciaország romantikájának katolikus árnyalatát fejezi ki. Montalembert egyházpolitikája, lelkesedése és buzgólkodása az elnyomott népek felszabadításáért, a középkori építészet remekeit elpusztító izléstelen restaurálások elleni hadjárata, a dicsőítés, melyben a vallásilag közömbös, nyárspolgáriasan józan világban a középkort, Szent Erzsébetet részesíti, egy talajból fakadtak Hugo Victor romantikájával.

Magyarország talaján, Eötvösben másnemű romantika támad.

Nem Chateaubriand, nem Hugo, nem Angelo fordítása támasztják azt nála. Általuk csupán arról értesül, hogy a saját lelkét mozgató érzelmvilág, ezenkívül, másutt is létezik s megkapó alkotásokban nyilatkozik.

A helyzetek bizonyos hasonlósága, nagy különbségeik mellett, fokozta e világfölfogást itt is, ott is.

Az új élet szüksége, a réginek nyűgeiből való kibontakozás vágya, a francia forradalmi törekvéseknek legjobb-jainktól fölkarolt, salakjuktól ment, értékes magva «az örökké igaz elvek, mikért a francia forradalom küzdött», amint Eötvös Szalay Lászlóról megemlékezve mondta, összeütköznek a hagyomány szentesítette magyar szabadságnak szűk keretével, a nép összeségét véve szegényes tartalmával, erkölcsi, költői eszményeinek avult céljaival és formáival.

Ahoz a vigadni is sírva tudó hangulathoz, a régi magyar melancholiához és elégedetlenséghez, mely a nemzeti függetlenségnek teljes megszűnésétől való félelemből fakadt, legfőképp a fogékony, fiatal magyar lelkekben, az emberi életet mindig kísérő csalódások hangulatán kívül, egy újfajtájú melancholia járult.

A tünődés, az aggodalom: lehet-e és miként az elmaradt, régi magyar életből egy újabba, szebbe az utat megtalálni?

Eötvös még 1846-ban is, midőn Horváth István temetését leírja, ennek rajongását a multért abból is magyarázza, hogy általa «a jelen nyomorúságát velünk inkább éreztesse» és azok egyikének ritka példajaként mutatja be, «aki midőn a hont annyian elhagyják... nem kételkedett jövőjében soha». (Össz. m. XII. köt. 239. l.)

Eötvös «*Búcsu*»-jában felcsillan ez útnak a reménye, de mennyyel több abban a bánat, az aggodalom.

Ah régen hallgat imár a magyar!
Az ősök elenyészett nyomdokára
Az esti szellő új fővényt takar.

S midőn Franciaországba ér, az igazságosabb társadalmi munkafelosztás hazájába, ahol megvan az anyagi javak bősége, s arányosabb azok elhelyezkedése, ahol végbement a politikai szabadságnak kiterjesztése, itt sem találja meg se az életben se az irodalomban ezt a megelégedést, melyet otthon egy új életnek nagyobb társadalmi és politikai szabadságától vártak.

Eötvös benyomását látogatásának helyéről, ahová elkísérik egyéni, szubjektív életének ifjúkori forrongásai is, ily csalódásteljes szavak vázolják. «Ha ez országban, hol az emberi nem félszázad óta annyit haladott vagy legalább annyit mozgott, hol annyi csalhatatlannak hirdetett gyógyszer használtatott és nem segített.» Vagy ismét: «Mi, kik félszázados szabadságunknak csak azon egy következtetését látjuk, hogy a nép az uralkodó és jobbágy hibáit egyaránt fölvevé s szolgaként hajlongva minden hatalom előtt, zsarnokként csak hizelgőinek adja bizodalját.»¹

A desillúzióknak ilyféle szavakban nyilatkozó hangulata mellett születik meg «*A Karthauzi*», mint az egyéni boldogság küzdelmeinek és erkölcsi törvényeinek könyve, de egyúttal mint a közélet alapelveinek is útmutatója, annál a válhatlan kapcsolatnál fogva, melybe Eötvösnek Kant-féle szubjektív idealizmusa az egyénnek úgy belső, mint másokkal érintkező közéletét szükség-szerűleg hozta.

¹ Eötvös, Karthauzi. Összes művek, I. köt. 250., 251. l.

Az egyéni élet belső szenvedésén, úgy látja Eötvös, nem változtat a közéletnek semmiféle átalakulása, mert minden közélet örökké valami külső marad és mint az érzelem világán túlmenő, erre mindig idegen, kényszerítő erőként hat vissza.

Megelégedést önmagával, összhangot a lélekbe csak ez maga adhat önmagának az önző érdekek leküzdése, a lemondás s ennek legszebb megnyilvánulása a szeretet által, melyet embertársaira áraszt.

Az egyéniséget az emberi élet végső rugójává téve, az egyén belső morálisát, nemes önzetlenségét, vallásos hitét boldogsága egyetlen forrásaként feltüntetve, a közélet, az állam nagy hatását sorsunkra mellőzve, az emberi megnyugvás biztos hajlékaként a katolikus egyház legzordabb, legkivételesebb intézetét, a karthauzi szerzetet jelölve meg, Eötvös bizonyára nem kevésbé volt romantikus, ha nem is oly kifejezetten katolikus, mint a Magyarországi Szent Erzsébet szerzője.

Miben állott Eötvös romanticizmusa? Nem egyedül abban, hogy az egyéni élet önállóságát, a szív, az érzelem, mondjuk a szubjektív morál jogát a társadalom objektív jogával erősen szembeállította. Romanticizmusa a magyar érzés és gondolat világhörében azt hiszem főleg a «*Karthauzi*»-nak vallásos megoldásában rejlik, mely által a meghasonlott léleknek megnyugvást ígér s a «*Karthauzi*»-nak ez a vallásos alapja köti egybe Montalembert-tel.

A «*Karthauzi*»-nak leszármaztatásai Chateaubriand «*René*»-jéből, Constant «*Adolphe*»-jából Ferencinél¹ megtalálták már méltatásukat.

¹ Ferenczi Z. b. Eötvös József 85. l. V. ö. Berkovics M.-nak előttem erőltetettnek látszó kísérletét: B. Eötvös József és a francia irodalom. 1904.

Amiért nekem magyar világunkban romantikusnak s Montalembert-el rokonnak látszik, azt a protestáns bölcsész Erdélyi János s a katolikusból unitáriussá lett Bodnár Zsigmond által is támogatva látom.

«A *Karthauzi*» — mondja Erdélyi¹ — egy nagy vallásos költészet s általa oly elem adatott a magyar költészetnek, mely igen régen hiányzott abból, mert a lyra egyes föllángoló érzelmein kívül a leghazaibb művek is úgy irattak, mintha mai nap is pogány magyarok volnánk. Csoda-e ezután, ha nem töltik el jótékony melegséggel a kebelt s hiánynak érzetét hagyják a lélekben. A képzelődés ragyogása vallásos elem nélkül csak ama káprafény, mely a téli tájak haván csillog s tiszta nap mellett is hideg időt jelent.»

Amit Erdélyi a «*Karthauzi*»-ban ekként a magyar költészet új eleméül feltüntet, csakugyan a vallási s nem egyszerűen a bölcséleti volt, mint azt Beöthy Zs. irodalomtörténetében fölfogja. Azzal, hogy Beöthy a «*Karthauzi*»-t az első magyar munkának minősíti, mely mélyebben hat az emberiség lelkébe, igen keveset mond, mert épen az fontos, minő volt e bölcséleti elem, Voltaireé, Dideroté, a XVIII. század encyklopédistáiéi, avagy Rousseaué, Kanté, vagy a kereszténységé?

Eötvösben nem nehéz Kant szubjektív idealizmusát katolikus hittal párosulva összes munkáiban, követni.

Aki vagy hőse a «*Karthauzi*»-ban,² korunkra a legszomorúbbnak találja, hogy lemondva vallásáról, a lehetőségek sorát az erkölcsi világban annyira kiterjeszté, aki fölkiált: «Sírj forró, keserű cseppeket nemzedet fölött, ó, mert e század elveszté hitét és szeretetét mint én s e vi-

¹ Kisebb prózái, I. 61. l.

² Össz. m. I. köt. 155. l.

lágon nem fogja senki enyhíteni bánatát»¹ aki így eseng : «Mindenható lény : Te kinek teremtető lehellete alatt világok forognak s az emberi szív dobog . . nézz le szegény nemzetedre s add vissza hitét.»² Az az emberiség lelkébe nem egyszerűen bölcseleti, hanem vallási irányával hatol be mélyen.

Hányszor említi élete későbbi folyamán, nem az írósisak rostélya alól, hanem nyílt homlokkal, így midőn a zsidó emancipáció mellett lándzsát tör, hogy «korunk bélyege — fájdalom — inkább a vallásos közömbösség, mint a túlhév»,³ mint beszél Montalemberti lelkesedéssel az irlandiról — Montalembertnek is ifjúsága óta szeretete tárgyáról⁴ — «akit három századnyi üldözés vallása martirjává tehetett, de ki bár oltáraitól vérpadra hurcoltatott, elődeinek szent hitét el nem hagyá».

Gyulai is folyton hangsulyozza Eötvös halála után egy évre tartott páratlan értékű emlékbeszédében Eötvös gondolkodásának keresztény alapjait, «a gyógyító írt, melyet Erdélyi a kereszténység és a demokrácia nagy elvei- és érzéseiben, a hitben és igazságban keres», Eötvös «demokráciai hajlamát, melyet arisztokratikus formák mérsékeltek, vallásosság szentelt meg», «a philosophiai szemlélődést és vallásos fölemelkedését», mely «megtermékenyítette az elméket», a kétely szürkületét «*Karthauzi*» rajzain, de a hegyek csúcsán égő napsugárt is, mely a goth egyház keresztjére veti fényét». «*A XIX. század uralkodó eszméinek* alapkivánalmát, hogy a népeknek összhangba kell hozniok az állam rendezését a kereszt-

¹ Össz. m. 249. l.

² U. o. 252. l.

³ Össz. m. XII. köt. 111. l.

⁴ L. Montalembert Oeuvres, I. köt. 127. l.

tény polgárosodás elveivel» mert Eötvös «mélyen hisz a keresztény polgárosodás jövőjében.»

Gyulainak mesteri rajzában, melyet Eötvösről, az egész Eötvösről nyujt, megjeljük jellemének határozott keresztény vonását ép úgy, mint Erdélyinél, csak a vonás halványabban, kevésbé accentuáltan van visszaadva, amit legjobban az ily egyeztető kitételek mutatnak. Eötvös, Gyulai jellemzésében, «kevésbé nemzeti mint más, de európaiabb mindeniknél, philosoph és mégis keresztény.» «*A Karthauzi*» alapeszméjéről, tanulságáról, szólva, mondja: «ez épen oly keresztény, mint filozóf megnyugvással vált meg Eötvös forrongó ifjúsága eszméitől». Azt azonban nem látjuk ez egymás mellé helyezésből, egy alapon állt-e a filozófus és a keresztény, avagy csak kiegyeztek, mit «a mégis» szócska enged következtetni.

Erdélyi határozottabb, s azt hiszem jól itélt, hogy a «*Karthauzi*» «segélyért való kiáltás Istenhez a veszendőbe ment s menendő hit, szeretet és remény nevében» . . . hogy a «*Karthauzi*» felkiáltás a kereszténység igényei, jogai mellett»¹ s nem túloz, midőn azt mondja, hogy nem ismer költőt az egy Chateaubriandon kívül, aki az egyházatyák óta hőbb védője lett volna a kereszténységnek, «akiben a szent meggyőződések annyira a csontok és ve-lőkig hatólag szólaltak volna fel, mint Eötvösben.»

Még erősebb tanúm Bodnár Zsigmond. Minden tudásnál, ismeretnél erősebb lelki jelenség az élmény. Bodnár mint volt katolikus pap és buvárló szellemű író, mint a 60-as, 70-es évek «*Szabad Egyház*» című montalemberti ideálokat hirdető napilapjának munkatársa, átélte a katholicizmus és az újkor elveinek küzdelmét a maga

¹ Id. m. 2. köt. 17. l.

egyéni életében. Az ő élménye annyival fontosabb, mert életében komoly válságra, vallásváltoztatásra vezetett.

Magát egykori vallásába visszagondolva, mondja a «*Karthauzi*»-ról, ezt a század akkori vallási irányzataihoz kapcsolva,¹ hogy az sem a kétely, hanem a vallás költészetete. «Ez a mű alapeszméje. A költő az oltárhoz vezet, bukott hősét és ki akarja engesztelni Istennel. De ki nem veszi észre, hogy Gusztáv pozitív meggyőződés nélkül erőszakolja önmagára a vallást? . . . Nem úgy tűnik-e fel nekünk, mint a fuldoklónak kapkodása a szalmaszál után? . . . A kereszténység egyik vigasztaló dogmája a segítő és szentelő malasztról hirdeti, csak akarjunk, megsegít az Isten. Ilyen akargatásnak nézem én az egész «*Karthauzi*»-t s e tekintetben Eötvös Gusztávja igaz képviselője a 30-as évek akargató katholicizmusának. A század elején megindult vallásos mozgalom még nem jutott tovább a religio érzelmének szükségénél.»

Bármily rövidesen végez Bodnár a «*Karthauzi*» vallásosságával, megerősíti ennek irányadó jelentőségét az egészben s többet mond alapeszméjéről, mint Péterffy,² ki bár művészi tökéletessége, az egyéni lélektan törvényeivel való megegyezése, «az érzelem gondolati kategóriái» tekintetében oly finoman boncolja, amannak szempontjából csak azt találja kiemelendőnek, hogy benne az egyén viszonya a világhoz tisztább megoldást talál, mint a szentimentalizmus, vagy a világfájdalom akármely más művében ;» de az egyén és a világ viszonyának, az a különös neme, mely a «*Karthauzi*»-vallásában tükröződik, nem érdekli.

¹ Bodnár Zs. Irod. dolgozatok, 1877. 18. l.

² Összegyűjt. munkái, I. köt. 15. l.

Eötvös ily vallásos alapeszméjű művel köszöntve be a magyar világba, habár műve a felebaráti szeretet dicséretén, a katolikus egyház szertartásainak magasztalásán, a szerzetesi intézménynek lélektani igazolásán kívül annak pozitív hittételeiből mitsem tartalmaz s egészben véve inkább az általános kereszténység, inkább egy bölcselmi vallás gondolkörében mozog, mégis a katolikus vallásból vett részletei s a katholicizmussal rokon alaphangja által az újnak, a szokatlannak, a meglepőnek, a romantikusnak érzetét költötte a lelkekben, akik nálunk a világi irodalomban ilyesmihez szokva nem voltak.

A vallás a 30-as évek végén Magyarországon mondhatni szunnyadt. Élete, amennyiben nyilatkozott, inkább felekezeti versengés és irigykedésből, mint az áhitat nemes, magasztos gyümölcseiből állott. A katolikus vallás pedig mióta nagy fia, Rákóczy Ferenc a nemzet történelmének színteréről letűnt, az alkotmányt folyton veszélyeztető dinasztia szövetségének tekintetett s azt a népszerűséget is elvesztette, melyet II. József abszolút kormányzási rendszere ellen kifejtett ellenállásával szerzett. Viszont amíg Józsefnek a nemzet alkotmányát veszélyeztető tervei megdőltek, az állomnak a katolikus egyház fölött gyakorolt gyámkodása megmaradt s ez, mint egész, önállóság hiányában a nemzet 30-as évekbeli renaissanceában erősen háttérbe szorult.

A katolikus papság elevenebb, fiatalabb része az új oltárok felé fordul, ahol a magyar nemzeti lét biztosítására mutatnak be költői, tudományos áldozatokat s saját oltárainak szolgálatát nem tekintik egyetlen, főhivatásának, úgy hogy irodalmunk, társadalmi, politikai életünkben minden természetfölötti vallási elem szám-

üzötté lesz. Ennek a lelkiállapotnak a szülötte Vörösmarty epigramm-ja, mely a kétszáz év előtt elhalt Pázmánt is az új világi vallásra tértnék gondolja.

Pázmán, tiszta valóságnak hallója egekben,
Megtért térítő állok az Isten előtt.
S hirdetek új tudományt, oh halld,
S vedd szivre magyar nép:
Legszentebb vallás: a haza s emberiség.

Hisz arról volt szó, megsemmisüljön-e a magyar, vagy új életet kezdjen? Csoda-e, ha ily helyzetben katolikus papságának jelentékeny része is minden másról megfeledkezett. Erre a korra különösen illik Erdélyi mondása a pogány magyarokról s e nyelvművelő, színházalapító, közgazdasági, alkotmányi reformokkal bajlódó pogány magyarok közé hull a franciaországbeli történet, az egyéni lélek benső küzdelmeiben vergődő, vezeklő «*Karthauzi*»-ről. Kell-e ennél romantikusabb vállalkozás? Idegenbe kell Eötvösnek történetét áthelyeznie, hogy annak lélektani elemzései, vallási gondolatai elfogadhatóbbak legyenek. Ám mindezek itthon a legjobbakat sem igen érdeklették, távol estek tőlük, távolba kellett helyezni a regény személyeit, a hőst is, akit nem vihetett se Bakonybélbe, se Jászóba vezekelni. Még a hívő katolikus, Széchenyi is «*misericianus*» izűnek találta Eötvös gondolkodását¹ s az irodalmi világ eleinte zavarodva, szinte ellenszenvesen fogadta.² Nagy hatása nem volt rögtönös.

Visszatekintve Montalembert és Eötvös irodalmi életének kezdeteire, az eszmék kapcsát a távolság, a személyes ismeretség hiánya dacára már akkor megtaláljuk közöttük. E még csak eszmékbeli kapocs alakul át az idők

¹ Pulszky, *Életem és korom*, I. köt. 180. l.

² L. Ferenczi Z. báró Eötvös J. 81. l.

folyamán, a személyes találkozás által a legnemesebb barátság érzelmi kapcsává.

De e kapocs, melyet a «*Karthauzi*» és «*Magyarországi Szent Erzsébet*» által fűzöttek látunk, már kezdetben nem egyedül a vallási eszmék találkozásából képződik ki.

A «*Karthauzi*» nemcsak az egyéni élet belső mikrokozmosának lélektana és etikája. A «*Karthauzi*» a «*XIX. század uralkodó eszméinek*» is a csirája, amelyek meg Montalembertnek első ifjúsága óta ápolt szabadság eszméivel rokonok.

A «*Karthauzi*» az egyes emberben ható egyéni, belső tényezőnek a nemzeti, az állami erő fölött adott elsőbbség apológiája. Az igazságosság, a szépség, a jóság intézményes megtestesülésének gondolata, melyet a nemzeti össz-erő, az állam nyújthat csupán, a «*Karthauzi*»-ban csak kicsinylő, mondhatni megvető elbánásban részesül. A «*Karthauzi*» minden szépet, minden jót, minden igazságot és igazságosságot a szubjektív morál, a kedély, az érzelem légies szárnyaira bocsátva, őket jobban biztosítva, oltalmazva hiszi, mintha bárminő államhatalom avatkozik azok támogatásába.

Megvan már benne az «*Uralkodó eszmék*» történetbölcséletének alaptétele a keresztény vallásnak az ember egyénisége fölött álló, ezt irányzó, legfőbb tekintélyéről mindarra nézve, ami az ember céljára az igaz, a szép, a jó tekintetében vonatkozik.

A szabadságnak az a neme, melyért Franciaországban annyi vér folyt: a népszuverénitás csak csalódást hozott, mert az egyéni szabadságról megfeledkezett, sőt a zsarnokságnak lett szülője («*Karthauzi*» 251. l.).

A népszabadságot összetévesztették az uralkodással. Mert, mondja a «*Karthauzi*»: «A szabadság és uralkodás

eszméi közel állanak egymáshoz s ha majdan minden forradalom romjain zsarnokot látunk emelkedni, oka az, hogy miután a nép izgalmaiban elfáradt, maradnak mindig egyesek, akik vágyaikat megtarták. Uralkodás nem egyéb, mint a szabadságnak azon legnagyobb foka, melyen nemcsak önerőnkkel élhetünk, hanem másokét is magunkévá tehetjük s Caesarhoz nem áll közelebb senki, mint Brutus, ki őt meggyilkolta.» (Össz. m. I. köt. 154. l.) «Eltévedtünk — vallja a *«Karthauzi»* a francia forradalom szabadságtörekvéseiről szólva — de vajjon nem az igazságot keresve tévedtünk-e el? nem volt-e szent a cél, mely után fáradánk s mely minket, mint a moslim zarándokot, aki Mekkája felé vándorol, a pusztára vezetett?» (U. o. 252. l.).

A szabadságot rosszul értelmezték, az uralkodásba helyezték, az egyéni élet szentségét nem tisztelték, az államot zsarnokivá tették, a *«XIX. század uralkodó eszméi»*-nek ez az alap gondolata a néhány sor szerint is megvan már a *«Karthauzi»*-ban, azzal a különbséggel, hogy utóbbi a keresztény hit üdvözítő erejét csak az egyéni boldogságra vonatkoztatja, az első ellenben az államban is a szabadság ókori fogalmának kiküszöbölésétől, a szabadság keresztény eszméjének feleledésétől várja a népek boldogságát.

A hitközöny, vallási kétely, a világiassá válni kezdő morál korában, midőn az állam hatalmát a népszabadság alapjára helyezik s ezáltal önkéntelenül fokozzák, mert hisz, úgy vélik, a népnek saját hatalmától nincs mit félnie, amikor a gyakorlati életben a morál, az igazságosság külső, tárgyias fölépítésén dolgoznak az ujon feltámadt vagy legalább követelt alkotmányos intézmények útján, valamint a gondolkodásban a hegeli objektív idealizmus

által, amikor az emberi lelket egyetemes lényege mellett sajátos, különös oldala, nemzeti határoltsága ragadja magával, Eötvös «*Karthauzi*»-ja nemcsak az egyéni belső, de a társadalom, az államnak, természetszerint mindig egyben külső világára nézve is romantikus volt.

Vezérembereink az egyéniség belső, érzelmi elemének túlerős előtérbe állítását a közre, a nemzetre nem csoda, ha károsnak tartották és bizonyos ellenszenvvel fogadták.

Kitűnően jellemzi Péterffy (Összegy. munk. 9. l.) a «*Karthauzi*»-nak ez individualizmusát s ebből eredő boldogságvágyát a következőkben: «A világ semmi tárgyának nem marad meg előtte önállósága, nyugodt plasztikája; a vallás, a tudomány, a művészet, az állam, a társadalom, a természet áldozatul esik eudaimonizmusának». Csak a vallást hagyta volna el Eötvös áldozati tárgyai közül, jellemzése így is kimerítő, de csak így lett volna teljesen találó, ellenben azt is közéjük sorozva, a valósággal ellenkezésbe jut. Maga Péterffy észreveszi ezt másutt, midőn az ellenmondásra mutat Eötvös sorsában, melynélfogva ő, aki a legnagyobb idealizmussal az önösség halálát követeli, arra a (politikai) «pályára lép, hol a tömeg az egoizmusnak annyiszor oltárt emel.» (U. o. 16. l.) Mert az önösség halálát hirdető idealizmus az egyéni önzés fölött álló magasabb hatalomnak, Eötvös gondolatában, a vallás felsőbbségének elismerését jelenti, ez előtt megáll, ezt nem áldozza föl az egyéni boldogság oltárán, hanem igenis ezt a keresztény vallás legfőbb parancsának követéséből származtatja.

Ezt leszámítva, Péterffy megállapításai Eötvös szellemi képének egészéhez valóban értékesek.

«Nem csodálatos kezdet-e — kérdi — a «*Karthauzi*» egy fiatal író részéről, aki államférfiúnak készül? «A Kar-

thauzi»-ban az egyéni boldogság kérdése van fölvetve s az érzelem szempontjából költőileg megoldva.» «A XIX. század uralkodó eszméi» ugyan e kérdéssel foglalkoznak. «A költő első problémája így válik az államfilozófus utolsó és legfontosabb kérdésévé.» (U. o. 15. l.)

Nem csodálatos, ha szemünket le nem zárjuk a tény előtt, hogy Eötvös «XIX. század uralkodói eszméi»-nek végakkordja ugyanaz, amellyel a «Karthauzi» íródik, a keresztény hit fenségétől való meghatottság hangja. Ez a keresztény felebaráti szeretet szózatával, amaz meg ezzel a tétellel végződik: «A keresztény polgárosodásnak eszerint nem hanyatlása, hanem teljeseése előtt állunk.»

Péterffy is megállapítja: «Ujra alkalmunk van arra a nagy összhangra rámutatni, mely Eötvös lényében nyilvánul. Az egyén s egyéni szabadság foglalkoztatja Eötvösben az államférfit, a költőt, a filozófust. Honnan e tartós érdek? Onnan, mivel Eötvös az egyént az «istenség edényé»-nek tekinti, annak az eleven erőnek, mely az emberiség, a haladás céljait valósítja. Eötvös az egyénben az egész emberiséget öleli át. Azért tiszteli amazt, mert az emberiségért lelkesedik.» (U. o. 57. l.)

Az «istenség edénye» azonban keresztény hit, keresztény elvek nélkül Godwin «*Political Justice*»-ében, Proudhon «*La création de l'ordre*»-jában, Stirner «*Der einzige und sein Eigenthum*»-jában nem az emberiség organuma s az az egyéniség, melyet Eötvös ilyennek tekint, alattomban értendőleg szívében hordja a jognak, az emberiségnek elvont keresztény elveit, ezek nélkül az Eötvös magasztalta egyéniség csakúgy anarchiát teremtené, mint az előbbieneké.

Eötvösnek keresztény alapját mellőzve a legegyszerűbb dialectica kimutathatja, hogy a «XIX. század uralkodó eszméi»-ben az anarchia elvei foglaltatnak.

«A XIX. század uralkodó eszméi»-nek ez a keresztény alapja, mely meg a «*Karthauzi*»-n nyugodott, köti egybe már pályájuk kezdetén talán anélkül is, hogy egyikük a másíkaról tudott volna, Eötvöst és Montalembert-t.

A költő és regényíró Eötvös, az egyház, az elnyomott népek szabadságáért küzdő, a hagiograph Montalemberr, kiben egyébként nemcsak mint Szent Erzsébet életirójában dolgozik a költői véna is, hanem mint a középkori primitiv festészet, építészet megértő, lelkes méltatójában, ha eddigi pályájukon végigtekintünk, bármily különbözök voltak külső életkörülményeik, legközelebbi törekvéseik, kiindulásukban és végcéljukban találkoztak.

IV.

Montalembert küzdelme az egyház tanítási szabadságáért s Eötvös valláspolitikája 1840—1843-ban.

Tudott-e Eötvös franciaországi útja alatt Montalembert-ről, merész föllépéséről az «*Avenir*»-ben, bezárt szabadiskolájáról, Miczkiewicz «*Lengyel zarándokai*»-ról s Montalembertnek hozzáírt előszaváról, a törekvéseit rosszaló pápai szóatról? Bizonyítékok hiányában ki bírná eldönteni.

Eötvös igen fiatal volt, hogysen ez 1830—1832 közötti, a mi szempontunkból, mégis részleteseményekről való értesülését, itt a távolban, föltegyük, bármennyire meg is volt hatva az 1830-iki júliusi forradalomnak általános jelentőségétől.

Két támpontunk van ennek föltevésére, hogy Montalembert egészen ismeretlen nem volt előtte. Egyik Montalembert szoros szövetsége Lamennais-vel, a másik «*Ma-*

gyarországi *Szent Erzsébet*» megjelenése az időtájt midőn Eötvös Franciaországot járta.

Lamennais «*Hivő szózata*» európai esemény volt, az augsburgi «*Allgemeine Zeitung*», melyből a hazai intelligencia külügyi tudását merítette, úgy jellemezte: «ha az ördög e világba jönne, ezt a könyvet tartaná kezében.»¹

Pulszky Ferenc, Eötvös kortársa, barátja mindjárt a könyv megjelenése után ír róla kiadatlan naplójában,² mint rendkívüli eseményről. A könyv, tudjuk, kézről-kézre járt az országgyűlési ifjúság körében is. Alig hihető, hogy Eötvös, ha másként nem, Pulszky által nem jutott Lamennais művének, s Montalembertével kapcsolatos élet-körülményeinek tudomására.

Párisban Montalembert könyvének címe már fölkelthette az érdeklődést Eötvösben, aki ott Chateaubriand-nal, Lamartine-nal, Guizot-val, Hugo Victorral, azzal az irodalmi körrel megismerkedett,³ amelynek tagjai rokonszenvükkel úgy elhalmozták Montalembert-t 1831-iki fölléptekor. Ez érintkezés is rávezethette Montalembert-re, ha a könyvesboltok kirakatai ezt meg nem tették.

Bármint legyen, akár tudott Eötvös Montalembert-ről, ennek 1836-ig nyuló élete és működéséről, akár nem, a később, egymáshoz annyira vonzódo férfiú törekvései, lelki állapota közt 1836-ban bizonyos hasonzerűséget föl nem ismerni lehetetlen.

 Montalembert-t valláspolitikai, népszabadsági terveinek az egyház általi elvetése, emiatti nagy csalódása, bánata készíti, hogy a nagy szent életében keressen vigasztalást s erősítést hitére, Eötvös személyes, értelmi és szív-

¹ L. Lecanuet, id. m. I. köt. 427. l.

² Kézirat. Mus. nation. 1514. sz. II. köt. 23. l.

³ L. Ferenczi Zoltán, báró Eötvös J. 33. l.

beli kételyei, gyötrődése ellen lát a keresztény szeretet parancsában s a legerősebb vezeklés zárdájában menekvést.

Eddig öntudatlanul egybevágó utaik 1837 után sokáig még így is alig találkoznak.

Tizenhat év telik el, mely alatt egymástól távol, külsőleg, látszólag egészen más célok szolgálatában fejtik ki erejüket, míg a 48-iki forradalmi idők Montalembertre és Eötvösre bizonyos tekintetben hasonló állapotokat, egyenlő hangulatokat teremtenek és sorúknak hasonló fordulatot adnak.

Eötvös az, ki tizenhat év után 1853 január 15-én ismeretlen létere levélben keresi föl Montalembert-t s megküldi neki «*A XIX. század uralkodó eszméi*»-t.

Montalembert-nek ez időszak alatt alakul ki teljesen egyénisége.

Alávetve magát az egyház ítéletének, mely az állam és egyház elválasztását célzó törekvéseit, az elnyomott népeknek kormányaik elleni támadását helyeslő, az egyéni szabadság minden nemét föltétlenül dicsőítő propagandáját megróttá, Montalembert az egyház szabadságáért kezdett küzdelmét szűkebb és oly területre helyezte át, ahol az egyház rosszalásától nem kellett tartani. Ezt a területet tekintette igazán magáénak.

Megszólal ugyan mint a pairek kamrájának tagja nem egyszer más, főleg külügyekben. Védelmére kél a carlistákkal szemben Isabellának, akitől, mint az alkotmányos eszmék képviselőjétől várta az abszolút monarchia által tönkretett Spanyolország föllendülését. Főlemeli szavát a lengyel alkotmány végleges eltörlése ellen, s nagy szomorúságára meg kell érnie, hogy parlamenti beszédei, kitarató fáradozásai, a belgáknak Hollandia elleni igényei

mellett a nagyhatalmaknak 1839-iki ellenkező döntésével s Belgium meghajlásával kell, hogy végződjének.

Belgiumhoz 1836 óta családi kapcsok is fűzték, midőn nőül vette annak gróf Mérode Felixnek Marianne leányát, akit a belgák 1830-ban, midőn függetlenségüket kivívták, királyi trónjukra akartak emelni, aki azonban népe érdekében jobbnak látta, ha nemzetközi összeköttetésekkel bíró dynastiája lesz s Koburg Leopold javára lemondott a neki szánt trónról.

A Magyar Szent Erzsébet életírója e házassága által a Szentnek, magának nemzetségével került egybe. Szent Erzsébetnek utódokat hagyott egyetlen leányától származott le ugyanis az a Sarolta, nassau hercegnő, akit gr. Mérode Marianne ősapja, János 1721-ben nőül vett.¹

Montalembert-nek Belgium érdekében kifejtett akciója nagy erőfeszítéssel járt, messze elágazó tervekből, merész vállalkozásokból állott, melyek közé a belga hadsereg részére az oroszok ellen oly vitézül harcolt lengyel fővezérnek, Skrzyneckinek megszerzése is tartozott. Ugyanis Prágából, hol őt Montalembert még 1833-ban megismerte, s hadvezéri nagyságán kívül mély vallásossága miatt mint rajongó tanítvány bámulta és követte,² és ahol még 1839-ben is osztrák felügyelet alatt internálva volt, kellett őt megszöktetni,³

Thiers, a miniszterelnök 1840-ben keleti küldetéssel bízza meg Montalembert-t, hogy félhivatalos minőségben tájékoztadjék a szultán és a lázadó egyiptomi pasa, Mehemet Ali között folyó harcról, mely Európát is lángba borítani készült. Franciaország, mellőzve a nagyhatalmak

¹ Lecanuet, id. m. I. köt. 475. l.

² L. Lecanuet id. m. I. köt. 372. l.

³ L. Lecanuet, id. m. 2. köt. 20. l.

által, melyek a szultán mellett foglalnak állást, háborúra hajlik, hogy velük szemben Mehemet Ali igényeit támogassa.

Ekkor, 1840 augusztusában látja először Magyarországot, a Dunáról, melyen az utat Konstantinápolyba nejével együtt megteszi, anélkül, hogy a *Zrinyi* hajóról mást látna, mint a Duná folyása által képződő mocsarakat, partokat, hol se ember, se állat nincs, csak itt-ott hajóvontató lovak s nagyritkán lakott helyek, «melyek mellett a hajó kiköt s melyeket városok nevével ékesítenek föl.»¹

Lajos Fülöp okossága győz a francia közhangulat harcias törekvései fölött, melyek Európával hozták volna összeütközésbe s Montalembert visszatér hazájába.

Mindezek a külügyi fáradozásai valójában eltérések voltak jövő működése főterületéről, mely utóbbi legszorosabban kapcsolta Eötvöshöz. Az egyház szabadságának kiküzdését mindenekelőtt a tanítás szabadságának az egyház részére való biztosításával látta megkezdendőnek. Ez lesz immár 10 éven keresztül élete célja, melynek minden erejét, minden pillanatát szenteli. Ehhez azonban az egyház hivatott vezéreinek, a püspököknek hozzájárulását kellett biztosítani, ami nem könnyen ment az államnak a napoleoni konkordátum által a püspökök fölött biztosított hatalma miatt, akiknek nemcsak személyére nézve volt kényes, az államkormány irányával ellenkező kezdeményezés, de az egyház ügyeire is veszélyeket rejtett magában.

Mi volt az egyház, az oktatás szabadságának akadálya? Mindenekelőtt a Concordatum, mely az egyházat

¹ Lecanuet, id. m. II. köt. 121. l.

szigorúan megvont határok közé szorította. Azután pedig a közoktatásnak Napoleon adta szervezete.

A közoktatásnak forradalom előtti állapota, midőn az állami oktatási intézetek mellett a különböző egyházi, szerzetesi és más magánintézetek szabadon működtek. Napoleon alatt gyökeresen megváltozott.

Amíg a forradalom főemberei is követelték a házi- és magánoktatás szabadságát, Napoleon Danton és Robespierre pártjára áll, akik szerint «a gyermekek először a köztársaságéi s csak azután szüleikéi.»

Ez alapon állítja föl Franciaország oktatási tervezetét, kizárva abból az egyházat, a világi társulatokat, az egyeseket. Az oktatásnak állami monopoliummá nyilvánítása a Napoleon gondolatában azt jelenti, «hogy a közügyek az ő ügyei, hogy politikai, társadalmi, erkölcsi tárgyakban, a legújabb történelemre nézve az ő életében más nem gondolkozhatik, mint ő, a jövő nemzedék alatt pedig mindenki úgy fog gondolkozni, mint ő.»¹

A Bourbonok visszatértükkor készen találják ez egyseges állami, katonás fegyelem alá helyezett oktatási szervezetet.

Azt hiszik, a vallás érdekében használhatják föl s lassanként egyházi férfiakkal töltik be abban az állásokat s napoleoni, drákói eszközöket alkalmaznak a vallásos irány terjesztésére, ami a forradalom alatt elterjedt hitelenséget erős ellenállásra ingerli s a vallás iránt még nagyobb gyűlöletet kelt.

Az állam monopoliумát a közoktatásban ekként a szabadgondolkodók is támadják, amint az ellen a Bourbonok restaurációja előtt a napoleoni korszakban a lelki-

¹ L. Taine, *Les orig. d. l. France contemp. Regime moderne.* II. köt. 228. l.

ismeret szabadsága, a szülők joga nevében a katolikusok tiltakoztak.

Igy került bele a 30-iki júliusi forradalom alatt az új alkotmánychartába a tanítás szabadságának ígérete, elve.

Ez az elv azonban csak az elemi oktatás tekintetében talált kivételre, és itt a közköltségen, fenntartottak mellett, egyházi, társulati és magán elemi iskolák felállítása is megengedett.

Ellenben a közép- és felsőoktatás az állam monopóliuma maradt.

Villemain, a nagy tekintélyű történész és esztétikus, 1840 október 29-én közoktatási miniszterré neveztetvén, az oktatás szabadságát a középiskolára nézve is fölvetette törvényjavaslatába, melyet arra nézve benyújtott, csak hogy a nem állami középiskolák igazgatói és tanáraitól szokatlanul magasfokú tudományos minősítést követelt s e követelményeket a papnövendékek középiskoláira, a kisszemináriumokra is kiterjesztette, a be nem vett szerzetesrendeket pedig a tanításból kizárta, ami az eddig tartózkodó püspöki kart is föllépésre, tiltakozásra kényszerítette.

Montalembert ezzel oly szövetségesekre talált, akikkel biztosabban haladhatott célja felé, ha bebírja őket vonni az összes középiskolák ügyének fölkarolásába s ott az állami monopólium ostromlásába.

Megvolt nyerve az ügynek a katolikus napilap, az «*Univers*», melynek Veuillot Lajos volt a lelke. Ez a szenvedélyes, féktelen, de eredeti, szellemes tollú, nagy írói tehetség a 40-es években még egy úton halad Montalembert-el a vallás és a szabadság egyenlő szeretetében s ha Montalembert nem ért is vele egyet nem egyszer féktelen

kitöréseiben, publicisztikai munkásságát megbecsülhetetlennek tartja.

Ez időben kezdődik barátsága Franciaországnak Lacordaire mellett legnagyobb egyházi szónokával, de Ravnigan, Jézustársasági atyával, nemkülönben a későbbi orleánsi püspökkel, Dupanloup-val, aki Montalembert első fellépését az *«Avenir»*-ben rosszalta, az ő főszövevényesét, Lacordaire-t támadta, most azonban törekvényeinek meleg támogatója lett.

Montalembert sokak rokonszenve által támogatva, most már azon van, hogy a püspökök ne csak a kisszeminariumok szabadságának keljenek védelmére, de követeljék a jogot, hogy az állami középiskolák mellett, társulatok, magánosok is nyithassanak s tarthassanak fenn középiskolákat, követeljék a tanítás szabadságát a középoktatásban.

Ily célból írta s tette közzé 1843 októberében nevezetes röpiratát : *«A katolikusok kötelessége a tanítás szabadságának kérdésében»*,¹ melyen nem szabad Eötvös és Montalembert barátságának rajzolásában futólag átsuhanni annál a nagy szerepnél fogva, melyet az oktatási problémák Eötvösnek úgy bölcséletében, mint államférfiúi cselekvésében játszottak.

Megállapítja ez iratában, hogy a »hivatalos atheizmus, mely ma Franciaországot a világ többi nagy nemzetétől megkülönbözteti, egészen hű kifejezése a francia társadalom hangulatának, amint ez a két utóbbi század politikai és intellektuális munkája által formálódott.» S «ennek a nyilvános vallástalanságnak fő és maradandó oka az ifjúság nevelésében rejlik, ahogy azt az állam a

¹ L. Oeuvres, IV. köt. 310—360. 1.

maga monopoliúmával berendezte.»¹ «Itt képződik a mesterek és a tanítványok között az a legtöbbszörre alattomban értetődő, néha be is vallott megegyezés, mely a kinyilatkoztatás igazságait az előítéletek és társadalmi, convenciónális hazugságok rangjára szállítja le.»¹ «Itt fejlődik ki a szellemnek az az irtóztató, furcsa betegsége, mely a keresztény kinyilatkoztatás nyújtotta örök megoldásokat egy időre, a multa nézve helyeseknek elfogadja . . . mely elismeri, mily nagy áldás a társadalomra a kereszténység, belőle azonban Krisztus istenségét törli.»

«Katholikus állammá tenni Franciaországot, amilyen Klodvigtól XIV. Lajosig volt, ma lehetetlen vállalkozás lenne s azt hisszük, sohasem fog megvalósulni. De megtartani a katholicizmusból, ami megmaradt, erősíteni minden legitim eszközzel a hitnek tisztán erkölcsi hatalmát azon egyesek és családok fölött, akik még vallják, ez a katolikusok föltétlen köleltsége, melyet csakis akkor teljesíthetnek, ha az állami oktatási monopoliúm megszüntetését megnyerhetik.»

«Nem az állami oktatás, az *«Université»* megszüntetését kívánjuk» — mondja tovább Montalembert. Neki is az *«Université»* Napoleon óta természetesen nem a főiskolákat, a tudományok szabad egyetemeit jelenti, ezeket az megszüntette s helyükbe hivatalnoki szoros függésben tartott szakiskolákat tett, hanem az egész közoktatási szervezetet, az elemi, a közép és felső szakiskolák egészét, mely az egyetem, *«Université»* nevéet kapta, a régi egyetemek ellenben teljesen eltűntek s helyet adtak egymástól elválasztott theologiai, jogi, orvosi, filozófiai szakiskoláknak, fakultásoknak.

¹ L. Oeuvres, IV. köt. 315. l.

«Nem erre törekszünk. Hangsúlyozni kell, hogy csakis az állami oktatási monopóliumnak lerontását kívánjuk.»

«Nem mintha a monopólium nélküli *«Université»* fennállása iránt sok rokonszenvet vagy bizalmat érezhetnénk, még akkor sem, ha katolikus gondolat legfőbb vezetése alatt állana. Vaknak kell lenni, hogy tőle ekkor is az ország javát várjuk. A Bourbonok elég vakmerők voltak, megkísérelték neki ily irányt adni, de itt vallották a legteljesebb kudarcot.»

«Abból, hogy az államnak nincs vallása, nem következik, hogy polgárait megakadályozhassa, hogy nekik legyen. . . . Állítson vallás nélküli iskolákat a francia népnek tekintélyes részére, akik előtt a vallás merő képzelődés, ez bizonyos fokig joga, de hogy azokba oly szülőök gyermekeit is beteretlje, akiknek a katolikus hit minden igazságnak egyetlen, végső forrása, ez bitorlás, ez merénylet, ez üldözés, melyet méltán hasonlítottak Apostata Julián rendszeréhez a keletkező egyház ellen.»¹

Az oktatás ügyeiben oly hatalmas bölcsész, Cousin ellen fordulva, aki örömmel látja a népet, az emberiséget a kereszténység karjaiban, s igéri, hogy a bölcsélet türelmesen elvár, amíg még magasabbra emelheti, így kiált föl: «Ismerjük a nagy szellemeket, akiknek az egyház aféle temetkezési vállalat, amelynél fejedelmek temetkezéseire imádságokat, győzelmeikre még énekeket is rendelni szokás . . . akik elismerik Franciaország ősi vallásának létezési jogát, ha megrendszabályozott, alázatos, engedékeny akar lenni, mint a jó házi cseléd, akit semmi iránt meg nem kérdeznek, de akinek a társadalom háztartásában némely lényeges részletekre nézve megvan a haszna.»²

¹ L. Oeuvres, T. IV. 318. l.

² U. o. 332. l.

«A katolikus egyház nem alkuszik azokkal, akik megtagadták vagy eltiporták . . . Mint az igazi egyenlőség, az igazi szabadság egyedüli letéteményese, sohasem fog a lelkek megosztásába beléegyezni, azok alját elfogadni, élite-jét átengedni. Nemcsak azért küldetett, amint mondani szeretik, hogy a szerencsétleneket, a gyengéket, a tudatlanokat vigasztalja, de igen, hogy a szerencséseknek a bűnbánatot, az erőseknek az alázatot, a bölcseknek és tudósoknak a kereszt szeretetét is prédikálják.»¹

A katolikusok nem elégedhetnek meg a Villemain-éféle javaslat felújításával, mely minden középoktatási intézet igazgatásától nemcsak egyetemi fokot, hanem ezenkívül külön ily célból nyerendő diplomát kíván, melyet az «*Université*» alakította jury adományoz.

Már e követelmény a szabadság megsértése.

Nem nyughatunk belé az «*Université*»-nek a vele versenyző szabad iskolák fölött tervezett fegyelmi hatalmába, sem a szerzetesrendeknek az oktatásból való kizárásába.²

Ki kell kereken jelenteni, hogy a nevelést a szerzetesrendek nélkül nem lehet regenerálni, közöttük pedig e részben a jezsuitákat illeti az első hely, mint akik ellen az egyház ellenségeinek gyűlölete különösen fordul, mert ők mentették meg a vallást a XVI. században.

A katolikusoknak csak akarni kell, kivívhatják a tanítás szabadságát. Erős, egyesült akarat mindent legyőz.

A szabadságot adományként nyerni nem, csak hódítás által lehet megszerezni.

A francia alkotmány megadja az eszközt a kormányt kényszeríteni, válasszon a belga és az orosz rendszer kö-

¹ L. Oeuvres, T. IV. 334. l.

² U. o. 343. l.

zött, melyek elseje megmenti a vallást a szabadság által, az utóbbik pedig megfosztja a családtyákat még attól a szabadságtól is, hogy házitanítókat válasszanak.

Az alkotmányadta fegyverekkel, a sajtó, a parlamenti szószék, a kérvényezés szabadságával, a francia katolikusok néhány év alatt örökre lerázhatják oly törvények igáját, melyek elnyomják a lelkiismeret, a család, a társadalom jogait.

Montalembert röpirata riadóként hatott abban a Franciaországban, mely a nagy forradalom s a császárság alatt hozzászokott az államot a lelkek teljhatalmu urának, kizárólagos idomítójának tekinteni.

Az állam erős akarata, hogy összes polgáraiban közös tipust létrehozzon, úgy gondolták, így érvelt 1844-iki július 13-iki előadói jelentésében Thiers is, minden országban a hazafisághoz arányosan fokozódik s az ókori köztársaságoktól kezdve a francia conventig, a hazafias lelkesedés legmagasabb lángolása idejében követelt az állam polgárainak lelke fölött korlátlan hatalmat.¹

Magyar szemmel tekintve, Montalembert ellenkező szellemű követelése semmi egyéb, mint amire nálunk a protestánsok a katolikus egyházzal s a vele szorosan egybekapcsolt állammal szemben igényt tartottak s az 1790 : XXVI. törvénycikk újabb garanciái által erősítve, végleg meg is nyertek.

Franciaországban 1844-ben ez az igény a Montalembert tüzelte katolikusok részéről egyenesen az állam ellen fordult, mely vallásilag közömbös vagy épen vallásellenes szellemű középiskoláiban a vallásos katolikusok lelki szükségleteit nemcsak ki nem elégítette, sőt az állami

¹ Lecanuet, id. m. II. köt. 214. l.

középiskolákon kívül más iskolákat állítani nem lehetvén, őket vallásukban mélyen sértette.

Amíg a keresztény vallások között bizonyos alapelvek egyenlősége az ellentéteket enyhíti s a közös oktatást bizonyos engedékenység mellett végkép ki sem zárja, addig a vallásellenes világnézletre fektetett s a vallásos elvű oktatás között áthidalhatlan ür tátong. Amint azonban a különböző keresztény vallások közti ellentétek kiegyenlítésének is legegyszerűbb eszköze a felekezeteknek adott jog külön iskolák felállítására, a vallásellenes, vagy vallásilag közömbös állam s a vallásukhoz ragaszkodó felekezetek közti küzdelem megszüntetésének még inkább az egyetlen igazságos módja az oktatás szabadságának, az iskolaállítási jogának elismerése a különböző egyházak részére.

Montalembert mellett szólt az alkotmány charta adta ígéret a tanítás szabadsága tekintetében, mellette a lelkiismeretszabadságnak ünnepélyesen kijelentett joga, a szülők nevelési kötelességéből származó jog a nevelés irányának megállapítására.

Ellene a kor szelleme, ellene a napoleoni konkordátum, mely a katolikus egyház jogkörét szorosan körülírta, azt a világi oktatásra ki nem terjesztette, a szerzetesrendek tekintetében megszorította.

A korszellem, amint a napisajtóban, a szépirodalomban, a tudományban nyilatkozik, vallásellenes, szabadgondolkodó, vallásilag legjobb esetben indifferens, nem érti meg Montalembert-t. Nemcsak nem rokonszenvez vele, sőt Michelet, Quinet, a tudomány akkori vezető szellemei a legmagasabb főiskola, a Collège de France tanszékéről támadják különösen a szerzetesrendek, a jezsuiták melletti állásfoglalása miatt. A jezsuitákról szólva, kiáltja

Quinet a kathedráról: «Egy dinasztíát fosztottunk meg a tróntól, hogy titeket elkergethessünk s ha kell még hatot űzünk el, hogy töletek szabaduljunk.»¹

Ellene támad Cousin, a Hegel-felé hajló eklektikus bölcész, az «*Université*» koronázatlan királya, ellene Broglie herceg, aki nem osztja előbbinek elméletét, hogy az oktatás joga az államot szuverénítésénél fogva oly kizárólag illetné, mint a jogszolgáltatás, aki szintén követeli az állami mellett a szabadoktatást, de törvényes korlátozással, mint az eddigi kormányjavaslatok tervezték.

Ellene van hasonló értelemben a nagy kulturtörténész, a hívő protestáns Guizot, bár a szerzetesek elleni idegenkedést nem osztja s a szabad oktatást szélesebb alapon óhajtáná, de e részben a javaslat nyújtotta engedményt az állammonopoliumából már haladásnak tartja.

Ellene szól Rossi, a nagynevű közjogász, IX. Pius 48-iki minisztere, természetesen még inkább a gallikán egyházjog híve, Dupin, ki a püspököket egyszerűen államhivatalnokoknak tekinti.

1844. február 2-án Villemain a püspököknek tartózkodó állásukból való kilépése s Montalembert melletti állásfoglalása által indítva, újabb törvényjavaslatot terjeszt elő a középoktatás szabadságáról és pedig a pair-ek kamrájában, mely előbbi javaslatához hasonló korlátozásokat tartalmaz. Ez a felelet Montalembert röpíratára.

Villemain törvényjavaslatának tárgyalása a pair-ek kamrájában 1844. április 22-től, május 24-ig avatja Montalembert-t Franciaország nagy szónokává, a katolikusok vezérévé, amint mondták a franciák Oconelljévé. A 26

¹ Lecanuet, id. m. 176. 1.

ülés alatt, melyeket a kamra a javaslatnak szentel. Montalembert lankadatlan hévvel, nagy készültséggel, tiszteletet parancsoló bátorsággal száll az egyház népszerűtlen ügyeinek védelmére s ha ez első csatát el is veszti a kamrában, hadjáratát folytatja az országban.

«Mi a keresztések fiai vagyunk, nem futunk meg Voltaire fiai előtt», ez a csatakiáltása.

Montalembert, kinek ősei 1249-ben tényleg szent Lajost kísérik a keresztés háborúba s küzdenek Damiette ostrománál,¹ joggal indulhat e jelszóval a további harcba, mely az 1850-iki győzelemmel végződik.

A Montalembert Szent Erzsébetének s Eötvös Karthauzijának megjelenése óta lefolyt idő alatt, melyet imént vázoltunk, Eötvös lelkét más eszmények töltötték el, erejét más céloknak szentelte, mint amelyek ugyanez idő alatt Montalembert-t vezették.

A középkorias társadalmi szerkezet átalakítása, amin Franciaország 1789-től, 1800-ig átesett, foglalta le elsőben a lelkeket Magyarországon, közöttük Eötvöst is.

A nemzeti birtokrendszer, vagy szokott nevén az ősiség megszüntetésével, az egyéni szabad tulajdon intézményének, mint az új társadalom egyik alaposzlopának, az egyenlő személyes szabadság védelmét biztosító büntető törvénynek, mint a társadalom másik alaposzlopának lera-kása képezte ez átalakítás legelső, legsürgősebb problémáját, mely mögött a munkának, különösen a magasabb rendűnek, az iparinak, a szelleminek rendezése háttérbe szorult.

A másik probléma az állami alkotmányra vonatkozott.

A magyar alkotmány a megszüntetendőnek elismert középkorias társadalmi szerkezeten nyugodott. Ettől füg-

¹ Lecanuet, id. m. I. köt. 3. l.

getlen, becses, az állami élet örök követelményeivel kapcsolatos törzsét, gyökereit megőrizni s az alakítandó, új társadalmi szerkezetbe átültetni, részére az irányt, az alapot megrajzolni, melyben az új talajon a nemzet országgló-életének hordozója, akaratának, akciójának a réginél erősebb megtestesítője, céljának teljesebb megvalósítója legyen, ebben állott a másik probléma.

Mind a két probléma mögött pedig a magyarság lét vagy nemlét kérdése rejtőzött. Érdemes-e a nemzeti létre, van-e ahhoz gazdasági, értelmi, erkölcsi ereje?

Az igaznak, a szépnek, a jónak, a hasznosnak kilenc századon át támadt magyaros képze: a magyar géniusz, mely az elhanyagolt nyelvnek, költészet- és művészetnek, az idegen nyelvű tudománynak, az elmaradt mezei és ipari gazdálkodásnak nyomorúságát nemcsak érezte, de a nyomorúság nyilvánvalóságát részben föl is ismerte, volt az a végső forrás, az a hajtó erő, az a sejtelemszerű cél, mely e társadalmi és alkotmányi reformtörekvéseket keltette, azokat mint fölöttük uralkodó fensőbb hatalom egyesítette, s amely a magyarságnak önlénye fenntartását, erősítését, hatalmassá tételét sugallta.

E forrás teljesebb megnyitása, a hajtóerő fokozása, a gazdasági és szellemi élet emelése, a hozzájuk szükséges alkotmányi és társadalmi szerkezet, egyaránt lekötötte Eötvös közismert tevékenységét.

A hajtóerő, a forrás, a sejtelemszerű cél földalatti, mely aknáiban mint költő, a társadalmi és alkotmányi szerkezet nyitott, földfölötti mezőin mint politikus fáradozott.

Mi más volt helyzete mint Montalemberté, a világoralom polcáról ugyan lehanyatlott, de a gazdasági és szellemi téren vezetőnek, a nemzetek hatalmi koncertjében

irányadónak megmaradt, az új idők elvei szerint rendezett társadalmi és alkotmányi szerkezetű Franciaországban?

A helyzeteknek e lényeges különbsége mellett sem hiányzott teljesen az iránybeli közösség Montalembert és Eötvös között egy ponton.

Magyarország átalakításának nagy munkája közben fontos epizódokként megjelennek az állam és egyház viszonyának, a lelkiismeret szabadságának Montalembert-t megragadó problémái is.

A részben államvallási, részben vallási paritásos rendszer, mely ekkor nálunk fennáll, ez ügyeket egészen más módon hozzák természetesen felszínre, mint ahogy a gallikán egyház joga szerint élő Franciaországot foglalkoztatták. E rendszerek alapelveinek érintése nélkül a fennálló jog megóvásának, továbbá az interconfessionalis béke és viszonyosság érvényre juttatásának szüksége az irányadó szempont nálunk.

S mindamelllett a végső elvek tekintetében meglepő a találkozás Montalembert és Eötvös között.

Egészen a katolikus álláspontról mondja Eötvös 1840. február 26-án a főrendeknél, «oly író, ki azt állította volna, hogy a gyermekek jó nevelésére az volna szükséges, hogy a gyermekek két vallásban neveltessenek, se a XVIII. században nem volt, se a jelen században, hihetőleg nem lesz.» Továbbá : «Megvallom, hogy a vegyes házasságokat minden veszély nélkülieknek a gyermekek vallásosságára nem tartom.»

Még közelebb áll Montalemberthez ugyanekkor az a kijelentése, hogy «a törvényhozás nem pártolhat semmit, mi a vallásos indifferentizmust elősegíthetné.» «Én soha semmit az indifferentizmus elvéből pártolni vagy elfogadni nem fogok.» «Mindaz, ami e korban nagy, mi a jelenben

boldogító s a jövőben csodálatni fog, nem az indifferen-tizmus következése.»

Egészen Montalemberti a lendületében és példáiban ekkori felszólalásának perorációja : «Ha korunkban a ka-tholikusok Irlandban emancipáltattak, ha a szabadságért milliók véreztek, ha az angol gyarmatokban a rabszolgák láncai levétettek : ez nem az indifferenzizmus követ-kezése vala ; hanem dicső követése azon hitnek, azon vallásnak, mely az emberszeretetet tűzte ki haladásunk alapjául.»

Ami Eötvösnek egyezését Montalembert-el a vallás és egyház ügyeiben még inkább figyelemreméltóvá teszi s egyben Eötvös messzelátását is fényes világításba helyezi, az a közjogi helyzeteknek nagy különbsége nálunk és Franciaországban.

Eötvös a mi államvallásos és részben paritásos rend-szerünk keretében védi a vallás és egyház szabadságát s jelöli meg 1840 március 6-án a főrendiházban az alsó táblával szemben a helyes kivezető utat abból a bonyoda-lomból, mely Lajcsák nagyváradi püspöknek pásztorlevele nyomán támadt. Montalembert az atheista, az indifferens francia politikát ostromolva, követeli az 1830-iki charta-beli ígéret beváltását, az egyház szabadságát lenyügöző konkordátum végrehajtásának az egyház szabadságával egyezőbb szellemét.

A harctér oly különböző, de stratégiájuk és taktiká-jukban is különböző két férfi célja ugyanegy. Láttuk ezt a kölni érsek esetében, melynek hullámai ide is, oda is elérték.

A kölni érsek, Droste-Vischeringnek a középeurópai világot fölrázó összeütközése III. Frigyes Vilmos porosz király kormányával s a mindeni várba záratása, mert

az egyházi áldást a reverzális nélküli vegyes házasságoktól megtagadta s a lelkészeknek csakis passzív jelenlétét engedte meg a házasságkötésnél Montalembert-t erősen fölhábrítja. XVI. Gergely pápának 1837. december 10-iki konzisztórium-i beszéde két megnyilatkozásra is készíti a karhatalomnak e durva alkalmazása ellen, s az érsek állhatatosságát, rettenthetetlenségét «mint a szellemnek az anyag, mint a jognak az erőszak, mint a végtelennek a véges fölötti elévülhetetlen diadalát» szónoki hevének teljével magasztalja.¹

Ez az ügy, mely a német publicisztikának hatalmas polemikusát, Görres-t 1837-ben megszólaltatta, aki «Athanasius»-ában a katolikus egyház védelmét a porosz abszolút monarchia elleni merész támadással oly ügyesen párosította, nálunk is napirendre került Lajcsák püspök pástorlevelének alakjában.

Eötvös szempontja, melyből az ügyet tekinti, azonos a Montalembert-ével és Görresével, ha ennek kifejtése nem is ragadja Montalembert vallásos áhitatáig, mellyel a hitét védő érseket körülveszi, vagy Görres gúnyjáig, szenvedélyességéig, mellyel a porosz bureaucatiát ostromolja.

Eötvös a lelkiismeret szabadságát alapul vevő államférfiú higgadt elméjével tekinti az izgalmat, mely Lajcsák püspöknek a kölni érsekéhez hasonló pástorlevele nyomán támadt s mond ellent az alsó tábla kívánságának, hogy őfelsége semmisítse meg Lajcsák püspök egyházi rendeleteit.

A rendkívüli izgalom, mely Európát a vallásos tárgyak iránt eltölti, kétszeres elővigyázatot parancsol.

¹ Montalembert, Oeuvres IV. köt. 251—271. 1.

Kiindulópontja, «hogy minden elnyomás, a lelkiismeretnek minden erőszakolása, bárki fölött üzetik, végre megtermi káros gyümölcseit; hogy mint mindenütt, a vallásban a nyugalomnak egy biztos talpköve a szabadság.»

Lajcsák püspök, így okoskodik, a törvény betűjének eleget tett, a törvény az egyházi áldást vegyes házasságoknál nem követeli, ha tehát azt megtagadja, törvénytörtőnek nem mondhatni.

De mivel e ténye rendkívüli izgalmat szült, azt el kell oszlatni.

Két módja van ennek. «Az első, ha a klérus az egyházi szertartásokra törvényesen köteleztetik; ha e szertartások törvényesen meghatározatnak, a végrehajtó hatalomnak meghagyatván, hogy az egyházi rendet, ha másképp nem lehetne, világi hatalmával is megtartásukra kényszerítse. A második: ha a vegyes házasságok mindazon esetekben, melyekben a klérus elveivel ellenkezésben állanak, befolyása alól kivéttetnek.»

Az első utat nem választhatni, mert a világi hatalom egyházi dolgokra, a szentségek egyházi ceremóniájára ki nem terjeszkedhetik.

«A mult és a jelen, IV. Henrik német császár s némely északi kormányok napjainkban egyformán bizonyítják azon állítást, hogy az egyház nem tűr kényszerítést határai között. Vagy azon országban, mely az abszolutizmus élő panegyricusának tartatott, . . . mit látunk? Ott a kormányt rendeleteinek végrehajtásában nem gátolja semmi; a nemzetnek alkotmánya nincs, a polgároknak nagyobb-része reformált s mindazon szigorú rendeleteknek, melyek ugyane tárgyban adattak, mindazon üldözéseknek, melyekkel az egyház férfiai sértettek, mi vala következése?

A legszörnyűbb ingerültség, a legnagyobb vallásos följegredés, mely Németországban a reformáció óta még létezett. Hogy egy abszolút kormány miniszterei javallák e tetteket, nincs mit csodálnunk . . . De mi kövessük e példát? mi, kik a vallások szabadságáért vívtunk, kik a világi hatalomnak a vallásra jogokat adni nem akartunk, kik nem akartuk, hogy lelkiismeretünk fölött dicasteriumok uralkodjanak, mi adnánk a kormánynak ily szörnyű hatalmat törvényünk által.»

Éleslátással megjelölve és ajánlva másik utat, büszkén kiált föl: «így lesz, hogy e hon, melyre a művelt Poroszország annyi szánakozással tekint, e nemzet, melyet annyian igazságtalanul vádolnak . . . legalább egyben példája leend a világnak: hogy minden vallásnak fenntartja jogait s nem sérti senkinek szabadságát.»

Hasonló szellemben s Montalembert elveivel egyezőleg szól 1843 szeptember 25-én a főrendi táblán a törekvésekről, melyek a papságot a vegyes házasságok megáldására karhatalommal is kényszeríteni kívánták.

Ha a magyar katolikus egyház hibázott, midőn «50 évig a vegyes házasságokat az anyaszentegyház elveivel ellenkezőleg megáldotta, mondja a beszédében, akkor fölfogásom szerint a kath. klérusnak nemcsak szabad, hanem kötelessége volt visszatérni azon ösvényhez, melyet jónak tartott; de kötelessége volt visszatérni nem rögtön, — Eötvös itt Lajcsákra célzott, — hanem miután előbb figyelmessé tette a törvényhozást, hogy a vegyes házasságok összeadásában ezentul más szertartásokhoz tartandja magát.»

A papoknak kényszerítése oly dolgokra, minő az áldás, nem lehet a kormányzás eszköze, mert «vallásos szabadság független egyház nélkül nem lehet, független egy-

ház nem lehet ott, hol az egyház és világi hatalom közti határvonal tökéletesen kijelölve nincs.»

Az állami, a világi hatalom terén egyaránt liberális elveket valló Montalembert és Eötvös egyezése annál természetesebb, mert mindkettőjük az emberi élet végső kérdéseinek megoldását a keresztény hitben találják, abban a hitben, mely Eötvösnek 1840 február 26-iki beszéde szerint «az emberszeretetet tűzte ki haladásunk alapjául.»

V.

Eötvös pályája 1844-től «A XIX. század uralkodó eszméi»-nek megjelenéséig 1853-ban.

A hazájukban nagy mozgalmat megindító két férfi, különböző tereken ugyan, de egyaránt sikertelen harcot folytat egy időre. S mikor Eötvös 1848-ban, Montalembert 1850-ben megérik céljuk megvalósulását, örömeiket csakhamar keserű csalódás kíséri.

Montalembert a vallási és oktatási szabadságért, Eötvös a törvényhozás és kormányzás centralizációjáért folytatott küzdelmében szenvedett időleges kudarcot. Bármiely nagyok előbbinek szónoki sikerei, védelmezett ügye elbukik, Eötvösnek nagyjelentőségű megnyilatkozásai a főrendiházban minden hatás nélkül maradnak, a «Pesti Hírlap»-ban a képviseleti törvényhozás és központosított kormányzati rendszerért folytatott küzdelmét kigúnyolják, tudákosnak, doctrinaire-nek, gyakorlatiatlannak, magát és a küzdelemben vele osztozó hat barátját Magyarország hét bölcsének csúfolják.

Eötvös és Montalembert barátságának pszichológiája kívánja e küzdelemnek rövid áttekintését.

Mehet-e valamire oly nép, melynek 52 országgyűlése van ?

Ez a kérdés vetődik föl Eötvös és barátai előtt, ez tartja fogva lelküket. Magyarországnak nincs egységes akarata, minden attól függ benne, minő utasítást ad az 52 megyei közgyűlés a küldötteinek. De még nehezebben bír cselekedni, nincs központi, erős kormánya, az 52 megyei kormány ellenállása minden egységes akciót megakaszthat.

S ez az 52, köztük nem egy zavargó, féktelen, «Nem adózunk!» jelszavú megye 1840 után az országot valóságos anarchiába látszott dönteni. Reájuk akár a nemzeti élet rendes menetét, akár reformját szerintük bízni nyugodtan nem lehet.

Ezért követelnek a megyéktől független országgyűlést, ezért kívánják az országnak s nem a megyéknek, vagyis a nemesi rendnek képviselőjét, ezért az országos kormányt a megyéké helyett, ezért az országos kormány felelősségét, melyet a megyékkel szemben elképzelni nem lehet.

A nemzetet hitük szerint csak ilyen alkotmánya emelheti ki a nemesi kiváltságok, a rendi békók nyúgeiból.

A tudákosok, a doctinaire-k terveikkel még elszigeteltebben állanak, mint Montalembert a tanítási szabadságért vívott küzdelmével. Széchenyi, Deák, Kossuth ugyanis a doctinairek terveiben a konzervatívok céljainak előmozdítását látják, akik a megyék, mint mondták, «a forradalom tűzhelyeinek» megfékezését írták zászlójukra. Különbösen Magyarország oly gyökeres átalakítására, aminőt a doctinaire-k kívánnak, a reformerek, noha bizonyos fokig szintén óhajtanák, gondolni sem mernek, a konzervatívok pedig attól egyenesen irtóznak.

A reformerek pártütésnek, az ellenzék megbontásának tekintik Eötvös és társai agitációját. Wesselényi a követ-visszahívás és utasítás jogát a szabadság elidegeníthetlen kellékének tartotta. Kossuth készen nyilatkozott örök számkivetésbe menni, ha a municipalis rendszert megrendítenék.

Minek oly hévvel lelkesedni «Magyarország csak távol jövőjének körrajzáért», írta Eötvösnek Pulszky¹ midőn megköszönte, hogy a «Falu jegyzőjét» neki ajánlotta. Szerinte nem lehet egyelőre a követi utasításokat eltörölni, mert a képviselőkben nem lehet megbizni s e véleményét ugyanazzal okolja meg, mint Kölcsey. Ellent fognak-e állni tudni a csábításoknak, melyek a német befolyás alatt álló kormány s a német szellemű főrendek részéről környékezik? Azíránt kell biztosítékot keresni, hogy a kormány soha nemzetellenes kezekbe ne juthasson. Amíg ez megtalálva nincs Eötvös tervei gyakorlatiatlanok.

Az elgyöngült magyarság közvéleménye az alkotmányos szabadságnak önerejében rejlő biztosítéka helyett magánjogias felfogással külső biztosítékokat, kezességeket, zálogtárgyakat keresett, elfeledve Tacitus mondását: *Quis custodiet custodes?*

A reformereknek ellenvetései legjobban mutatják, mily messze álltak egymástól Eötvösök és a többi szabadelvűek, kik folyton hajtogatták, hogy a doctinaire-k centralista javaslatait máshonnan rég ismerik, hogy ezeket oly kevéssé ők fedezték fel, mondta Széchenyi, mint «akár a magellani szorost, vagy Pestet, a porost.»

«A Falu jegyzője», a «Reform» megjelenése idejében, 1846-ban Eötvöst, mint álmodozó költőt kezelik, Széchenyi

¹ Életem és korom. I. köt. 242—246. l.

Pestmegye 1845-i tavaszi közgyűlésén korai, «ántott csibének» minősítette Eötvös képviseleti és kormányzati centralizációt javasoló tervezetét.¹

Eötvösnek fentjáró, jövőbelátó, egyben erősen racionalista, kritikus lelkét mélyen lehangolja ez általános áramlat. Teljesen elkedvetlenedve vonul vissza 1846-ban a Pesti Hirlaptól² s abba hagyja a szívéhez annyira hozzánőtt «*Reform*» közrebocsátása után a magyar szabadság, újkori szervezetének megrajzolását és ajálgtatását. 1842-ben alapított, forrón szeretett családjá s a költészet nyujtanak neki enyhülést e közéleti csalódások közben. Sokszor, Montalembert előtt is ismételt mondása, vajha politikával sohse kellett volna foglalkoznia, soha nem szűnő vágya a benső családi és elmélkedő élet csendje után, — amit Montalembert nem birt megérteni, kit az bántott éppen, hogy a császárság 1852 után végleg leszorította a nyilvános élet küzdteréről, — úgy hisszük az ellenzék ekkoriban tanúsított elutasító, gúnyoló magatartásának s nemcsak a 48-as évek csalódásainak köszöni eredetét.

Igy tér vissza a költészethez s amit «*A falu jegyzője*»-ben az emberi egyenjogúság, a képviseleti törvényhozás és kormányfelelősség szükségessége mellett az egyéni életnek akkori küzdelmei és szenvedéseiből levont tanulságokkal oly megindítóan megrajzolt, 1846 után mindezt kiegészíti legtökéletesebb regényében «*Magyarország 1514-ben*», Dózsa György idejének az akkor élők egyéni életébe, sorsába mélyen benyuló hatások mesteri rajzával.

Eötvösnek költői alkotásait sugalt iránya, művészi önkorlátozással láthatatlanná téve, de színrehozott tényei-

¹ L. Ferenczi Z. báró Eötvös J. 116. l. — Pesti Hirlap, 1845 márt. 16. 176. Jegyzet. Y. L. Ferenczi Z. szives közlése.

² L. Kemény Zs. A forradalom után. 90. l.

vel oly ékesszólóan beszélve, rejtőzött ebben, az 1848 január 2-án megjelent műben.

Hatását a lelkekre elvette az akkori s a legközelebbi napok politikai izgalma, melyek alatt a tudákos, gyakorlatiatlan Eötvösnek eddig a jövő zenéjeként méltatott tervei kerültek az országgyűlés napirendjére s váltak a 48-iki nagy nemzeti küzdelem célpontjává.

Amit utóbb a 67-es kiegyezésről mondott: «A szindarabot én irtam, mások játszák,» állott a 48-iki események szülte törvényekre is.

Mert Eötvös nem volt jelen az 1847/8-iki országgyűlésen. Megyét nem talált, mely követnek küldte volna s keserűségében, melyet publicisztikai fáradozásának megítélése miatt érzett, főrendi jogát nem vette igénybe.

Csak Kossuthnak a francia februári forradalom hatása alatt mondott március 3-iki beszéde szólította ki visszavonultságából, s vitte Pozsonyba, hol Széchenyihez csatlakozik, ennek királyi biztosságától reméli az aggasztó bonyodalom megoldását. A bécsi forradalom hatása alatt, ennek lehetetlenségét belátva, Széchenyivel együtt kénytelen-kelletlen Kossuth mellé áll, aki rögtönözve követeli és valósítja meg a központosított, felelős kormányt, melyről 1847 június 5-én, az ellenzéki nyilatkozat szerkesztésekor azt vallotta, «hogy az csak egy theoretikus nézet, mely mostanság úgysem jó alkalmazásba» s melyet csakis az okból kell fölvenni a programmba, mert «Eötvös vesszőparipája.»¹

Eötvös érzékeny, nemes lelke, eszméi ilyen rögtönzött megvalósulásának alig örvendhetett. Hogy az ellenzékben szakadást ne okozzon, miattok lépett vissza 1846-

¹ L. Kemény Zs. A forradalom után. 92. l.

ban a publicisztika teréről. Éretleneknek, a honi alkotmány elveivel ellenkezőknek kiáltották ki azokat. Mennyiben volt e gáncs jogosult Eötvös ellen s azok ellen, akik 2—3 év múlva gáncsolásuk ellenére értük a márciusi válságot földézték s a nemzet alkotmányának új alapjává tették, történelmünk nagy kérdése, mely független Eötvös-márciusi lelkiállapotának külön ügyétől.

Eötvös csalódása, az ami különösen aggaszthatta, abban leli magyarázatát, hogy Kossuth lett eszméinek megvalósítója. Megtörtént, «hogy a centralisták helyett, természetes ellenségük, a decentralizáció legnagyobb mestere, Kossuth szabályozta a magyar kormányzat központosítását; Kossuth, a megyék bajnoka, verte le a megyei rendszert.»¹

Eötvös csatlakozása Széchenyihez² március 7-én nyilván ez aggodalomból származott. Se eszméi váratlanul gyors győzelmének örömet, se megvalósulásuk teljes biztonságának hitét nem élvezhette, midőn e megvalósítás azok ellenzőjének, Kossuthnak kezébe jutott, akinek taktikáját most már ő is, mint Széchenyi, aggódva nézte. Ami a Széchenyihez való csatlakozásban még csak sejtelem volt, szeptemberben világos tudattá vált, csalódása teljes lett. Amit ő reform útján hitt csak megvalósíthatónak, a fegyverek mérkőzésének mezejére került, ahol neki helye nincs.

A jognak, a történetinek nem kevésbé, mint a természetinek, műveiben annyiszor fölhangzó, mondhatni vallásos tisztelete Eötvösre a nemzetek életében minden megoldást, mely a jog, a törvény útján kívül esik, lehetlenné tett. A király és a nemzet között a fegyveres mérkő-

¹ Kemény Zs. A forradalom után 83. l.

² Ferenczi Zoltán, báró Eötvös J. 161. l.

zés bekövetkeztén, Eötvös az önkéntes számkivetésben találta magára nézve az egyedüli megoldást. Kiürítette a legkeserűbb pohárt, melyet a hazáját bálványozó embernek a sors keze nyújthat.

A «Szózat», a «Himnusz» mellett, mint Kozma Andor költői szívből fogalmazott megindító megemlékezésében oly igazán mondja,¹ a magyar nemzet legnagyobb ünnepi énekének, a «Búcsu»-nak költője, Eötvös a végzetes összeütközés percében, széttépi térileg a köteleket, mely népéhez fűzte.

Lehet-e ennél a nemesen, magasztosan kezdett pályának szívet marcangolóbb, keservesebb irányváltozása. Akinek «Virág mit ér, mit ér a bérc nekem, Hazát kíván, hazáért ver szívem», elbujdosik, mert, mint Csengerynek mondta, «bármilyen nagy célt lásson maga előtt, az egyesek szenvedéseiről megfélekedni nem tud s meggyőződése szerint az anyagi erő, melyre minden forradalom támaszkodik, nem azon út, melyen az emberi nem előre haladhat.»

Lelki világának ezt az erős szubjektívizmus szülte hangulatát, történetbölcseletének ezt a tételét, mely a 48-iki bujdosásában vezette, pár év múlva, a «XIX. század uralkodó eszméi»-nek második lapján már maga hibásnak látja. «Az emberiségnek — mondja itt — épúgy mint a természetnek, viharokra van szüksége s hogy ép olyan eszelősség, mód nélkül panaszkodni a hátramaradt pusztítások, mint nyári vihar után a letört ágak és megtépett virágok felett.»

A 48-iki események közepében élő Eötvös hangulata azonban itt a döntő a csapás nagyságának megítélésére, mely Eötvöst a nemzet alkotmányáérti harcának szeptem-

¹ Kozma Andor, báró Eötvös József, a költő emlékezete. 16. l. Felolvasta a M. T. Akadémia 1913 április 21-iki nagygyűlésén.

beri fordulta által érte, nem a későbbi, az eseményektől távol álló gondolkozóé és ítélőé, «aki a történetet ismeri». Bujdosása a kétségbeesés lépése volt s életfolyásának ez a fontos pontja kapcsolja újból Montalemberthez.

Nem egyedül a magyar hazafi, az ember is szenvedett az 1848-iki események hatása alatt.

Az egyének élete a maga benső gyötrelmeivel és külső nyomorúságával, melyeket a háború támaszt, helyezkedett lelki szemei elé a pusztulás mellett, melytől a nemzeti létet féltette. A «*Karthauzi*»-ban már megszólaló ítéletek a nemzetek életének egyetemes törvényeiről, a meggyőződés, hogy minden forradalom romjain zsarnokot látunk emelkedni, figyelmét a forradalmak anyaföldje, Franciaország felé fordíták s Montalembert iránti érdeklődését fölkelthették, akinek pályáját Eötvöséhez hasonló, a 48-i februári forradalom okozta hajótörés 1851-ben szakította meg.

Eötvös és Montalembert életutainak meglepő találkozása abban is nyilatkozik, hogy mindenikökre nézve életüknek — Eötvösre nézve ugyan kevesebbé messzeható, — katasztrófája az 1848-i forradalmi idők következtében, azon a területen kívül áll elő, melyen oly egyértelműleg haladtak, az oktatási és egyházpolitikai területen.

Montalembert ezen eléri céljának fő pontját, Eötvös ellenben nem jut hozzá, hogy 48-i minisztersége alatt itten valami döntő hatást kifejtсен. Az 1848-i, különben is legfontosabb 1—4. §-aiban elvi kijelentéseket s nem pozitív szabályozásokat tartalmazó XX. t.-c.-et a bevett vallások egyenlősége és viszonyosságáról, költségeiknek az állami kincstárból leendő fedezéséről 1848 március 31-én Eötvös távollétében kezdték tárgyalni s távollétében fo-

gadták el. A júliusi pesti országgyűlésen előterjesztett népoktatási javaslata augusztusban, midőn minden érdek a hadügyminiszternek 200.000 ujoncot kérő javaslata körül csoportosult, nem nyerhetett nyugodt, jelentőségének megfelelő tárgyalást. Ülés tölteléknek tekintették addig, amíg a hadügyminiszter az ujoncjavaslat tárgyalásánál jelen nem lehet s Eötvös magatartása is lanyha, nyilatkozatai szintelenek, sőt részben homályosak a közös iskola tekintetében. Az ő katasztrófáját is, mint Montalembert-ét 1851-ben az általános politika okozza.

VI.

Montalembert életpályája 1844 után s abban a lengyelek, a svájciak és a jezsuiták ügye.

Montalembert 1844 után ér politikai pályájának magaslatáig.

Eötvös életének első részében a költő, az író, Montalembert-ében a politikus, a szónok lép a köz elé. «Magyarországi szent Erzsébetének» fénye elhalványul publicisztikai, szónoki, politikai szereplésének erős tüze mellett. Eötvös viszont nemcsak jobban hat «Karthauzija», «Falu jegyzője», költeményei, mint országgyűlési, «Pesti Hirlap»-beli tevékenysége, «Reform»-ja által, de sőt amíg az előbbiek által nemzetét magával ragadja, politikai akciójával nem talál megértésre.

Montalembert-t 1844 után szeretett lengyelei szólaltatják meg elsőbben is. 1846-ban Krakó köztársaságában, a lengyel állam egyetlen fennmaradt kis töredékében, de Galiciában is kitört a forradalom, melyet a lengyel nép hivatott vezéreinek tudta nélkül, néhány fiatal barátjá-

val Mieroslavski Pozen-ben a porosz uralom ellen meg gondolatlanul támasztott. A fölkelést, mivel a ruthén parasztság a lengyelek ellen fordult, még könnyebb volt elfojtani, amit az osztrák kormány hallatlan kegyetlenséggel hajtott végre.

Amiről mi itthon csak hiányos értesüléseket kaptunk¹ s annak nyomán országos mozgalom nálunk nem is támadt, mint 1830-ban az orosz elleni lengyel szabadságharc idejében, a francia szószékre szólítja 1846 március 19-én Montalembert-t, hogy a nemzetközi jog nevében, mely az 1815-iki bécsi kongresszuson a krakói lengyel köztársaság függetlenségét biztosította, Franciaország beavatkozását követelje s a fölkelés elfojtásának barbár módját megbélyegezze.

A miniszterelnöknek csak megvető, elítélő szavai voltak a lengyelek, ellenben helyeslés, belenyugvás elnyomóik részére.

E magatartás mondatja Montalembert-el: «Nagy bűn megcsalni a szerencsétlent. Még nagyobb hizelegni a szerencésnek, hizelegni a jogtalan, az istentelen, a véres sikernek.»

A forradalom elfojtásának rémségeit 1846 július 2-iki beszédében tárja föl, adatokat ad elő: csak a tarnowi kerületben 1450 birtokost öltek le s a gyilkosok minden legyilkolt után fejenként kapták jutalmukat, amíg az áldozatok száma oly magasra nem emelkedett, hogy a kincstárban nem volt már miből fizetni. «S voltak — mondja Montalembert — gyalázatos tollak, akik a katolikus vallás érdekeire merészelték hivatkozni, hogy az osztrák politika áldozatait sírjukban is megrágalmazzák, megbélyegezzék,

¹ Lásd Pulszky, Életem és korom. I. köt. 283. l.

üldözzék. Ez indítja meg, ez háborítja föl oly erősen őt, a katolikust.»¹

Mikor pedig Ausztria bekeblezi Krakót, 1847. január 21-én egészen a magyar gondolkozás szellemében kiált föl: «Valahányszor egy nemzetet megsemmisíteni akartak, ez a nemzet átkává lett annak a hatalomnak, mely megsemmisíteni akarta. Az elnyomott nemzet boszuálló, véرزő, fájó sebként tapadt az elnyomó nemzet testéhez.»

Mintha Eötvöst, Deákot, mintha Kossuthot hallanók: «*Resurget*, mert van Isten, *resurget*, mert a lengyel nemzet föltámadására Európa szabadságának szüksége van»,² mintha a magyar szellem többi nagy kifejezői szólalnának meg e szavaiban: «Ha Lengyelország többé nem létezik... ha 20 millió szlávját beolvasztják Oroszországba, a Nyugat megrendül alapjaiban s a civilizáció sorsát oly veszély fenyegeti, minőt Attila napjai óta nem látott.»

Montalembert-t az egekig emelik, nemes heve ellenfeleit is meghatja. Viennet, a katona, a költő, a júliusi forradalom egyik vezéralakja csodálkozva, megindulva jeltenti ki: «Látom, lehet az ember egyben vallásos és jó francia.» Mert Montalembert e nagy beszédében legalább azzal vigasztalódik, hogy midőn Franciaország fölháborodásában magára maradva, a többi hatalmak által cserbenhagyva, a tiltakozásnál egyebet nem tehet, ez csak azt mutatja, hogy ha valami gyalázatosságot kell Európában véghezvinni, hozzá nem fordulnak; kerülnek, a körülmények szerint boszúságot okoznak neki, arra azonban sohasem gondolnak, hogy bűntársáá tegyék. Ebben van a becsülete, a dicsősége.»

¹ Lásd Lecanuet, i. m. II. köt. 349. l. Pulszky id. m. 283. l.

² Lásd Kossuth L. Irataim IV. köt. XIX. l.

Tiltakoznia azonban kell. «A nemzet, aki így tiltakozik, Istenhez és a jövőhöz föllebbez ; ezzel a tényével a többi nemzetek szívébe nem csupán szavakat helyez, hanem érzést és erőt, a jog érzetét, a jog erejét. Hisz a jog is végül csak szó, de halhatatlan szó ; erő, melyet semmi el nem fojt, mely a szívek mélyén él, ott elolthatatlan lángként él s ennél a lángnál fogja Isten az ő igazságosságának és boszúállásának tüzét meggyújtani.»

Alig mulnak el a lengyel nemzeti forradalom elfojtását kísérő izgalom Franciaországban, egész Európát hozzák mozgásba a felekezeti ellentétek, a radikális politikai törekvések által támadt zavargások Svájcban s lesznek Montalembert életének fontos állomásává. Mint a 48-iki általános európai mozgalomnak szerves megindítói kötik le e kisszerűnek látszó svájci csetepaték az újkor történelmének okai iránt érdeklődő figyelmet.

A szuverén svájci kantonoknak az 1815-iki bécsi kongresszus által elismert, neutralizált szövetsége 1830 óta a legerősebb, részben belügyi, részben nemzetközi jellegű forradalmi támadások és villongások színhelye lesz.

A Svájcba menekült lengyelek, franciák, olaszok, németek a Mazzinisták ösztönzésére 1834-ben Savoyába sikertelen betörést kísértének meg, az itteni forradalom útján remélve, hogy egész Olaszországban fölkelésre bírják a nagyszámú elgűletleneket.

Forradalmi jellegű tüntetések, támadások a kantonok alkotmányának megváltoztatása végett, a kantonok polgárai részéről gyakoriak.

Különösen fontosak e mozgalnak az egyházpolitika terén. Egynéhány svájci kantonnak (svájci) Badenben 1834-ben egybegyűlt képviselői oly határozatokat hoznak, melyek nagy izgalmat keltenek a katolikusok között.

Strauss-nak, a «Jézus élete» szerzőjének meghívása 1839-ben a zürichi egyetemre a hithű protestánsokat izgatja föl s az ebből támadt forrongás csak nehezen csillapodik le Strauss nyugdíjazásával.

Egyes kantonok alkotmányos úton ugyan, de tartalmilag igen radikális, valóságos forradalmi változtatásokat létesítenek, más kantonokban ezeket egyenesen fegyverrel erőszakolják ki.

A svájci népet, e villongások általános emberi céljai mellett, nemzetté válásának ösztöne is forrongásba hozza. S a kantonokban elhelyezkedő egyes törzsek függetlenségi vágya s az összes törzseknek egységes nemzetté tömörülni akaró törekvése közti természetes ellentét miatt e folyamat kétszeres vajudást jelent.

A kantonok függetlenségi vágya mögött polgárainak ethikai, szociális, vallási sajátossága küzd az életért, az egységes nemzetté tömörülés viszont azt a nagyobb erőt, azt az egyetemesebb sajátosságot keresi, mely a kantoni különbségek mellett is az egész svájci népet más nemzetektől megkülönbözteti s egyesített ereje által a kantoni törzsek sajátosságát is biztosítani alkalmas.

A véres összeütközés a két irányzat között onnan támad, mert az egységesítő törekvés a szociális, politikai és vallási radikalizmus jegyében indul.

Aargau kantonnak 1840-iki határozata, mely az összes argaui kolostorok eltörlését tartalmazta, volt az 1847-iki szövetségi háború első megindítója. E határozatot a kanton annak az alkotmányos mozgalomnak fegyveres levevése után hozta, mely az 1841-iki alkotmánytervbe belenyugodni nem akart.

Az aargau határozat beléütközött a svájci szövetségi alkotmány 12. §-ába, amint ezt a szövetségi gyűlés is el-

ismerte s Aargaut annak megváltoztatására fölszólította. Az okozott sérelem azonban csak félig nyert évek múltával, 1843-ban, orvoslást, amennyiben a fennállott nő zárdák helyreállítottak, ellenben ez a férfi szervezetekre nézve nem történt meg.¹

Az elégtelen orvoslát, melyet a szövetség az aargauai sérelem miatt nyújtott, hozta egybe a svájci szövetség egyik kormányzó kantonának (Vorort), Luzernnek hívására a katolikus kantonokat, amelyek 1844-ben a többi kantonokat fölszólították az aargauai sérelem orvoslására s a nem katolikus, csak paritásos kantonokban a katolikusok egyenjogúságának biztosítására.

Luzern kanton 1844 október 24-én theologiai főiskolájában az oktatás ellátásával a Wallis, Schwyz és Freiburg kantonokban is megtelepedett jezsuitákat bizta meg. E rendszabály ellen zendülést támasztott a kisebbség magában Luzern kantonban, melyhez solothurni, aargauai, bazeli felkelők is csatlakoztak, melyet azonban Luzern kormánya levert. Midőn azonban utóbb is folyt az izgatás a jezsuiták ellen s folyton új felkelő csapatok képződtek, sőt Waadt kantonban a törvényes kormányt is megdönteniök sikerült, maga a szövetségi gyűlés tiltotta el ily felkelő csapatok képződését, de határozatának nem birt fogamatot szerezni.

Luzern ellen több kantonbeli felkelők, számszerint vagy 4000-en támadtak, kiket Luzern serege 1845 április 1-én teljesen visszavert.

A szövetségi jognak e flagrális megsértése² a felkelők által, s a reákövetkezett megtorlás, nem csillapította azon-

¹ Blumer, Handb. d. schweiz. Bundesstaatsr. 2. Aufl. I. Bd. 99—102 l.

² Blumer, id. h. 107. l.

ban, az izgalmat, Bernben különösen annak hatása alatt erőszakos úton ment végbe a radikális alkotmányváltozás, de más kantonokban is nőtt az ellenséges indulat Luzern s a jezsuiták ellen.

A megtámadott, létében fenyegetett, a szövetségi kormány által magárahagyott Luzern ennek következtében külön szövetségre (Sonderbund) lépett 1845 decemberében hat más kantonnal jogellenes támadások visszaverésére s külön szövetségi haditanácsot alkotott a felmerülhető hadműveletek vezérlétére.

E külön szövetség elvi ellenkezését az 1815-iki szövetségi alapszerződés határozásaiával könnyű kimutatni. Ennek 6. §-a ugyanis eltiltja a kantonokat egymás közt oly szövetségekre lépéstől, melyek az alapszövetségre hátrányosak lehetnének. Az adott esetben ennek ellenére is Luzern, midőn a szövetségi kormány nem részesítette a köteleességszerű védelemben az őt jogaiban megtámadó, más kantonbeli felkelők támadása ellen, ép oly joggal hivatkozhatott az önvédelem jogára, mellyel a szövetségnek köteles védelmét pótolta.

Az általános jogelv s konkrét alkalmazásának mi-kéntje semmiesetre sem volt kétségtelen. Ennek világos bizonyítéka, hogy a külön szövetség (Sonderbund) jogellenes voltát csak másfél év után, 1847 júliusában mon-dotta ki a svájci szövetséggyűlés s rendelte el fölöszlá-sát. A kísérletek 1846-ban ily határozat hozatalára nem nyerték meg a szövetségi gyűlésen a többséget, mely csak lassan, az ellenkező kantonoknak fokozatosan be-következő csatlakozása által birt kialakulni. A genfi kan-tonban 1846-ban a Sonderbund miatt s vele kapcsolatban kitört jelentékeny forradalom tette például lehetségessé ennek csatlakozását.

Az ekként uralomra jutott genfi radikális párt által utasított követnek, valamint az 1847 májusában választott St. Galleni követnek megjelenése a szövetségi gyűlésen emelte 1847 júliusában a 22 szuverén kanton közül 12-nek, és két félnek akaratát szövetségi határozattá a többi kilenc ellen.

Midőn a gyűlési többség a Sonderbund ellen létrejött, hatalmát nemcsak ennek föloszlatására, hanem a jezsuiták kitiltására is fogantatba vette.

A Sonderbund szervezkedése elleni föllépés jogosságát lehet védelmezni, a jezsuiták kitiltása a szövetséggyűlés részéről a szövetségi szerződésnek nyilvánvaló megszegése volt. Hisz e szerződés a szövetségre át nem ruházott tárgyak tekintetében fenntartotta a kantonok teljes szuverénitását, a vallási, egyházi ügy pedig ilyen tárgy volt, ami legjobban kitűnt az alkudozásokból, melyek a szövetség és a Sonderbund között mielőtt a háború megkezdődött, folytak,¹ de még inkább az aargauai ügynek 1841-iki nyugodtabb időkbeli tárgyalásakor.

A Sonderbund ragaszkodik jogához, kitör a polgárháború, 1847 végén a szövetség győzedelmeskedik 100.000 emberével a Sonderbund 29.000 embere fölött s 1848 szeptemberében a szuverén kantonokból a szuverén svájci nemzet lép a maga szövetséges államával az európai nemzetek társaságába.

Ami Európában 1848-ban egyszerre véghezmegy; egy új társadalmi és állami rend kialakulása, az Svájcban kantononként s ezeknek köztársasági formája miatt kevesebb rázkódás mellett 1830 óta állandóan folyik. Igazi forradalomná, polgárháborúvá amiatt az ügy miatt válik, mely Montalembertnek leginkább szíven fekszik.

¹ Lásd Blumer, id. m. 115. l.

A katolikus vallás, ennek egyik nevezetes, ha nem is isteni eredetű intézménye, a szerzetesi intézmény sorsa áll kockán. Montalembert, aki a szerzetesi intézménynek utóbb történet írója, a négykötetes nagy mű, *«Les moines d'Occident»* szerzője lesz a legdrágább javakat látja veszedelemben a Sonderbund elleni harcban, a vallást és a szabadságot. Mert a katolikus kantonok elleni harcot nemcsak a hitetlenség, a felekezeti gyűlölség, hanem annak a zsarnoki, jakobinus radikalizmus kitörésének tekinti, mely ellen a világi viszonyok körében is kora ifjúsága óta lelke egész erejével küzdött.

Nem csoda ha Montalembert lelke egész keserűségét kiönti a svájci események fölött 1848 január 14-én a paire-k kamrájában, az ékesszólásnak azzal a különös nagy művészetével, mely Sainte-Beuve-nek, az élesszemű kritikusnak mondása szerint egyedül Montalembert sajátja. «Montalembertnek oly tehetsége van, mely más nagy szónokoknak hiányzik, szava nem úgy hangzik, mint másnak a szava : fel tud háborodni. A jognak és az igazságtalanságnak érzetét első frissességében bírja megőrizni. Szíve valóban vérzik bizonyos események láttára és sebéből beszél a lelke.»¹

A katolikus kantonok veresége Montalembert-t nem egymagában érinti. Hazájában pár év előtt szenvedett vereségének ismétlődése, Róma politikája fölött emiatt támadt keserűségének, csalódásának feljulása volt a Sonderbund sorsa.

Ha Eötvösnek oka volt 1846 után elkedvetlenedni, félreismerés miatt neheztelni, Montalembertnek nem kevésbé jutott ki az események folyamában abból, ami re-

¹ Sainte-Beuve, *Causeries de Lundi*, I. köt. 86. l. 3. kiad.

ménytelennek mutatta törekvését a vallás és szabadság szövetségének biztosítására nézve.

A tanítási szabadságért folytatott 1844-iki küzdelmében Montalembert erős csapásokat mért az állami oktatásnak vallásilag közömbös, Voltaire elveit valló, vagy éppen teljesen szabadgondolkodó férfiakra. Ezek nem maradtak adósak a felelettel. Michelet és Quinet a Collège de France tanszékeiről támadtak a katolikus vallás ellen, de különösen a jezsuiták voltak széles körök részéről támadás célpontjai. Sue Jenő «Bolygó zsidó»-ja, ez a jezsuiták ellen irányzott regény ekkor lát napvilágot. Sikkasztó szolgájuk, kit följelentenek, mindenféle ellenük emelt viszonyvádakkal iparkodik magát rokonszenvesebbé tenni.

Montalembert egyéniségét, a szabadságról alkotott eszményét különösen jellemzi a magatartás, melyet a jezsuiták ellen támadt e mozgalomban tanusított. Petíciók érkeztek a paire-k kamrájához. Michelet és Quinet eltávolítását követelve tanszékeikről. Montalembert ellenzi a petíció kérésének teljesítését, mert «szabad országban el kell tűrni tudni ami undort, visszatetszést kelt. Követelem magamnak a jogot, hogy ily érzéseket táplálhassak mindenféle tanok és személyek ellen, anélkül, hogy existenciájukat és jogaikat sérteni akarnám. Ellenfeleink a szabadságnak ily önfékezéséhez nem birnak hozzászokni. Remélem, meg fogjuk őket erre tanítani.»¹

Lovagias állásfoglalása hasztalan, a képviselőház néhány nap mulva nagy többséggel követeli a kormánytól a jezsuiták kiutasítását, s Montalembert-nek meg kell érnie, hogy erős állásfoglalása mellettük magánál a párisi

¹ Lecanuet, id. m. II. köt. 249. l.

érseknél is hasztalan; utóbbi elejti őket s a francia kormányoknak sikerül nem a pápát, hanem Lombruschini államtitkár útján a jezsuiták generálisát reábirni, hogy a szerzetet Franciaországból elrendelje.

Montalembert-t az ügynek ily elintézése mélyen lehangolja, de nem veszi el azért bátorságát és tovább akar küzdeni egyházáért. Becket Tamás elkeseredett szavaival vigasztalja magát barátjához intézett bizalmas levelében.¹ «Nem tudom hogyan történhetik — mondta Becket Tamás — hogy Rómában mindig Barrabásnak adnak elsőséget Krisztus fölött.» De ez a mondása nem akadályozta, hogy Róma mellett a vértanúságig kitartson s hogy ugyancsak Róma kanonizálja azt, akit félúton volt, hogy eláruljon. Mint buzgó katolikus tudja, hogy az egyház kormányzása nem illeti a világiakat, «de mint egyszerű utazó Szent Péter bárkáján, beállt katonának, hogy azt a folyton támadó kalózok ellen védelmezze s azt hiszi joga van, amíg el nem tiltják, véleményt formálni a veszélyek fölött, melyek a bárkát fenyegetik.»² Ha Róma elítélné magatartását, másnap megjelenne előtte minden zavar nélkül, tiszta lelkiismerettel, önzetlen szándékokkal s az egyház iránt megingathatlan szeretettel. Nem szégyelné magát megalázásáért, akkor is magasan az intrigansok és diplomaták fölött állónak érezné magát.

Csakugyan 1845 július 16-án megjelenik a pairek kamrájának szószékén. Belső bánatát Róma politikája fölött nem mutatja, merészen, gúnnyal támad ellenfelére.

«Váratlan esemény következett be, — ezek e csatájának legjellemzőbb szavai, — a katolikus hadsereg elővéde egyszerre le kellett tegye vezérének parancsára a fegyverét s

¹ Lecanuet, id. m. II. köt. 268. l.

² U. o. 263. l.

némán kellett elvonuljon az ellenség tüze alatt. Ez véghez ment, de az egész sereg, a derékhad szemben áll önökkel, az összes katolikusok nyolcvan püspökükkel, akik a középoktatási törvény ellen a múlt évben tiltakoztak. Talán kieszközlik diplomáciai úton, Rómában a kijelentést, hogy az oktatás, mely ellen az alkotmány nevében felszólalunk, kifogástalan, hogy nem szabad ellene küzdeni. Tudom, semmi sem lehetetlen. Ha önöknek, kiket gallikánoknak hittem, sikerül ily leintést ellenünk Rómában kieszközölni, nekünk, kik magunkat ultramontánoknak hisszük, nem marad más hátra, mint fejet hajtani. Addig azonban, tudják meg, folyik a harc, nem engedünk.»¹

Montalembert e harca a jezsuiták mellett egyéniségére annál jellemzőbb, mert erős kifogásai vannak úgy nevelési rendszerük, mint politikai hajlamaik tekintetében. Növendékeikben nélkülözi a férfiúi bátorságot, politikájukban az éleslátást. Az újkor legyőzhetlen irányát, mely az abszolút monarchia helyére a nemzeti szuverenitás elvét és gyakorlatát akarja tenni, makacsul egynek veszik a forradalmi tévelygésekkel.

De az egyház szabadságát látja bennük megtámadva s védi őket teljes erővel benső barátja, Lacordaire tanácsa ellen, aki az egyház érdekét magasabbra helyezi, mint az akkor oly népszerűtlen szerzetnek igazait. Montalembert egyénisége amily fogékony elvont nagy elvek, nemes célok iránt, épp oly erősen lenézi az útjába ütköző külső tények, a napi, aktuális érdekek és hangulatok hatalmát. Elvekérti küzdelmében nem retten vissza semmi áldozattól, de megvalósításuk aprólékos részletei s a napi politika nehézségeit számba sem veszi, majdnem megvetéssel tekinti.

¹ Montalembert, Oeuvres, II. köt. 144. l.

A nagy csalódás, melyet 1845-ben a jezsuiták sorsa s akörül Róma politikája miatt érzett, ujul föl lelkében a Sonderbund háború kimenetelekor s ez új keserőségéhez, melyet benne a vallásszabadság sérelme Svájcban támaszt, a radikálisok által fenyegetett egész állami és társadalmi rend biztossága miatt való aggodalom járul.

Montalembert 1848 január 14-én nekihevülve a nagy események közeledtétől, melyeknek delejes áramát előre érzi, mondja Sainte-Beuve remek jellemrajzában,¹ «többé nem Svájcra, nem a kantonok szuverénitására, nem a svájci jezsuitákról beszél; beszél ugyan ezekről is, de főleg mi magunkról, a franciákról. Egy legyőzött akar szólni — így kezdte beszédét — nem a legyőzött svájciakért, hanem a legyőzött franciákhoz, akik köztünk a társadalmi rend, a józan rend, a liberális rend fennmaradását kívánják, melyet az imént döntöttek meg Svájcban, de melyet egész Európában a barbárok újabb beütése fenyeget. S beszéde valóságos, személyes, látnoki szellemidézéssé válik... A pairek kamráját, mintha megfeledezett volna egy pillanatra méltóságáról, példátlan lelkesedés ragadja el... valósággal a pairek kamrájának hattyudala Montalembertnek e beszéde volt.»

Csakugyan Montalembert a svájci eseményekben előre látja egész Európa sorsát.

Amit Eötvös «*A XIX. század uralkodó eszméi*»-ben² mond, hogy Franciaországban a liberális és alkotmányos királyság bukásának valódi, egyetlen oka «*abban rejlik, hogy senki sem mert a fennálló rendnek védelmére kelni*», ez Montalembert e híres megnyilatkozásának is a tanulsága a svájci eseményekből Franciaországra nézve. «Nyil-

¹ Causeries du Lundi, 86. l. — Lecanuet, id. m. 365—373. l.

² I. köt. 10. l.

tan úzik már — közvetlenül 1848 előtt, így szól Montalembert — a Convent dicsőítését, minden büntett apológiáját. De a politikai testnek a legnagyobb betegsége is föllépett: a félelem. A becsületes emberek megijednek a gonosztevőktől s nincs erejük, merészségük a szabadság megvédelmezésére.»

Szép reményeit a vallás és szabadság váltatlan kapcsolatáról így törte le a rideg valóság Svájcban, komoly aggodalmakkal töltve el őt saját hazája, sőt egész Európára nézve, anélkül, hogy 1848 januárjában még végleg kétségbeesett volna. Politikai reményeinek horgonya, ismételt csalódásai ellenére, Rómába volt vetve.

VII.

Olaszország fölszabadulása.

A pápai székre 1846 július 14-én IX. Pius jutott, akinek első kormányzati ténye, a politikai bűncselekmények miatt elítélteknek adott amnesztia az optimista Montalembert-t a svájci ügyek aggasztó volta és a radikális iránynak saját hazájában félelmes növekedése mellett is megnyugtatta.

IX. Pius trónralépte után pár hó múlva, a párisi nuncius biztatására, memorandumot dolgozott ki, mely a francia kormány magatartását az egyház irányában oly célzattal jellemezte, hogy a pápát óvja annak ármányai ellen.

A király ugyanis kijelentette Montalembertnek: «Tudja meg, uram, én világi pápa vagyok s ki fogom vinni Piusnál, hogy a jezsuitákat Franciaországban végleg föl-
oszlassa.»

A memorandumot Montalembert barátja, Dupanloup szeptemberben nyújtotta át a pápának, aki elragadtatással nyilatkozott Montalembertől s 1846 november 1-i brevejében nyilvánosan is megköszönte odaadását a Szent-szék iránt.¹

Olaszország szabadságáért küzdő barátaival együtt IX. Piustól várta tehát Montalembert Olaszország föl-szabadulását, a lengyeleket 1846-ban megsemmisítő Ausztriának olaszországbani bűnhődését, a vallás és szabadság kibékülését egész Európában.

A nemzetközi élet bonyodalmai felől családi összeköttetései, utazásai, tanulmányai által tájékozott politikust szorosabb kapcsok is fűzték Olaszországhoz. Olaszország újjászületésének megindítói, vértanúi közül azokkal, akik e megújhódást a katolicizmus benső szeretetével egybakapcsolva, a fennálló államok szövetsége útján bírták elgondolni, személyes barátságban állott. És 1848 előtt e mozgalomnak ha nem is egyedüli, kétségtelenül legfontosabb indítói, fenntartói a lelkiükből buzgó katolikusok voltak. Az olasz nemzet ébredésének jelentékeny mértékben welf jellege volt. A pápa nélkül, katolikus alap nélkül nem bírták a szétszakadt olaszok egy nemzetté válását elgondolni.²

Sőt a mozgalomnak rögtönösb akciót kívánó, összeküvések, zendülések útján dolgozó része sem állt ezzel az irányzattal teljes ellentétben. A carbonarik egyesülete, «a carbonaria vallásilag keresztény jellegű volt (ami sem a szabadkőművesség, sem az illuminátusok szövetkezete nem volt); 1820-ban «Isten, király, alkotmány» jelszavú

¹ L. Lecanuet, id. m. II. köt. 311—318. l.

² Lásd Fr. X. Kraus, Cavour 21—35. l. Óvári Lipót, Emlékszed — Cantu Caesar fölött. 6. l.

zászlók alatt kényszerítették a nápolyi királyt, Ferdinándot az abszolút kormányzat megszüntetésére; de az 1831-ben Mazzini alapította «Ifjú Olaszország»-nak némileg misztikus sectája is theisztikus alapon állott; jelmondata: «Dio e popolo», röviden foglalta egybe alapítójának vallásbölcséletét.¹

Az egész mozgalmat a hitnek, a vallásnak természetes és természetfölötti forrásai egyaránt táplálják.

Az olasz nemzeti ébredést, úgy katolikus, welf, mint köztársasági, világiasabb irányban Ausztriának szertelen nyomása 1815 után tette teljessé, átalánossá. Ausztria saját tartományain, Lombard-Velencén kívül parancsolt Rómában, Nápolyban, Toscanában s a többi kisebb-nagyobb államban is.

«Ausztria idegen érdekű, idegen hatalmának szabadságirtó nyomásával — írja Kossuth² — . . . felkényszerítette az olaszokra a meggyőződést, hogy hacsak ki nem űzetik Ausztria Olaszországból, ott nemcsak a nemzeti függetlenség, de mégcsak maga az uralkodók abszolútizmusát korlátozó alkotmányos kormányzat kivívása is lehetetlen.» «Az egykor II. Gyula pápa által halálos ágyán hangoztatott kiáltás «Fuori lo straniero!» (Ki az idegennel) már 1820—1821-ben az Alpeseektől Szicilia végcsúcsáig Olaszország imádságává lett.»

A «Ki az idegennel» imádsága némán hangzott föl az összes olaszok lelkében, de megjelent nyíltan is egyes zendülésekben, meg a bölcséleti gondolkodásnak fogalmi köntösében Romagnosinál, mint «*etnicarchia*». Az alkotmányos szabadság csak úgy keletkezhetik — ez volt Romagnosi gondolata — ha az állam nemzeti alapra áll,

¹ Kossuth, Irataim. IV. köt. 55., 257., 267. l.

² Irataim. IV. köt. 39. l.

ha mindegyik ethnos úr lehet a maga házában, ha az állami uralom egy nemzet önuralma, etnicarchiája.

Megjelent ezen kívül és pedig különös erővel a valási igazságok követelményeként a költészet, a történelem, a vallásbölcseletben.

A nemzet kedvelt költője, a hosszas, kínos politikai fogsága által bálványává lett Pellico Silvio, csakúgy mint a soká uralkodott klasszikus irány által eltemetett olasz nemzeti sajátosság elragadó kifejezője, Manzoni költészetüket határozottan katolikus alapokra fektették. Amit Göthe lelkes ismertetésében¹ Manzoniról mond, «keresztény rajongás nélkül, római katolikus bigottság nélkül, buzgó szivtelenség nélkül», illik a többi vallásos alapon álló, vezető írókra.

Igy az olasz nép külön egyéniségének érzésétől mélyen áthatott, szilárd jellemű, eredeti gondolkozású nagy történésznél, Cantu-nál a katholicizmus még inkább eltérbe lép, ő mindannyiuk közt a legerősebb welf; nemzeti érzelmei miatt börtönből, száműzetésből bőven kijut neki.²

Tommaseo, az 1848-iki velencei forradalmi kormány kultuszminisztere, a sokoldalú író és költő, aki mélyen vallásos irányt egyesített nemzeti és alkotmányos törekvéseivel, csakúgy Montalembert olasz ismerős köréhez tartozott, mint Manzoni, Cantu és Pellico.

Utóbbi még a 30-as években hozta összeköttetésbe Montalembert-el Bolbo Caesart, a később, 1848-ban piemonti miniszterelnököt.

Balbo az államférfi higgadt ítéletével jelölte meg

¹ *Auswärtige Literatur und Volkspoesie. Italienische Literatur. Classiker und Romantiker in Italien. Sämmtl. Werke.*

² L. Óvári, id. m. 6—10. l.

az utat Olaszország akkoriban elérhető újjászületéséhez nagy hatást tett 1844-iki művében «*Le speranze d'Italia*».

Lombard-piemonti állam szövetséget tart ehhez mindenekelőtt szükségesnek, melynek gyakorlati megvalósításához a részletesebb tervezetet a szintén vallásos érzésű Massimo d'Azeglio dolgozta ki. A végleges, teljes egyesítéshez a pápaságot, mint főtenyezőket azonban mind a kettőt nélkülözhetetlennek tekintik.

Montalembert iránti lelkesedésében Balbo könyv nélkül tudta ennek beszédeit s könyvét, a «*Speranza d'Italia*» Montalembert pártfogásába ajánlta, «aki hatalmas szavával, a francia szószék magaslatáról, monarchikus és főképp katolikus fölfogásával, e minden hatalomnál erősebb hatalom forrásával, többet tehet az olaszokért, mint az ő (Balbo) gyenge szava.»¹

Az olasz renaissance katolikus, welf árnyalatának csak két nagy papi képviselőjével, az eredeti gondolkodású, nagy bölcsész, Rosminivel s a theokratikus demokratia profétájával, Gioberti-vel nem állott Montalembert kapcsolatban.

Pedig Rosmini politikai eszméi igen nagy rokonságot mutatnak Montalembert-éivel, napvilágot azonban csak 1848-ban láttak, midőn Rosmini mint közvetítő lép föl a pápai kormány és a nép között; akkoráig azonban csak magánúton hatott az olasz világ legkiválóbb férfiainak szűkebb körére, melyhez Manzoni is tartozott.²

Rosminitől a nagy gondolkodótól, a szerzetalapítótól, — a Rosminiánusoknak Turin mellett, magas bércek oldalán, Sacra San Michele-ben is van zárdája, itt tölté

¹ Lecanuet, id. m. II. köt. 355. l.

² Fr. X. Kraus, Cavour. 29. l.

Kossuth Lajos a nyári hónapokat utolsó éveiben — külső körülmények választák el Montalembert-t.

Az olasz mozgalom másik nagy papi képviselőjétől, a Piemontból száműzött, 48-ban ott miniszterré lett Gioberti-től, kinek az olasz nemzeti mozgalomra Mazzini mellett a legnagyobb befolyása volt, nemcsak távol állott, de vele ellentétbe is került.

Gioberti Olaszország egységét s a többi nemzetek közti elsőségét hirdette 1843-ban megjelent munkájában: *«Del primato civile e morale degli Italiani.»* Eszerint Olaszország volt egykor az emberiség központja s megint azzá kell lennie; evégből ki kell lökje magából az idegen elemeket, a pápaság körül csoportosuljon, mely egyedül adhatja meg a józan szabadság garanciáját s az ekként létrejövő csoportosulásnak Piemont a hivatott védője.

Giobertinek, az olasz sziveket megbűvölő lánglelkű *Primato*-ját a vallás és szabadságnak ugyanaz a szeretete hatotta át, mely Montalembert lelkében is lángolt. De Gioberti gyűlölte s 1846-ban közzétett igazságtalan munkájában *«Il Jesuita moderno»* pellengérré állította a jezsuitákat, amit Montalembert, bár ellenük neki is nem egy kifogása volt, nem bocsátott meg neki.

Személyes baráti kapcsolatokkal ekként hozzáfűzve a legfőbb emberekhez, akik Olaszország újjászületését, függetlenségét és alkotmányos szabadságát a katholicizmus szellemében mozgatták, akiktől a lengyeleket Krakóban végleg elnyomó Ausztria megboszulását várták, Montalembert-t ujjongó örömmel töltötték el 1848 folyamán IX. Piusnak egész Olaszországban a legnagyobb lelkesedéssel fogadott későbbi kormányzati tényei: az abszolutisztikus irányú államtitkár, Lambruschini elbocsátása, a tartományok választottaiból alakított államtanács, a világiakból

alkotott minisztérium s egyéb reformok, melyek legmerészebb reményeinek teljesültét jelentik.

Azt hitte, hogy az Egyház a XIX. században a szabadság által fogja ellenségeit legyőzni, amint fölöttük egykor a hűbériséggel s a királyok jogarával diadalmaskodott.¹

Csalódása csakhamar annál keserűbb lett. Az egymást gyorsan követő események, az 1848 januári szicíliai, nápolyi forradalmak, a piemonti február 8-iki alkotmány, a francia monarchia vége február 24-én, a pápaság belügyi bonyodalmai a merész reform követelése miatt, kényes külügyi helyzete, mely választani kényszerítette, hogy vagy az általános olasz nemzeti mozgalomhoz s ennek lényeges részéhez, az Ausztria elleni háborúhoz csatlakozzék, vagy e régi patronusa mellett kitartson, csakhamar megsemmisítették olasz reményeit.

Oly kiváló férfiak, mint a jeles közgazdasági író, Minghetti, a bölcsészlelkű Mamiani, az olasz szellemnek e komoly kifejezői IX. Pius minisztériumában nem bírnak a zavargó népelemekkel megküzdeni, Gioberti pedig s a politikai arenára hívott bölcsész és szentéletű pap, Rosmini hasztalan kísértik meg Piust az olasz conföderációnak megnyerni.

VIII.

Montalembert s a francia köztársaság 1848 után.

A február 24-iki francia forradalom elsöpri az Orleáns-ok dinasztiaját, vele Montalembert-nek főrendi jogait, melyeknek demokratikus köztársaságban helye nincs,

¹ L. Lecanuet, id. m. II. köt. 358. i.

Mindegyiket mélyen fájlalja, mert az alkotmányos monarchiában tud csak bízni s úgy van meggyőződve, hogy a köztársaságot 1848-ban maroknyi vakmerő ember tukmálta rá Franciaországra.

Politikai pályájának kiinduló pontja volt, hogy «a modern Európának egyetlen élő ereje a demokrácia», melyet christianizálni kell a szabad, le nem nyugózott egyház által. Félt azonban tőle mint államformától, mert meggyőződése szerint az uralomra jutott demos radikális-musban vagy szocializmusban végződik.

Félt a svájci ügyek tárgyalásakor, 1848 január 14-én mondott jóslatának teljesültétől azok miatt, akik a februári napok erőszakosságaiban a vezérek voltak, akik mint Ledru-Rollin, Blanc a változás nagy napján radikális és szocialista követeléseket támasztottak.

Lacordaire, a dominikánus, régi küzdelmeiben bajtársa, lelki barátja, nem bírja más gondolatokra téríteni. Kétkedik a demokrácia uralmának állandóságában s fél, hogy pusztító árja a despocia poshadt vizeiben fog elveszni.¹ Ezért nem zeng himnuszt a köztársaság felkelő napjának, . . . inkább egyedül, magára marad, de egyenesen állva, s a katolikus érdekek védelmére tartja fenn erőit, melyeknek most sokkal jobb a kilátása a győzelemre, mint a 30-iki júliusi forradalomnak vallásellenes irányja mellett. Hiszen a 48-iki felfordulásban hányan nem hivatkoznak Krisztusra, mint a demokrácia őseire s a hit vértanúit együtt magasztalják a forradalom hőseivel.² A királyi palotát kifosztó munkások ájtatosan viszik át annak kápolnája feszületét a Szent Rókus-templomba s a nemzetőrség, a polgárság az

¹ Lecanuet, id. m. II. köt. 383. l.

² U. o. 387. l.

egyházhoz fordul zászlói, szabadságfái megáldásáért. A május 4-én megnyílt alkotmányozó gyűlés elé sereglett nép, látni kívánva képviselőit, midőn ezek az előcsarnokban megjelennek, a fehér csuhájában megjelent dominikánust, Montalembert benső barátját, Lacordaire-t valóságos diadalmenethen hordozzák körül vállaikon. Az általános választó jog alapján április végén végbement választások szavazathoz juttatva az előbbi magas cenzus által abból kizárt vallásos, falusi elemeket, eddig nem látott tekintélyes kisebbséget biztosítottak Montalembert eszméinek, így 250 föltétlen szavazatot a tanításszabadság részére. A Montalembert elveivel ellenkező forradalom s az ennek nyomán megalakult köztársaság 1850 március 15-én csakugyan megszavazza a benyújtója, Falloux után elnevezett — a szerzetesekre vonatkozó főkvétellel — lényegében máig fennálló törvényt, mely az elemi és középiskolák tartását szabaddá teszi s így abban az egyházat s külön a hívőket is részesíti.

Montalembert erős küzdelmének gyümölcse e törvény. A februári forradalom nagy tanulságai — mondja Sainte-Beuve¹ — megszabadították Montalembert-t attól az elvek magaslatán való szállongástól, mely csak a végleteket ismeri. E küzdelemben nemcsak szónoki hatalmát és áldozatképességét fejtette ki a nagy, nemes ügyek érdekében, nem törődve az élete ellen irányult fenyegetésekkel,² tulzó hiveinek lázongásával, tudott a gyakorlati lehetőség követelményeivel megalkudni.

A februári forradalom tanulságai, abban szenvedett saját hajótörése Thiers-t is az oktatási szabadság védőjévé, sőt az érte folyt harc vezérévé avatta. A jezsuiták

¹ Causeries de Lundi. I. köt. 87. l.

² Lecanuet, id. m. II. köt. 413., 432. l.

e nagy ellensége 1844-ben, most sikraszállt az ő és bármely a szerzetesrendhez tartozók tanítási jogáért, «mert tanító-nak jobb szereti a harangozót, mint a matematikust. Franciaország 37.000 tanítója csupa szocialista és kommunista, valóságos *ellenpapjai* a községeknek.»¹

Montalembert másik nagy gondja, a pápaságnak a Mazzini, Saffi, Armellini triumvirátusa által kormányzott forradalmi szellemű római köztársaság elleni oltalmazása s a nápolyi királyságba, Gaëtába menekült IX. Piusnak visszahelyezése miatt hasonlóképp eloszlott.

Midőn Ausztria 1849 március 24-én Novaránál megveri az olaszokat s Róma elleni hadjáratral fenyeget, hogy a pápát visszahelyezze, az európai egyensúly erősen Franciaország rovására kezdvén elsiklani, a francia köztársaság elnöke Oudnot tábornokot 25.000 emberrel küldi a római köztársaság ellen, mely június 29-én makacs küzdelem után megadja magát s a franciák július 14-én visszaállítják a pápai kormányzatot.

Montalembert minden erejét kifejtette az elnöknél, Napoleonnál, hogy az expedícióra rábírja s a nemzetközi helyzet exigenciái által segítve, Thiers, Molé, Falloux hasonló törekvéseit mint a katolikusok legrégebb vezérémbere a maga nagy tekintélyével vezette a július 14-iki sikerig.

De fáradhatlan volt az ügy védelmében a parlamenti tárgyalások alatt is s mikor a pápa visszahelyezése megtörtént, minden erejét a törekvés ellen fordította, mely a pápát azok után, amik a triumvirátus alatt történtek, kényszeríteni akarta azonnal alkotmányos, világi kormányzat berendezésére.

¹ Lecanuet, id. m. II. köt. 458. l.

Csatározása a kényszerítés e politikájának hiveivel örökre emlékezetes maradt a francia politikai szónoklat évkönyveiben.

Meglepő azonban a nagy rokonság is az események érzelmi felfogásában, melyet Montalembert e beszéde visszatükröz, azzal a finom, végletekig gyöngéd, magasztos értékeléssel, melyet Eötvös az élet eseményeinek megítélésében alkalmazni szokott.

«Bossuet mondta — így szólt többi közt Montalembert — hogy az erény bajok nélkül tökéletlen. IX. Pius megismerte, mi teszi az erényt tökéletessé, de ezenfelül azt is, ami a bajokban a legfájdalmasabb, a hálátlanságot. Mégis nem sajnálom emiatt, de tisztelem, sőt irigylem. Nem mindenki, bár akarná is, tehet másokat hálátlanná. Embertársainkkal elébb jót kell tenni, értök nagy dolgokra kell vállalkozni, hogy hálátlanságot lehessen aratni . . .»

De Montalembert beszéde későbbi folyamán egyenesen hasonló benyomások kifejezője, mint amelyekkel Eötvös «*A XIX. Század Uralkodó Eszméi*»-t bevezeti. Leírja itt Eötvös a 48-iki szabadságharcok után beállott csüggedését, aggodalmait azoknak, «akik a nagy mozgalmat felidézték, vagy legalább reményteljesen kísérték» s tünődve kérdi, honnan van, hogy e nagy időkkel járt «pusztításokban nem látják egy új, szebb fejlődés zálogát», miért nem dagad keblük örömtől, mint «a hajósé, kit viharok zúgnak körül, de aki megvan győződve, hajója nem vesztet el».

Montalembert e tünődésre Eötvös művének általa akkor nem ismert részletes fejtegetéseivel egybehangzóan így felel:

«Nem lehet tagadni, nagy változás ment végbe az elmékben nálunk és Európaszerte, — így szólt a szélsőbalhoz fordulva. Nincs többé meg a szeretet a haladáshoz. Hon-

nan e változás? Onnét, hogy tisztátalan, javíthatlan demagógok használták, beszennyezték a szabadság nevét és zászlaját, hogy vele diadalra segítsék a bűnt»...

«Tudják-e önök, mi a világ előtt a legnagyobb bűnük? Nemcsak az ártatlan vér, melyet kiontottak, bár bosszúért az égbekiált önök ellen, nemcsak a rombolás, melyet Európaszerte okoztak, bár ez a legborzasztóbb érv tanaik ellen. Nem, legnagyobb bűnük, hogy kiölték a hitet a szabadságba.»

Nem Montalembert képét akarjuk megfesteni, csak barátságát Eötvössel, ehhez e kiszakasztott néhány sor is nyújt némely jellemző vonást, hogy az ismeretlenebb barátot is elképzeljük.

Montalembert beszéde mélyen megrendíti a kamarát, melynek kétharmad része zajos lelkesedésbe tör ki e szavaira:

«Nincs a világ történelmében nagyszerűbb és vigasztalóbb látvány, mint a hatalom zavara a gyöngye elleni harcában. Szabadjon egy hétköznapi hasonlattal élnem. Ha férfi asszonnyal kénytelen szembeszállni, az asszony, ha csak nem a legaljasabb teremtés, bátran elébe állhat.

Azt mondja a férfinak: «Üss, de megbecstelenítéd magadat s nem győzől le». Nos! Az egyház nem asszony, sokkal több, mint asszony, az egyház anya!»

S a beszéd hatása alatt támadt lelkesedésében a kamara 467 szóval 168 ellen kimondja, hogy a pápa szabadsága és méltóságának a francia kormányreform követeléseivel által sem szabad korlátoztatni.

Montalembert a 48-iki forradalom által 1850-ben megéri ekként életcélja egyik részének, az egyház szabadságában oly lényeges tényezőknek biztosítását, aminők az elemi és középiskola fenntartásának joga s a pápa vissza-

helyezése trónjára. Eötvösnek is meghozta a 48-iki átalakulás vezérgondolatai megvalósulását, de azokkal kapcsolatban már néhány hó múlva a király és nemzet közötti fegyveres mérkőzés bekövetkezését, melyben részes lenni nem bír s hazájából elbujdosik.

Nem így egyelőre Montalembert. Kezdetől végig, 1852-ig benne van először a forradalmi küzdelemben, majd a köztársaság alatt ennek nem egyszer véres belviszályaiban.

Montalembert-t, a XVIII. század vége óta folytonos forradalmak utain járó francia nemzet fiát, bár nem örül a 48-ikinek, bár ez évi, januári kirohanása miatt a radikálisok ellen élete és vagyonában is erősen fenyegetve van, benn marad a forradalom árjában és nem bírják rávenni, hogy Brüsszelbe meneküljön. A parasztok fegyverrel támadtak ellene Roche en Brenil-i kastélyában. Kivágták fáit, megmérgezték lovait, a győztes forradalom egyik vezére, a szocialista Blanc Lajos, a parlamentben ujjal mutatott rá, mint arra, aki a paireket köztársaságellenes, híres beszédével annyira elragadta.

A forradalmi kormány által hirdetett választásnál képviselővé választva, mint ilyen küzdötte végig a már rajzolt parlamenti harcokat, kiállta a május 14-iki rohamot, midőn a szocialisták előzőnlük a parlamentet s egy milliárdnyi adó kivetését követelték a parlamenttől a gazdagokra. Ő tartotta június 22-én a bátor beszédet az egyéni tulajdon mellett, melyet Sainte-Beuve egyaránt magasztal¹ Tocqueville-lel, aki szerint Montalembert abban felülmulta magát. Midőn pedig a három napon át szakadatlan ülésező parlament június 24-én a szocialisták for-

¹ Causeries du Lundi, 88. 1.

radalma ellen kimondta a diktaturát, közben-közben megjelent a véres harcok színterén is. Itt hozta össze a véletlen a lázadókat kibékíteni akaró párisi érsekkel, Affre-rel, aki nemes, hősies kísérletét életével fizeti meg.

A köztársaság az ellene intézett szociális forradalmat vérbe fojthatta, de nem annak szellemét. Proudhon, az egyik párisi képviselő gúnyosan odakiáltotta a parlamentben a többségnek: «A tulajdon fogja a köztársaságot elpusztítani vagy a köztársaság pusztítja el a tulajdont. A munkások júniusi lázadásukban nem tettek egyebet: követték a bourgeoisk februári példáját. A nép így beszél önköz: Nem akarok többé szegény lenni s nem is leszek».

1848 június után a franciák nagy többségével együtt Montalembert-t is az ily súlyosan megzavart közrend biztosításának gondja tartotta izgalomban.

Montalembert a köztársasági elnök tekintetében a két főjelölt közt ingadozott. A szigorú republikánus érületű, vaskezű Cavaignac, ki a júniusi forradalmat oly kérlelhetlenül elfojtotta, vallási tekintetben is teljes biztosítékot nyújtott. Valláspolitikai belügyekben a nagy jezsuita szónok, Ravignan tanácsával élt, a külügyekben a pápa fegyveres védelmének volt a hive. De független, jellemes politikai erkölce nem engedik, hogy magát megválasztása esetére ezirányban reversalissal lekösse.

Napoleon Lajos nov. 29-iki manifestuma ellenben, melynek a pápára vonatkozó helye Montalembert sugalmazására került abba bele,¹ teljesen megnyugtatta. Így történt, hogy a liberális párt vezéreibel, Odilon-Barrot, Changarnier, Tocqueville, Thiers-el együtt, bár-

¹ L. Lecannet, id. m. 'II. köt. 419. l.

mily eltérők voltak is indító okaik, Napoleon elnökségét látta az adott időben Franciaország közrendjének biztosítására a legjobbnak.¹ Napoleont 1848 dec. 10-én 7 millió szavazat közül a konzervatívok és liberálisok 5½ millió szavazatával a köztársaság elnökévé, a radikálisok és szocialisták 1½ millió szavazatával szemben, meg is választották.

Nem kevésbé jelentékeny volt Montalembert szerepe az 1848-iki választójogi törvény megváltoztatásában. Ennek kétévi hatálya alatt végbement választásoknál a szocialisták aggasztóan előrenyomultak s az 1850-i oktatási törvény megszavazása után az újból kitörni készülő forradalomtól való félelem igen fokozódott.

Thiers, az egyéni tulajdon elvének egy nagy tudományos munkában is (*La propriété*, 1848.) határozott védelmezője, a szocialisták ellen az egyedüli menedéket a 48-iki alkotmány félretételében látta. Ehelyett a többség a választójogi törvény módosításában állapodott meg, névszerint három évi egy helyben lakást kívánt meg a választói jog alapjául, miáltal két milliónál több polgár, főként szocialista esett el a szavazati jogtól.

Montalembert-t, mint a javaslat egyik előkészítőjét, személyében, életében komolyan, veszélyesen fenyegették. Ő csak annál merészebben kelt a javaslat védelmére. A legszélsőbb radikális lapnak titokzatos jelentésű mondására, hogy a javaslat készítői fejeiket a forradalom alvilági isteneinek ajánlották föl s hogy e mondás értelme szerint reájuk nézve csak a rémuralom elfogadása vagy a gyilkosok töre közti választás marad fenn, bátran felelte: «Törvényes harcot akarunk a szocializmus ellen,

¹ L. Lecanuet, i. m. II. köt. 414—419. l.

hogy a polgárháborút kikerüljük». Kijelentette, nem fél a dilemma második részétől, inkább azt választja, mint az utókor megvetését, a becstelenséget, mely akkor érné, ha Franciaországot odadobná a radikálisok és szocialistáknak. A javaslat törvény lett 1850 május 15-én.¹

Az 1848 febr. 24-étől 1850 május 31-éig lefolyt két év volt Montalembert politikai életének nemcsak a lelkek irányára ható nagy szónoklatokban, hanem egyenes, rögtönös, pozitív alkotásokban is fényes ideje.

A társadalmi rend biztosítása az anarchikus és szocialista támadások ellen 1848 júniusában, Napoleon Lajos elnökké választása 1848 dec. 10-én, a pápa világi hatalmának helyreállítása Franciaország fegyverei által s végül, aminek 20 év óta minden erejét szentelte, a tanítási szabadság kiküzdése 1850 márc. 15-én, e két évnek nagy vívmányai.

Nem az ő személyes ereje hozta őket létre, de ebben oroszlánrésze volt.

Optimizmusában, hogy élete célja felé biztos lépést tett, megerősítette a fogadás, melyben Róma 1850 novemberében részesítette, hova az einök, Napoleon bizalmas közléseit is vitte. A Szentatya két hosszú kihallgatásban részesíti, az ő kezéből veszi a Sixtina kápolnában kétszer is az Urvacsorát s midőn a kápolna kormányzója oda bevezeti, az első helyet neki jelöli ki, mondva: «Az első hely az igazság szerint az öné, mert mi is önnek köszönhetjük, hogy itt vagyunk». Az államtitkár, Antonelli, fényes, szertartásos állami kocsiban, kandellábereket vivő szolgálktól kísérve adja neki vissza nála tett látogatásait. A római nemesség végül Róma város polgárává emeli és halálja jelétül érmet veret képével.

¹ Lecanuet, id. m. III. köt. 5. l.

Nemsokára azonban bekövetkezett a sikerek e mámorából az ébredés, Montalembert fényes politikai pályájának vége!

Eötvöst csalódása 1848-ban, sokkal hamarább, már egy félv év alatt érte. Szeptember 28-án, midőn az addig lappangó forradalom vagy belháború gróf Lamberg meggyilkolásával a lánchidon az ő hite szerint már formálisan is kitört, megválnak a mozgalomtól, melynek részese lenni nem birt; a külföldön keresi lelkének megrendült egyensúlyát s habár politikai pályája e lépésével nem ért végéhez, 1853 január 15-én, midőn először közeledik Montalemberthez, «*A XIX. század uralkodó eszméi*» megküldésével, még ő is hajótörést szenvedett politikus, amint időközben ezzel vált s végleg is az maradt, akit most munkájának megküldésével fölkeresett.

IX.

Montalembert és az 1851 december 2-iki államcsiny.

Midőn Montalembert 1850 végén Rómából visszatér, a zavar, a nyugtalanság a radikális és szociális forradalmi hangulat miatt általános az országban. A legitim monarchia visszaállítására gondolnak ezért a legitimisták és orleanisták, de megegyezni nem bírnak. Napoleon álmainak megvalósulását látja közelebb jönni. Mint hitte, gondviselészerű hivatásának megkezdését, nagybátyja művének folytatását parancsolólag követeli a meghasonlott Franciaország. E hivatás betöltésére megfontoltan, alig észrevehetőleg elnöksége óta állandóan készült, sőt 1850-iki körútja alkalmával és november 11-iki, a törvényhozó testhez intézett üzenetében céljait már sejtetni is engedte.

Az újabb forradalmi kitörésektől való félelem a törvényhozó test többségét azonban elnézővé tette irányában s ötlet egyes forradalomellenes rendszabályaiban támogatva, sikerült neki vele együtt kormányozni, habár a bizalmatlanság a törvényhozó test részéről egészen meg nem szűnt.

E bizalmatlanság teljes élességgel kitör 1851 elején, midőn Napoleon Changarnier-t, az 1849-iki júniusi második szocialista zendülés leverőjét, Páris köztársasági érzelmű katonai parancsnokát leteszi állásából, mert ez eltiltja a csapatokat a hadügyminiszter rendeletének teljesítésétől, mely a Satory-i katonai szemle alkalmával azt parancsolta, hogy a csapatok «Éljen Napoleon»-t kiáltssanak.

A törvényhozó test négy napos vita után rosszalja a kormány eljárását s bizalmat szavaz Changarnier-nak. A vita alatt Thiers már kimondta a nagy szót: Itt van a császárság! Montalembert még reménykedik, bár fájdalommal látja az elnökök s a törvényhozó test között a harc elmérgesedését, melyet az, mintha szándékosan szítaná s Montalembert tanácsa ellenére 2 millió representálási költséget kér, amit a ház megtagad.

E harc a szuverén hatalom két főszerve között annál aggasztóbb, mert a következő évben lejár a törvényhozó testnek is s az elnököknek is törvényes megbízatása, akit az alkotmány rendelkezése szerint újra megválasztani nem szabad. Kire fog akkor a végrehajtó hatalom átszállani? nem fogja-e azt a francia nép zöménél nagy népszerűségre szert tett Napoleon az alkotmány ellenére is a szavazók bizalmából mégis megszerezni?

Napoleon ellenesei pedig nem tudnak vele szemben jelöltet állítani, akinek a megválasztásra csak némi kilátása volna.

Franciaország közrendje állott kockán, ha 1852-ben az elnökválasztás a fennálló alakotmány alapján történik és az elnök ennek ellenére, de a szavazók többségére támaszkodva erővel is megtartja a végrehajtóhatalmat, ami fölidézi a polgárháborút az elnök és a törvényhozó test hívei között s a radikálisok és szocialisták merészsége mellett végképp kétségessé teszi Franciaországnak 1848 óta nehezen fentartott állami rendjét.

Nemcsak Napoleon akarja, de ellenesei is kénytelen-kelletlen belényugosznak az alkotmány megváltoztatásába, mely az elnök újraválasztását megengedi, de az erre célzó indítvány 1851 május 31-én nem nyeri meg a háromnegyed többséget, melyet az alkotmánylevél kívánt. Ekkor fordul Napoleon a másik eszközhöz, az általános szavazati jognak visszaállításához a maga teljes tisztaságában s az 1850 május 31-iki választótörvény eltörléséhez, mely a választói jog alapjául 3 évi helyben lakást kívánt s ez által mintegy 2 millió polgárt zárt ki a szavazók közül. De ez eszközt a törvényhozó test nem adja meg neki s a javaslatot néhány szavazattal elveti. Napoleon már most a radikálisokkal és saját pártjával együtt nyíltan fordulhat a törvényhozó test többségének — szerintük az általános szavazat elvetése által tanusított — reakciós iránya ellen. E helyzetet még jobban elmérgesíti az az indítvány, mely Napoleonnak az általános választójog teljes visszaállítását kívánó üzenetével egyidőben tétetett, melynek értelmében a törvényhozó test elnöke a hadügyminiszter közbejötté nélkül is rendelkezhezzék a hadsereggel a képviselők biztonságának védelmére.

Ez az indítvány a 48-iki alkotmányozó gyűlésnek hasonló tartalmú határozatát törvényerőre akarta emelni, mint ilyet kihirdetni, a hadsereg napiparancsába fölvenni

s a kaszárnyákba újra kifüggeszteni, mert a hadügyminiszter a 48 óta ottlevő s e határozatot tartalmazó plakátokat a kaszárnyákból eltávolíttatta.

A szélső radikálisok Napoleon feltétlen hűveivel egyesülve, hogy a mérsékelt elemeket e szerencsétlenül megválasztott végső védelmi eszköztől megfosszák, leszavazzák a javaslatot.

Törvényhozó test és elnök valóságos ellentáborokként állnak szemben.

Montalembert még egy végső kísérletet tesz a harc kitörésének megakadályozására; november 21-étől 30-áig többekkel egy alkotmányjavaslaton dolgozik, mely ha nem nyerné meg a háromnegyed többséget a házban, készek azt népszavazásnak alávetni. Montalembert november 22-én közli a tervet Napoleonnal, aki a pártolónak száma után tudakozódik; 30-án a tervhez már 160 tag csatlakozott, amire új kihallgatást kér Napoleontól, aki a december 2-iki államcsinnyel felel, feloszlatja a törvényhozó gyűlést, elfogatja annak kétszáz tagját s december 20-ára egybehívja a francia népet községenként tartandó ösgyűléseibe, hogy igennel vagy nemmel feleljen a kérdésre, meghagyja-e Napoleont a hatalom birtokában s ráruházza-e jogát, hogy új alkotmányt állítson föl részére?

Montalembert életének válútjához jutott. Tiltakozik 65 el nem fogott képviselőtársával a háznak erőszakos feloszlatása ellen, másnap, december 3-án meg kell érnie, hogy neve felsoroltatik a 80 tagú bizottságban, mely a diktator szerint ideiglenesen a törvényhozó gyűlést hivatott helyettesíteni. Visszautasítja 14 társával a kinevezést, a Moniteur azonban nem közli lemondásukat.¹

¹ L. Lecanuet, id. m. III. köt. 20—32. l.

Morny herceg, a belügyminiszter Montalembert e lemondó levelére december 4-én válaszolva kérdi: «E percben két hatalom van csak Franciaországban. Napoleon és a örösek. A St. Antoine külvárosban folyik már a harc. Habozhat még?»

De nemcsak Párisban tör ki december 4-én a 48-iki júniusi szocialista lázadásra emlékeztető harc, még nyugtalanítóbb az ország 30 departement-jának fegyveres támadása.

Dec. 15-én, e válságos helyzetben fölkeresi a diktátort, de nyugtalanabbul, ingadozóbban távozik tőle, mint ahogy hozzáment.

Napoleon szavai: «Hivatásom és szándékom a rendet az országban helyreállítani. Amennyire csak lehet, oly helyzetbe akarom hozni, hogy ha elpusztulok, többé a demagógok és ujságírók igájába vissza ne essék... Biztosítom, misem változott hajlamaimban a vallásra és a pápára nézve. Győzelmüket kívánom a túlzások nélkül, melyek inkább ártalmukra, mint javukra szolgálnának», nem tudták elhatározásra bírni.

Benső emberei, Lacordaire, Ravignan, Dupanloup visszatartják, más tekintélyes férfiak, köztük Guizot, biztatják, hogy Napoleonhoz csatlakozzék.

Úgy látszik, Montalembert veje¹ adja a legelfogadhatóbb magyarázatát ipa lépésének, hogy a diktátorhoz csatlakozzék. Franciaország megmentőjét látta benne a szociális forradalomtól, mely ezúttal kevésbé a fővárosban, mint a vidéken félelmes módon ütötte föl fejét. Itt rég elő volt készítve, hogy az új elnökválasztáskor, 1852-ben kitörjön s az 1851 dec. 2-iki államcsiny csak

¹ Vicomte de Meaux, Montalembert, 210. l.

siettette kitörését. S e vidéki fölkelés nem törődve az alkotmányon történt sérelemmel, a társadalmi rend ellen fordult, gyilkolt, fosztogatott.

Montalembert visszavonja lemondását a 80-as bizottsági tagságról, sőt a katolikusok részéről fölszólítva, azt tanácsolja nekik 1851 dec. 12-iki levelében, szavazzanak igennel a dec. 20-iki plebiscitumkor, mely elé Napoleon az államcsíny helybenhagyását, a végrehajtó hatalomnak további 10 évig reáruházását s a felhatalmazást terjesztette, melynél fogva őt, Napoleont bizza meg a nép egy új alkotmány megállapításával.

«Napoleonra szavazni, így szólt nyílt levelében Montalembert, nem jelenti mindent helyeselni, amit tett. E szavazat egyszerűen választás közötté s Franciaország teljes romlása között.» Reaszavazni annyi, «mint a jónak lehetséges s a rossznak bizonyos szabadsága között» választani.

Alig telt bele egy hó, Montalembertnek keserűen kellett látnia, mennyire csalódott reményében, hogy Napoleont abszolút hatalom utáni törekvésében mérsékelheti.

A millió szavazatot, melyet Montalembert levelének tulajdonítottak, mivel benne bizonyos fentartások is voltak, Napoleon meg sem köszönte, tanácsait az alkotmányra, az egyházra, az oktatásügyre nézve mellőzte, bírálatait p. o. a köztársasági érzelmű Oudinot tábornok elejtése miatt, rossz néven vette. Montalembert ennek folytán már december 26-ától kezdve beszüntette látogatásait Napoleonnál. Mikor pedig 1852 január 10-én a letartóztatott képviselők legjelesebbjei ellen irányuló száműzetési parancsok megjelentek, mikor a január 14-én kihirdetett alkotmánylevelet, 27-én — hogy csak a leg-

nevezetesebbeket említsem — a sajtó elleni, 23-án az Orleáns-család javait elkobzó despotikus rendeleteket látta, ébredt ballépésének teljes tudatára, melyet a Napoleonhoz való csatlakozással elkövetett s amely politikai nimbusának végett vetett. Egész életén át viselte emiatt lelkiismeretének meg nem szűnő furdalását, szíve égető megbánását, mint egy megható levelében írja.¹

Csalódott Napoleonban, mint a történelem más nagy alakjai is, mint Kossuth. Annyira nem volt bepillantása az államcsíny körülményeibe s szerzőjének szándékaiba, hogy Palmerston bukását Anglia részéről az államcsíny helyeslésének vette s ahhoz Napoleonnak szerencsét kívánt, holott Victoria Palmerstont épen azért bocsátotta el, mert az államcsínyt nagy mohósággal, a királyné tudta nélkül, sietett elismerni.

A hibát nem letté tenni nem állt hatalmában, viselnie kellett a gúnyt, hogy az államcsíny keresztatyja — mikor a valóságban áldozata volt, — de benne bűntárs tovább lenni nem akart s már január 23-án beadta lemondását a 80-as bizottsági tagságról s a diadalmas császári regime ellen a képviselőházban kifejtett, bátor oppozíciójával iparkodott lépéséért vezekelni.

De hiába. Nemcsak a mindenható cézár elleni bátor fellépése, szakadatlan küzdelme 1857-ig, midőn képviselői tisztje megszűnt, volt meddő. Ami hibáját maradandó hatásúvá tette, az a katolikusok, különösen a püspöki kar nagy részének teljes behódolása volt a despotikus régim előtt.

Montalembert teljesen elszigetelve állt ennekfolytán a közéletben. A császári demokrácia parlamentjében szava

¹ Lecanuet, id. m. III. köt. 39. l.

a pusztában kiáltó szava volt, melyet csak az államcsiny által sujtottak, a száműzöttek hallottak meg s ballépéséért hamar meg is adták neki a fölmentést. De hitsorsosainak, közülük a legbuzgóbbaknak elpártolásáért, magára maradásáért nem volt vigasztalása. Dec. 12-iki levele vitte őket Napoleon táborába. Intette ugyan őket a levelében, hogy a mellette szavazás nem jelenti mindannak helyeslését, amit tett, de e levél, benne az államcsiny helyeslése, belátta csakhamar,¹ életének legnagyobb, végzetes hibája volt.

X.

Eötvös és Montalembert az államcsiny után.

Eötvös is magára marad az 50-es évek elején.

Külföldre menekvése a nemzet élet-halálharcának folyamán már magában véve elszigetelte nemzetétől, pedig e menekvésnek nála mély erkölcsi oka van.

«Aki engemet és lelkületemet ismeri, annak könnyű, másnak lehetetlen megmagyarázni, miért távoztam el», mondta Csengerynek. «Engem az Ég forradalmi embernek nem teremtett.»

De talán jobban, mint ő maga, magyarázza Szász Károly naplójegyzeteiben az ő elbujdosását: «Egyszer futott, de csak mint a megsebzett őz, hogy a rengetegben vérezzék el s nem tudva, hogy midőn fájdalomában sebeit nyalja, akaratlanul is meggyógyítja azokat».²

A közhangulat mégis ellene fordult, távozása, de még inkább az első életjel miatt, melyet 1848 szept. 29-ike

¹ L. Lecanuet, id. m. III. köt. 39. l.

² Idézve Ferenczi Zoltánál: B. Eötvös J. 252. l.

óta 1850-ben adott, március havában névtelenül közzétett röpiratával: *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich*. Valóságos meghasonlás volt ez a költő, az államférfi s a függetlensége elvesztésébe belényugodni nem tudó nemzet között.

A röpirat vezérgondolata: az összbírodalom fentartása, az 1849-iki március 4-iki osztrák alkotmány útján, annak körében a történeti jogok tisztelete s a nemzeti ségi egyenjogúsításnak csak annyiban való elismerése, amennyiben a történelmi jogra támaszkodhatik. Ez alap-gondolatokból kiindulva, a 48-iki magyar törvényeket nem tekinti a történeti jog termékeinek, hanem csak a 48 előttiakat.

A 48-iki elbujdosás térbelileg, ez a röpirat lelkileg szigeteli el Eötvöst a nemzet gondolatvilágától.

Csoda-e, ha hazatérte után, 1851 júliusában megjelent legnagyobb munkájával: «*A XIX. Század Uralkezsméivel*» sem tud a nemzet lelkéhez férti?

Nem egyedül a nagy mű nehéz bölcselmi fegyverzetének és történet-bölcséleti irányának lehet ezt tulajdonítani, noha ennek is van benne része. A nemzetinek teljes háttérbe szorítása, mondhatni kicsinylése, a forradalom — igaz, a francia forradalom — végzetes tévedéseinek ostromozása tették Eötvös e művét idegenszerűvé, reánk nem tartozó dolgokkal foglalkozni látszóvá, mert a magyar «forradalom»-ra mind e megrovások nem illettek, a nemzetiségről mondottak pedig a nemzeti létének vesztét sirató nemzedékre nézve éppen érthetetlenek voltak.

A magyar intelligencia észjárásában a nemzet fogalmához az állam annyira hozzátapadt, hogy Eötvösnek az államot, mint pusztán egyéni szabadság biztosítóintézetet elgondoló álláspontjára helyezkedni sehogysem tudott.

Hazatérve, élete legnagyobb művével külföldön nagy figyelmet keltve, Brassai kemény bírálata¹ arra évekig az egyedüli visszhang. Eötvös érzi, nem értik meg, magára marad s ez a hangulat is viszi Montalemberthez, aki 1852 végén hazájában szintén magában áll s aki politikai kálváriájáért végelemzésben ugyanazt az erőt okozza, amelyből Eötvös a magáét származtatja: a forradalmat.

Önkéntes számkivetésében a nagy francia forradalom újabb beható tanulmányozására adta magát. Benyomásokra fogékony lelke a részletes történelmi adatok hatása alatt összeállította magának a forradalom egész pszichológiáját s ezt következményeivel együtt átvitte hazája sorsának jövő átalakulására. Csak a forradalmak kárhozatosságának ez az erős érzete magyarázza és menti Eötvös első megnyilatkozását 48 után, az iratot: «*Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich*».

Egészen szem elől tévesztve a magyar «forradalom» jellegét, mely igazában Ausztria és Magyarország közti nemzetközi harc, a csak jogilag létező magyar függetlenségnek s a tényleg fennállott osztrák állami egységnek küzdelme volt, arra is alkalmazta a nagy francia forradalom kategóriáit. «*Az uralkodó eszmékben*» az akkori, összes államokra érvényes rendszert alkotott.

Ennek a francia forradalomnak alapkategóriáival: a szabadság és egyenlőséggel úzótt visszaélések hevítették a harcra, csak úgy mint Eötvöst, Montalembert-t is kora fiatalsága óta. Az alkotmányos szabadságot krisztianizálni, a szabadság, egyenlőség, népfenség hamis fogalmi helyére az igaziakat helyezni volt Montalembert 20 év óta tartó küzdelmeinek célja s a zátony, melyen e

¹ Magyar Hirlap, 1851., 522—28. szám.

küzdelmek megtörttek, melyen Eötvös is, Montalembert is hajótörést szenvedtek, a 48-iki forradalom volt.

A közös sorscsapás hozta őket elsőbben értelmileg, később szívbelileg is oly közel.

Montalembert a tévedését, melyet Napoleonhoz való rövid ideig tartó csatlakozásával elkövetett, 1852 novemberben megjelent, rendkívüli hatást tett, különféle nyelvekre lefordított iratával: «*A katolikus érdekekről a XIX. században*»¹ kívánta expiálni, annak következményeit ellensúlyozni, nevezetesen a katolikusokat a Napoleonhoz való csatlakozástól visszatartani.

Valószínűleg ez iratnak az övével rokoneszméi s nem egyedül az igazolás, melyet Napoleon államcsinye Eötvös azon tételének adott, hogy a forradalom abszolút hatalomra vezet, volt az ok, hogy Eötvös 1853 januárjában Montalemberthez fordult. Más külföldi kiválóságoknak ugyanis mindjárt megjelenése után, 1851-ben megküldte munkáját, Montalembertnek ellenben csak 1853-ban.

Montalembertnek ez irata ugyanis az állam pogány mindenhatósága, a cézárizmus, a nivelláló demokrácia elleni tiltakozás és a szabadságnak, abban az egyház szabadságának is beszédes, lelkes védelme, az abszolút hatalmú császárral való szövetségének hangos kárhóztatása.

A francia egyház, mondja Montalembert, az abszolút királysággal szövetkezve vesztette el hatalmát a lelkekre s nevelte a hitetlenség, a szabadgondolkodás szellemét s velük a nagy forradalmat. Ezalatt a szövetség alatt a király reggeli «*doilette*»-jéhez, «*lever*»-jéhez minden nap 20 püspök is megjelent, de ugyane szövetség idejé-

¹ Lásd Montalembert, Oeuvres, T. V. Des intérêts cathol. au XIX. siècle. — Lecanuet, id. m. III. köt. 75. l.

ben állam elleni büntett volt a püspököknek Rómába «*ad visitationem liminum apostolorum*» menni.

Ez államegyházi rendszerben eshetett meg, mondja tovább Montalembert, hogy «a legférfiasabb genie, a legékesebben szóló szellem, akit a föld valaha hordozott, Bossuet a párisi törvényszék előtt *«apellatio tanquam ab abusu»*-val élt egy 500 év előtt kibocsátott pápai bulla ellen s a Szentírás alapján egy politikát irhatott a dauphin részére a királyok abszolút joga mellett, mint amely ellen korlátokat állítani hiába való gyötrődés.

Azonban Fenelon s az egyháznak a XVIII. század előtti doktorai másként vélekedtek s az egyháznak az abszolút hatalommal való szoros szövetsége, melyből Bossuet és követői majdnem hitcikket alkottak, Franciaországban ujság volt a XVII. század előtt.¹

Mi mentette meg a katholicizmust Franciaországban is, másutt is ily vészes szövetség után a pusztulástól? «A szabadság, csak a szabdság s a küzdelem, melyet a szabadság lehetővé tett.² Nem az egyenlőség neve alá rejtett irigységnek szabadsága, sem a pusztá fejszám bálványozásának szabadsága, mely a közéletben az általános szavazat és népszuverénitás köntösében jelenik meg.»

«Mert a szabadságnak, ahol létezik, az a páratlan előnye, hogy a korlátlan hatalom ellen korlátokat állít, vagy követel.»³

«A demokrácia, mert alapja az egyenlőség neve alatt az irigység, nem fér össze a szabadsággal, míg a szabadság, már természeténél fogva, állandóan ellentmond az egyenlőség durva, zsarnoki színvonalának.»⁴

¹ Montalembert, id. m. 36—38., 53. l.

² U. o. 59. l. ³ U. o. 61. l. ⁴ U. o. 68. l.

Amivel Eötvös Fallmerayer bámulatát főképen kiérdemelte:¹ a bizantinizmus, az állam pogány mindenhatósága elleni küzdelme, ez volt, mint e néhány jellemző tétele is mutatja, Montalembert iratának is a vezérgondolata. «Az állami mindenhatóság, mondja jellegzetesen Montalembert, pogány szivekben született.» Hogy a keresztény felfogás alapkülönbségét jelezze Bellarminra, ily kérdésekben akkor a legnagyobb tekintélyű theologusra hivatkozik, ki szerint «még a pápának is ellen lehet állni, ha a lelkekre tör, ha az látszanék, hogy az egyházat lerontani akarja . . . Csak itélni fölötte, vagy megbüntetni, vagy letenni nem szabad, mert ezt csak följobbvalója tehetné.» «A politikai szabadság, melynek egyedüli célja az egyéni szabadság biztosítása, nem egyéb, mint a győzelmes hatalom túlhajtott doktrínája elleni reakció.»²

Alig gondolhatni teljesebb megegyezést a végső elvekre nézve, mint aminőt Montalembert iratában az állami mindenhatóság gondolatáról találunk és aminőt Eötvös munkájának befejezése, úgy az első részé, mint a másodiké mutat. Az elsőben megállapítja, hogy egész civilizációnk keresztény, az állam intézményeinek rendezésénél újabban az ókor fogalmait vették irányadónak, a másodikban amellettt érvel, hogy, aminőt a keresztény civilizáció háttérbe szorította azokat az elveket, melyeket az államra nézve az ókor követett: úgy az óvilág alapelveinek visszaállítása államainkban csak kulturánk megsemmisítése által lenne lehetséges.

Eötvös örömét ez elvi megegyezésen kívül fokozhatták a részletek s azoknak meglepő szép, erőteljes formulázása, a Montalemberti hév, mely az egész iraton előm-

¹ Lásd szerző, Eötvös és a külföldi kritika. 23—26. l.

² Montalembert, Oeuvres, id. h. 81—83. l.

lik, miről száraz kivonatok csak halvány képet adhatnak. Mégis megkísértjük.

A szabadság az emberiségnek egyik éltető ereje. Két ellensége van: a forradalom és a despotia. A képviselői kormány, bármily sok fogyatkozása legyen ennek is, a politikai szabadságnak a mai korban az egyedül lehetséges formája. A képviselői rendszernek ócsárlásával a katolikusok a szocialistákhoz közelednek. Az elméleti, az irodalmi szocializmus ugyanis a képviselői rendszernek ellenzői közt az első sorban áll. Proudhon egy iratában kimutatja, hogy a szocializmus nem ragaszkodik a szabad vitatkozáshoz s inkább számít oly kormányra, mely nem vitatkozik, mint olyanra, mely vitatkozik. Annyi bizonyos, hogy a despotia könnyebben létesítheti a szocialista társadalmi szerkezetet, mint a képviselői alkotmányú állam.

Az általános szavazat, így folytatja megállapításait Montalembert, az a mechanizmus, melynek segítségével a tömeg, ha egyszer a hatalom birtokába jut, századokra szolgátságba döntheti magát s szolgává tehet magát együtt mindent. Az általános szavazat a politikában oly szerepet fog játszani, mint a puskapor a háború, vagy a gáz az ipar történetében. Emeltyű, melyet a legügyetlenebb és leglelkiesmeretlenebb kéz is kezelhet s mely e kezét ellenállhatatlanná képes tenni. Ezenkívül egy óriás álarc, mely mögé minden szolgálékiség, aljasság, gyengeség könnyen és biztosan meghuzhatja magát. Végül tenger, amelynek színéről a régi politika szabályai eltűnnek, ahol azonban a hazugság, az előítélet, a tudatlanság megszázoszozhatják energiájukat.

☛ Azok a nagy történelmi távlatok a múltból és az adatok bősége a legközelebbi történelemből, melyekkel

ez irat megkap, a főelvi megegyezések mellett Eötvös érdeklődését a legélelénkebbé teheték szerzője iránt.

De ez iratból, mely a publicisztikának nem kisebb remeke, mint Montalembertnek pár év múlva megjelenő «*De l'Avenir politique de l'Angleterre*»-je, visszatükröződött szerzőjének oly személyes vonása, mely Eötvösnek iratain, tettein, egész életén áthuzódó, nobiles, minden közönséges érdek gondolatától piruló, áldozatos lelkületét különösen vonzhatta.

Nyomatékosan hivatkozott Montalembert ez iratában¹ a katolikusok küzdelmeire a restauráció alatt az egyház, a tanítás és egyéb közszabadságokért. Mi alapon tagadták meg tőlünk? Az alatt az ürügy alatt: Csak azért követelitek e szabadságokat, mert ti vagytok a gyengébbek. Amint erősebbek, a helyzet urai lesztek, hátat fordítottok nekik s megtagadjátok azoktól, akiktől azokat nyertétek. Rólam vagy barátaimról ne mondassák, csak azért védtük és nyertük meg a szabadságot, hogy vele üzérkedjünk vagy az első alkalommal feláldozzuk.

Montalembert becsületes lelkének e kiáltása, a ritka bátorság és páratlan ékesszólás, mellyel a diadalmas császár uralkodásának mondhatni hajnalán a korlátlan uralom veszélyeit, az általános szavazattal üzött játékot iratában a világ elé állította, adta, úgy hiszem, Eötvösnek kezébe a tollat, mellyel 1853 január 15-iki első levelét hozzá megírta s az «*Uralkodó eszmék*» első kötetét neki megküldte.

Montalembert már március 24-én válaszol. Az államsziny által személyesen annyira sujtott férfiút különösen

¹ Montalembert, Id. m. 91., 167. l.

meglepi, mennyire beváltak Franciaországra nézve Eötvös könyvének igazságai. Az 1851 nyarán megjelent műnek alap gondolata a dec. 2-iki államszínben fényes igazolásra talált.

Kifejezve egyezését Eötvössel könyvének alap gondolataival, némely részleteire nézve pedig helyreigazításokat téve, jelzi, mily türelmetlenül várja a második kötetet, hogy láthassa, minő módon vél Eötvös korunk államainak bajaitól szabadulni.

Az első levélben Montalembert a mű iránti nagy ismerése mellett is bizonyos tartózkodó, mondhatni fölényes udvariassággal szól Eötvöshöz, a franciák előtt ismeretlen ujonchoz. S az első levélváltás után hat év telik el, anélkül, hogy a két férfiú egymáshoz közelebb jutna.

Ujra Eötvös veszi föl az érintkezés fonalát. A magyar tudományos akadémia 1858 dec. 16-án, kultagjává választotta Montalembert-t a francia és belga tudományos világ néhány jelesével együtt. Tocqueville, Mignet, Quelelet, Laboulaye mellett Montalembert megválasztását, aligha tévedünk — az ajánlók nevei ebből a korból nem maradtak fenn az Akadémia irattárában — ha Eötvös ajánlatának tulajdonítjuk. A napi sajtó (Pesti Napló) egyszerűen közli a külföldi megválasztottak nevét, anélkül, hogy jelentőségükről a közönséget tájékoztatná.

Eötvös állandó érdeklődését Montalembert iránt, a valószínűleg tőle eredt ajánlást az Akadémiába, ennek 1853 óta lefolyt élete, művei eléggé magyarázzák.

Montalembert 1852 febr. 5-iki székfoglalása óta jelentékeny tevékenységet fejt ki a francia Akadémiában, amely a császárság alatt a szabad véleménynyilvánítás egyetlen hajléka maradt. Ezért kiáltja az uralkodópárt

Montalembert szerint: «Le az Akadémiával!», mert ez az egyetlen arisztokrácia és az egyetlen szabadság, mely az általános hajótörésben megmenekült.¹

A szigorú felekezetiességű oxfordi egyetem 1855-ben midőn még csak anglikán vallásúak lehettek hallgatói és doktorai, a katolikus ügy nagy védőjét, Montalembert-t díszdoktorai közé fölveszi a poeta laureatussal, Tennysonnal egyidőben.

Ebben az időben írta Montalembert legáltalánosabb érdekű, megkapó munkáját Anglia politikai jövőjéről.

Bármely ország közállapotait vizsgálja, a vallás érdekei mindenekelőtt foglalkoztatják, mondja maga e munkájában² s csakugyan az angol protestantizmus hatása az angol alkotmányra, az angol társadalomra nem kis helyet foglal el vizsgálataiban.

Mégis a munka célja nem egyoldalúan vallásos. Annak a politikai rendszernek benrejlő felsőbbségét akarja megállapítani, mely a szabadságot teszi alapelvévé.³

Ez a rendszer azonban az általa legmagasabbnak tartott vallási érdekeknek is legjobban kedvez.

Ezzel a céljával természetesen beleütközik a Franciaországban uralomra jutott abszolút kormányrendszerbe, melynek megvetése, kicsinylése szól a ragyogó publicisztikai iratnak a francia cézárizmust nem is említő sorai közül.

Széchenyinek a Bach-rendszert porrá zúzó *Blick*-jéhez hasonló erős kritika rejlik Napoleon rendszere ellen Montalembert-nek abban a jellemzésében, melyet Angliának közállapotairól nyújt, abban a feleletben, melyet a kér-

¹ Lásd Lecanuet, id. m. III. köt. 138. l.

² De l'avenir politique de l'Angleterre. 2. édit. 282. l.

³ U. o. 277. l.

désre ad, megmarad-e szabadnak az angol nemzet akkor is, ha mint kétségtelen, előbb-utóbb demokratikussá válik?

Mert a francia demokráciának a napoleoni abszolút uralom alakjában való megjelenése óta, elterjedt a hit, legalább is «a politikai szophisták jóllakott iskolája» hirdeti, hogy belé kell nyugodni a szabadság hiányába, mert az arisztokrácia végórája ütött, nincs hát, aki a szabadságot védelmezze.

Az arisztokrácia túlsúlyának hanyatlását a világon mindenfelé ő is fájdalommal látja, nem örül a demokrácia felülkerekedésének, de mint változhatlan ténybe belenyugszik.

Számol a föltevással, mely biztosra veszi, hogy a demokrácia orkánja elsöpri a lordok házát, az általános szavazati jog fölforgatja az alsóházat, hogy eltörlik egyetemeit, egyéb ősi tanintézeteit s a történelmi Anglia minden részében összeomlik. De meg van győződve, hogy a demokratizált Anglia új összetételében sem fogja elveszteni szabadságát. Ott vannak a belőle kivált északamerikai államok, ott vannak gyarmatai. Ez iratának végkövetkeztetése.

Nincs ugyan egyetlen újkori népnek történelmében ahhoz hasonló elaljasodás, melybe Anglia VIII. Henriknek otthon szemérmetlen, külföldön diestelen zsarnoksága alatt süllyedt. Nincs, ami a pártok gyalázatosságát II. Károly alatt felülmulná, midőn a kormány és ellenzék vetélkedve nyujtották kezeiket a zsold után, melyet abba XIV. Lajos, Anglia legnagyobb ellensége hullatott. De a nép, mely a Tudorok zsarnokságát kiállotta, a Stuartok cselszövényeit és vesztegetéseit túlélte, Cromwell kemény igáját megpróbálta, újra fölegyenesedett, teljes erőben és szabadságban.

De miért és hogyan? Mert az intézmények, melyeket hosszú gyakorlat által megőrzött és tökéletesített, megadták neki a természetes és törvényes eszközt, hogy hibáit jóvátegye és méltóságát visszaszerezze. Mert a parlamenti rendszer védő formái és alapelvei túléltek a viharokat és a szolgálalkú, megvesztegetett gyűlések utódainak utat nyitottak a maguk gyors és teljes rehabilitációjára.

Nem a közszellem alkotta Anglia intézményeit, ez intézmények teremtették, óvták meg s mentették meg annyi és annyiszor e közszellemet.¹

Anglia sohasem fogja megérteni, még kevésbbé fogja követni az új tant, mely a világnak a múlt és a jövő ideáljaként állít oda egy olyan rendszert, ahol cselekedni, emelkedni csak csúszva-mászva lehet, ahol tehetség, erény, szellem, bátorság csak akkor számítanak, ha a hatalom liberiját viselik.

Montalembert könyve nemcsak az 50-es években diadalmos abszolút rendszereket, a radikálisokat is támadja. Élesen állítja szembe a liberális demokráciát, a gyűlölködő, az irigy, a nivelláló demokráciával. Utóbbinak illogikus, gyermekes a szabad angol monarchia, mint a 48-iki forradalmi vezérnek, Ledru-Rollin-nek, aki megírta hanyatlását «*La décadence de l'Angleterre*» című művében.

Csupa oly szempont, mely Eötvös rokonérzésű lelkét erősen megragadhatta.

De még inkább hathatott így angol adataival, az angol állam és társadalomnak rövid s mégis minden lényegest a maga helyén kiemelő, világos rajzával, aminőt eddig nem ismert a világirodalom.

¹ Id. m. 294—296. l.

Amit pár évvel később Gneistnek bonyodalmas, nehéz szerkezetű munkáiból sok fáradsággal kapott meg az olvasó, annak jelentékeny részét egy ragyogó képbe varázsolva találta meg Montalembert rövid iratában...

Angliának egészben nagyszerű, nemes belpolitikája, önző, durva külpolitikája, állami alkotmánya, társadalmi szerkezete különböző rendeivel és osztályaival, tulajdoni és örökösödési rendszerével, gazdasági berendezéseinek gyakorlatiasságával, alkotják e megkapó képnek főpontjait, melyek körül államegyháza s a kivüle levő vallási társulatok, továbbá egyetemei, más iskolái, ósdi, arisztokratikus szerkezetű hadserege s modern bürokráciája, modern jóléti közintézményei csoportosulnak. A nagyszerű kép alaptónusát az egyéni szabadság, az egyéni önállóság és erőfeszítés, mint a köz- és magánéletnek az angol világot annyira eredetivé, változatossá tevő legfőbb elve és a vele járó felelősségnek a teljes nyilvánosság által biztosított, szigorú kötelessége adják. Szinesítik ez alaphangulatot a sporttól kezdve a társadalmi és állami élet legmagasabb régiójáig uralkodó *fair play* törvényei s az elvont logika kultuszának megvetése. Ez utóbbiról Montalembert választékos, szellemes mondásokkal teljes essay-je imigy nyilatkozik: Anglia «mindig fentartotta magának a legfeltűnőbb következetlenség korlátlan használatát s a jogot, hogy dicsőségét, boldogságát, biztosságát nem fogja egy többé-kevésbé kifogástalan logikának feláldozni».¹

De e nagyszerű iraton kívül Eötvöst Montalembert-hez más kapocs is fűzte, mely az Akadémiába való ajánlatát is magyarázza. Dupinhez intézett, a napoleoni régiómet erősen elitélő magánlevele 1854-ben egy belga lap-

¹ Id. m. 54. l.

ban nyilvánosságra jutván, a császárság törvényhozó testében nagy vitára adott alkalmat, mely Montalembertnek a bíróság elé állításával végződött, mely azonban az eljárást, annak helyét nem látva, beszüntette. Nem volt hasonló sorsa a *Correspondant*-ban, 1858-ban megjelent irata miatt ellene indított eljárásnak. Ez irat az angol parlamentnek az indiai lázadás elfojtása fölötti nagy vitájával foglalkozott s az angol szabadságot dicsőítette.

Az irattal elkövetett bűncselekményt a vád s a bíróság 1858 nov. 24-én főleg a bevezető sorok következő szavaiban találta: «Ha marasmusba esem; ha zúg a fülem majd az előszoba krónikásainak zümmögésétől, majd a fanatikusok lármázásától, akik magukat urainknak tartják s a képmutatókéétól, akik azt hiszik, rászedtek bennünket; ha úgy érzem megfulladok a romlott, szolgálmiázomák atmoszférájában, tiszta levegőre, éltető fürdőre sietve igyekszem a szabad Angliába».¹

Ezenkívül még három mondatot emel ki az ítélet, különösen azt, amely meg akarja az olvasóval értetni, hogy Franciaország «egy korlátlan hatalom lealázó gyámsága alatt áll és hogy a jognak, a világosságnak, a szabadságnak rendszerét elviselni, úgy mint Anglia, többé már nem képes».

Hiába védi Franciaország legnagyobb törvényszéki szónoka, Berryer, «hogy egy szabad alkotmány dicsérete nem lehet bűncselekmény, csak azért, mivel ez az alkotmány oly élesen elüt Franciaország mai intézményeitől», félévi fogházra ítélik, annak majdani kiállása után rendőri felügyelet alá helyezik, melynél fogva internálható vagy Algirba deportálható lesz.²

¹ Lecanuet, id. m. III. köt. 184. l.

² Összes műveiben a cikk helyett a bírói ítélet van csak, mely

Montalembert elítélése visszhangzik Európában, igazságtalanságánál, még inkább későbbi fejleményeinél fogva. Eötvöst is meghatja, mint Montalembertnek hozzá intézett 1859 április 23-iki köszönőleveléből tudjuk.

Többen barátai közül biztatják, meneküljön külföldre. «A hazát elhagyni bizonyára nagy áldozat, írja neki Lacordaire, de vannak körülmények, midőn ez becsület is.»

Montalembert hajthatatlan marad, végig akarta a harcot küzdeni, föllebezett. A ravasz császár dec. 2-án kifogott rajta. Ekkor jelent meg a hivatalos lap közleménye, hogy kegyelmet kapott. A császár a kegyelmi határozat dec. 2-iki keltével gúnyosan célozott Montalembert hibájára, hogy az 1851 dec. 2-iki államcsinyt annak idején helyeselte.

Montalembert visszautasítja a kegyelmet. Nem volt eddig Franciaországban semmiféle hatalomnak joga jogerőre nem emelkedett büntetést elengedni, így szólt a hivatalos laphoz intézett szózatában.

A felsőbbíróság is elítéli, bárcsak már három hónapra s a császár újra kegyelmet ad neki, de a pernek országos nagy hatása van Berryer és Dufaure hatalmas védbeszédei következtében, melyek külföldön közölve, titokban visszakerülnek Franciaországba s a hamu alatt égő szikrát ébrentartják.¹

Még nagyobb e hatás Montalembert személyére nézve. Az alkotmányos szabadság hívei, akik 1851-iki hibájáért elfordultak tőle, ezután a magukénak tekintették. Ugy találták, hogy 1851 decemberében elkövetett hibáját ne-

azt elítélte, emiatt nem volt az 1860-ban oda felvehető. L. Oeuvres V. köt. 595—601. 1.

¹ Vicomte de Meaux, id. m. 233—237. 1.

mes, bátor magatartásával teljesen expiálta. Maga pedig, mint vicomte de Meaux mondta, «lérté, amit ekkor ambicionált, elvitázhatatlan helyet nyert a császárság legyőzöttei között, akik azonban fegyverüket nem tették le».

Ezek voltak Montalembert ajánlásának és megválasztásának Akadémiánkba, közvetlen előzményei. Eötvös értesítette róla. Montalembert a kitüntetést, mely oly távolból és oly körülmények közt érte, nagyra vette. A francia akadémiába jutása óta, így ír 1859 ápr. 23-iki levelében, ez a választás hatotta meg legjobban. Nagyon hálás Eötvösnek részvevő soraiért, melyekkel eliteltetésének, megkegyelmezésének felháborító önkényessége miatt megtisztelte. Biztosítja jelleme, nézetei, talentuma iránt mély rokonszenvéről, mely túl fogja élni az időt és eseményeket. Szeretne vele élőszóval is érintkezni. Ki tudja, teljesül-e hő vágya, hogy itt a földön valaha találkozzanak ?

Meleg, benső barátság hangja szól már e levélből, mely Eötvös életének akkortájt bekövetkezett egy igen fontos tényéről is megemlékezik.

Az 1859. év április elején Lipcsében jelent meg névtelenül Eötvösnek terjedelmes, 218 oldalas röpirata : *Die Garantien der Macht und Einheit Österreichs*.

Montalembertnek nem volt még ideje tanulmányozni, csak átfutotta, hogy Eötvöst legalább annak vételéről megnyugtassa, amit a Franciaország és Ausztria között kitörőben lévő háború folytán beálló postai érintkezés hiánya miatt már pár nap mulva nem tehetne.

Csak később, 1860. június 18-iki levelében nyilatkozik érdemlegesen róla s előbbi munkájához méltónak találja.

Montalembertnek, az idegennek ez elismerése, az iratnak «*A XIX. század uralk. eszméi*» mellé állítása nem le-

het meglepő. Nem ismeri Magyarország multját, Ausztriához való viszonyát s a nemzeti erőnek államalkotó irányát, époly kevéssé méltatja, mint Eötvös, az egyéni és politikai szabadságnak pedig a nemzetitől elszakítva is ugyanazt a nagy becsét tulajdonítja, mint ez.

Annál nagyobb volt a visszatetszés, melyet Eötvösnek e munkája itthon keltett, ahol azt természetesen gyakorlati célzata, nem pedig egy állambölcséleti rendszer szempontjából ítélték meg. Csakugyan életének főtévedése, hibája volt, még pedig úgy a gyakorlati politika, mint az elmélet szempontjából.

Montalembert jól ítélte, midőn azt «A XIX. század uralk. eszméi»-vel hozta kapcsolatba, mert Eötvös az itt kifejtett elveket alkalmazta, ha nem is az adott tényeknek megfelelőleg az 1859-iki Ausztriára. A Bach-féle centralizáció ellen mondottak nagyrészt ismétlések a nyolc év előtt megjelent nagy műből.

Hosszasabban ki kell térnünk Eötvösnek ez elfelelt s a közvélemény által már megjelenése után csakhamar megbocsátott tévedésére, melyet mint mindig Eötvösnél a legnemesebb intenció tagolt. Kulcs az Montalembert iránti barátságához vezérelvei által.

De ki kell rá térnünk, ha csakhamar megbocsátották is, az egész életére kiható keserűség miatt, melyet e munkája következtében épúgy szenvedett, mint Montalembert 1851-iki lépéséért. Ez irat mindennél jobban magyarázza különleges helyzetét a közéletben, ahol a költő, az államférfi iránti legnagyobb tisztelet mellett mindig némi idegenkedés, meg nem értés környezi.

Eötvöst «Die Garantien der Macht und Einheit Österreichs»-ben is a történeti jog tisztelete, az államok békés reformok útján fejlődésének óhaja, a forradalom, a jako-

binus radikalizmustól való irtózás, az egyéni és politikai szabadság szeretetének érzetei vezetik, mint a «XIX. Század Uralkodó Eszméi»-ben. A nagy francia forradalom, úgy látja, egész Európában felforgatta a társadalmi rendet, de époly erő rejlik a nemzetiségi elvben, ha azt etnografikus értelemben veszik és az európai, nemzetközi jogi egyezmény ellen nyugvó államrendszernek akarják alapjává tenni.

Mindkét veszély ellen a menekvés a történeti jogban rejlik. Ezt a történeti jogot Ausztriára nézve a Habsburg-ház legitim örökösödési jogában találja, amely egyúttal a birodalom egyes részeiben élő nemzetiségeknek létét és autonómiáját biztosítja, mert ez örök jog mindegyik részben külön jogcím által szereztetett.

Ausztria egy, mert minden népe monarchikus s a legitim jog mindegyikben ugyanazt a személyt ismeri el uralkodónak.¹ A nemzetiség ily történelmi jogi értelmében a provinciális sajátossághoz való ragaszkodásban áll. A nemzetiségi egyenjogúságra való törekvés egyértelmű a provinciális autonómiára való törekvéssel, amelynek megengedhetősége attól függ, mennyire fér meg Ausztria hatalmával, egységével, melyre a benne élő összes népeknek szüksége van, mert a XIX. század nem kedvez kis nemzetiségek fejlődésének.²

E törekvés megfér az egységgel, ameddig az egész államnak közös ügyeit, ú. m. a kül-, a had-, a pénz- és kereskedelemügyeit nem akarja körébe vonni.³

Ha ez ügyekre nézve Ausztria összes nemzetiségeinek a törvényhozásbani alkotmányos részvéte tényé vá-

¹ Die Garantien d. M. u. Einh. Östr. 15., 17., 56., 57., 61., 64., 90. l.

² U. o. 62., 85. l. ³ U. o. 41., 95. l.

lik s azok kormányzása felelős miniszterekre bízatik, a többi ügyek ellenben a nemzetiségek provinciális autonómiája körébe utaltatnak, Ausztria fennállása biztosítva, hatalma fokozva lesz s elszigeteltségéből kiemelkedve, kívánatos szövetséges lehet.

Eötvös a szabadságról alkotott felfogásához hiven megvan győződve, hogy az ellentétek Ausztria nemzetiiségei között meg fognak szünni, ha azok az alkotmányos szabadságnak közös élvezetébe jutnak.¹

Ezen elvekkel homlokegyenest ellenkező volt 1850 óta Ausztria kormányzata, az 1849 márc. 4-iki alkotmány felfüggesztetett, a történeti nemzetiségek provinciális autonómiája helyett a német nemzetiség érdekében gyakorolt legkiméletlenebb centralizáció áll fenn.

Eötvös okoskodásának zárlata mindezek után : vissza kell térni az 1849 márc. 4-iki alkotmányra.² Ez ugyanis a népnek azokat a jogokat adta, melyekért a forradalom alatt a legnagyobb lelkesedés mutatkozott s az okok, melyek ez alkotmányt létrehozták, ma is fennállanak és «bármily nagyok legyenek ez alkotmány hibái, minden elfogulatlan bírálója el kell ismerje, hogy benne az alkotmányos szabadság lényeges elvei elismerésre találnak.»

Ami a debreceni detronizációnak egyik indokául szolgált, amiről a 47-es rendi alkotmány alapján álló gr. Dessewffy Emil félve írta,³ hogy ha oly osztrák férfiak juthatnak a császár tanácsába, akik a francia-német alkotmányos iskolához tartoznak, az 1849 márc. 4-iki alkotmányban fogják a mentőszert keresni, ez pedig az osztrák-magyar viszály lecsillapítását lehetetlenné teszi: ez az

¹ Lásd Die Garantien. 44—53. l.

² U. o. 16., 54., 204. l.

³ Lásd Kónyi, Deák Ferenc beszédei. 2. kiad. 2. köt. 414. l.

alkotmány Eötvös kibontakozási tervének az alapja, ami magában véve elég meglepő, de még inkább ilyen a megokolása.

Meglepő az a nyugodtság mindenekelőtt, mellyel a Bach-féle rendszert bírálja. Ami Széchenyit halhatatlan «*Blick*»-jének írására tüzelte, ez a Magyarország állapotát rajzoló hivatalos «*Rückblick*» Eötvösnél exakt, nyugodt bírálatra talál, úgy ténybeli adatai, mint következtetései nézve.

A 47-es konzervatívok irtózása a márc. 4-iki alkotmánytól, ennek demokratikus, a fejedelmi hatalmat a régi magyar alkotmánynál erősebben megszorító jellegéből is könnyen megmagyarázható. Állásfoglalásuk ellene mégis úgy magyar nemzeti, mint történelmi jogi szempontból helyes volt s könnyebben igazolható, mint Eötvöse mellette.

Az övök ugyanis a történelmi jogot, a jogfolytonosságot inkább megőrizte, a magyar nemzetnek tényleges, bármennyire megnyirbált állami létét, 1847-iki állapotában, elvileg inkább fentartotta, mint Eötvös csatlakozása a márc. 4-iki alkotmányhoz, mely a magyart az osztrák állam egyik nemzetiségévé, előbb, bár csak jogilag, létezett szuverenitását s ennek exponensét a magyar államot jogilag is tartománnyá tette, az osztrák államba, az osztatlan, egységes osztrák szuverenitásba olvasztotta.

A történelmi jognak Eötvös hangsúlyozta elve ekként az alkalmazásban a Habsburg-ház patrimoniális hatalmává, a fejedelmi jognak egyesítő elvévé alakult át.

Bármily igaz is Ausztria és Magyarországra a dinasztiában rejlő összetartó erőnek Eötvös részéről való értékelése, a belőle levont konkrét államjogi következtetések egészen elhibáztak voltak.

Eötvöst nyilván messzemenő tekintetek vezették. A fejedelmi, a dinasztikus egységesítő elv szemében azt a célt szolgálta, hogy általa a Habsburg fejedelem az uralkodása alatt álló nemzetiségek létét, birodalmi és tartományi alkotmányos szabadságukat egységes szuverén hatalmával jobban biztosíthassa, hogy az európai nemzetek koncertjében az orosz ellen teljes nyomatékkal fölléphessen, a balkáni népeket is ótalmazhassa, a béke és haladás öre, biztosítója lehessen.

A Habsburg-ház trónöröklési jogává diluált történeti jognak ily fogalmazása után meglepő Eötvös érvelése a magyar királynak a balkáni államokra vonatkozó jogairól, melyeket a török birodalomnak várható felozlása esetére gyakorolni hivatva lesz a császár.¹

Eötvösnek e sajtóságos logikai ellenmondása, mely az osztrák császárba olvadt magyar tartomány szuverén jogcímén kíván a balkán államok fölött fenhatóságot, fejt meg azonban Eötvös felfogásának végső rugóját. E rugó pedig Ausztriának s abban Magyarországnak nagyhatalmi állása, szövetségi, birodalmi jellege, mely Széchenyi óta foglalkoztatta a magyar közvéleményt, anélkül, hogy a birodalomnak, igazában a két állam szövetségének jogi, alkotmányos szervezetéhez, berendezéséhez 1865 előtt nálunk valaki egy lépéssel is közeledni mert volna.

Eötvös a jogi rendezésnek csekélyebb jelentőséget tulajdonítva, a birodalmat, annak nagyhatalmi állását tartotta csak szemé előtt, mint a magyarság biztosításának végső alapját, mint az európai civilizáció nélkülözhetlen feltételét. A magyarság erejét a nemzeti érzés me-

¹ L. Die Garantien, 180. l.

legében, az értelmi, erkölcsi, gazdasági erők bőségében látta, mindezeknek jogilag kifejecesedett gerendázatára, mint reflex tüneményre kellő súlyt nem fektetett.

Az ő szemében tehát ennek a nagyhatalmi állásnak valóságos civilisatorius hivatása van, nem merő dynastikus érdeken nyugszik az, bármily nagy legyen jelentősége a sokféle nemzetiség egybekapcsolására. S mivel a Habsburgok háza alatt egyesült népek és államok e közös érdekének biztosítását csak egy államban, bár a részek nagyfokú önkormányzata által tagolt államban tudja elképzelni, ezért ejti el a magyar államiségnek azt a meggyengült formáját, melyet a 48 előtti jog megőrzött, ezért nem helyezkedik a 48-iki jogállapotra, mely e nagyhatalmi állást, a közös érdekek biztosítását — a maga befejezetlen voltában — kérdéssé téve, beháborúra, végül az általa annyira rosszalt forradalomra vezetett.

Ausztria, beleértve Magyarországot, sok századon át képződött egy állam volt Eötvös szemében.¹ Ennek az államnak bajai 1848 előtt abból eredtek, hogy az államhatalomnak hiányzott az egység elegendő mértéke.² Az államnak osztrák és magyar részei közt jogilag fennálló dualizmus a nagy veszélyek percében nem ártott az államnak, mert jogalapja, a Habsburg-ház uralkodó személye általi unio szilárdan állott.

Nem akarom Eötvös gondolatmenetét megszakítani, röviden szükséges mégis rámutatni a nagy ellentétre, mely a Magyarországot magában foglaló Ausztriát egy államnak minősíti s benne mégis két valamit talál, mert a dualizmus kettőre enged következtetni, anélkül, hogy e kettősséget és az egy államiséget tisztába hozná.

¹ Die Garantien, 23. l. ² U. o. 26. l.

Az iratnak egyik nagy hiánya ez, hogy az államkapcsolat természetével, mely a Habsburg-ház örökösödési jogai által támadt, nem foglalkozik s a megállapítás után, hogy az uralkodó személyazonossága ez egységes állam egyes részeiben a nagy veszélyek esetén teljes garantiát nyújtott a szétesés ellen, a meglepő beismerést teszi, hogy közönséges időkben, így az utolsó 30 év alatt e dualizmusból mégis nagy nehézségek származtak. «Azt a ferde, mondhatnám természetellenes állást, így szól, melybe a monarchiában az egyes részek, Magyarországon az ország és a kormány kerültek, nem lehet egyesek hibájának vagy éppen gonosz szándékának tulajdonítani. Mindezen bajok az adott viszonyok szükségképi következményei voltak.» «Nem lehet csodálni, ha azok, akikre az össz állam vezetése bízva volt, mindent elkövettek, hogy a Magyarország külön állásából keletkező anomáliákat némi részben csökkentsek. Az össz állam iránti köteleiségeik következménye volt ez».¹

A 48-ig fennállott dualismust, melyet akkor is csak az tett lehetségessé, mivel az alkotmányos intézmények utáni vágy a monarchia egy részében még nem ébredt föl, Magyarország pedig az alkotmánya által nyújtott jogokat csak igen korlátolt mértékben gyakorolta, újra életbe léptetni nem lehet. Az az egység, melyet a monarchiának 48 előtt az uralkodó személyében rejlő kapcsolat, a personal unio adott, 1859-ben nem elegendő.² A külügy, hadügy, pénzügy és kereskedelemre nézve a monarchiában se két miniszterium, se két törvényhozás nem állhat fenn. Ezeknek az ügyeknek az egész monarchiára nézve közösen kell intéztetni.³

¹ Die Garantien. 27. l. ² U. o. 52. l. ³ U. o. 41., 42. l.

A munka alap gondolata, következtetéseinek zárlata, hogy az 1849 március 4-iki alkotmány alapján lehetséges Magyarországra nézve is üdvös kibontakozás, azt hisszük, a gyakorlati politika szempontjából nagyobb tévedés volt, bár csak a gondolatok világában, mint Montalembertnek, bár csak rövid idejű, tényleges csatlakozása Napoleon regime-jéhez. Mert ez, bár a polgárok politikai szabadságának megsemmisítésével, Franciaországot megint Európa vezető hatalmává tette. Az 1849 márc. 4-iki alkotmány elfogadása a magyarságot jogilag és végleg megfosztotta volna állami lététől.

Gróf Andrássy Gyula erősen neheztelt érte s szemrehányásokat tett Eötvösnek miatta, ki azzal védekezett, hogy műve kefelevonatát megküldte Deáknak, ez pedig megjegyzés nélkül küldte vissza, ami arra mutat, hogy Deáknak nem volt kifogása a közzététel ellen. Deák viszont úgy magyarázta hallgatását, hogy bármennyire ellenkezik is felfogása Eötvösével, a hazának annyira válságos helyzetében nem érzett magában jogot mások eltérő véleményének megakadályozására.¹

Eötvös ez anonim iratával helyzetét a közélet vezéreiből előtt — mert a nagyközönség szava nem hatott el, — igen megnehezítette, bizalmatlanságot keltett nem szándékainak tisztasága, de politikai érzékének helyessége iránt s e kedvezőtlen közhangulat kihatott későbbi életére is. Valósággal megszenvedett e munkájáért, az abban kifejezett gondolatok, javaslatokért. Akkor is, midőn ezeket mint tévedéseket már 1860-ban feladta, félreismerés, elszigeteltség lett osztályrésze s önkéntelen rokonszenvet érezhetett a hasonló sorsú Montalembert

¹ Lásd Kónyi M., Deák Ferenc beszédei. II. kiad. II. köt. 405. l.

íránt. Olyan kitételei, melyek leveleiben, némileg irataiban is gyakoriak, hogy eszméit nem értik, hogy Deák is féltékeny rá, hogy kisemberek is gyakoroltak hazájuk sorsára nagy befolyást, vagy midőn izoláltsága miatt panaszkodik, hogy tekintélye itthon nincs, inkább csak túrik, elvei győznek, de mások dicsőségére : keserűségének mind e jelei¹ a 60-as évekből eléggé mutatják az úrt Eötvös és nemzete között, sőt nemes intencióinak félreismerését.²

Eötvös e művével rászorgált a közvélemény ellenzésére. Mert bármily magasak voltak abban szempontjai, melyekből az 1859-iki Ausztriát nézte, azok sem a nemzetközi, sem az állam belélete tekintetében nem méltatták kellőleg a valóságot. A 67-iki kiegyezés vágya szólal meg tulajdonkép belőle, de az oda vezető eszközök fölismerése nélkül. Az Ausztriában élő népek érdeke, mint a nagyhatalmi állás oka, az egyéni és politikai szabadság, mint annak támasza, a történeti jog, mint a nagyhatalmi állás alapja és kapcsa, szubjektív képek maradnak Eötvösnél, nem birnak a fogalom értelmi szabatosságáig, a jognak éles világosságáig emelkedni.

Meglátja a jövő alakulat nagy körvonalait, de nem életet adó részletvonásait.

Eötvösnek elszigetelve kellett maradnia e lépésével úgy a 47-esek, mint a kibontakozást a 48-iki törvények alapján lehetségesnek látók között. Egy nemes léleknek jószándékú álma volt, mely azonban nemcsak a tények mérlegelésében hibázott, de elméleti, bölcselmi alapjaiban is tarthatatlan volt.

¹ Lásd Falk, Kor- és jellemrajzok, 226., 229., 239., 255., 263., 264., 330. l.

² Lásd Szász Károly naplóját idézve Ferenczi Zoltánnál id. m. 252. l.

A XIX. század uralkodó eszméinek elméleti alaphibáját hozta át e tervezetébe.

A nemzetinek államalkotó erejét, jogcímét másként igazolni nem lehet, mintha a nemzet természetileg adott ténynek, mely előtt az egyesnek meg kell hajolnia, lelki egységnek, kollektív személynek tekintetik, melyhez az egyén elemként, tagként kapcsolva van.

Ily tény, ily kollektív személyiség előtt Eötvös nem hajolhat meg, mert ő egy más alaptényt fogad el, az egyént, ennek szabadságát, melyet egy oly ténynek, mint a természetileg adott kollektív, nemzeti, lelki egység, alárendelni nem enged, különösen, ahol különböző nemzetiségek élnek egy közületben, mert itt az egyik nemzetiség uralkodása a többiekhez tartozók egyéni szabadságát szükségkép megsemmisítené.

A nemzetiségben előítéletet, az emberi szellem egyetemes tartalmával nem egyenlő értékű, esetleges, közömbös megnyilatkozást látva, azt az állam alapjává, mozgatójává tenni sehogysen tudta, amelyet különben is az egyén eszközének, csak az egyéni szabadság védőjének tekintett s melynek jogfentartó akcióját is nemzeti forrásával összeköttetésbe nem hozta.¹

Eötvöst nem ingatták meg felfogásában se hazai, se külföldi bírálatok, ha ezek között oly jelentékenyek voltak is, mint Radovitzé vagy Schmidt Juliáné.

Az első hiába állapítja meg: «A nemzetiségi elv, ha elválasztatik egyéb politikai feltételektől, a szerződések szentségétől, a katonai és gazdasági érdekektől, a történelmi fejlődés egész menetétől, elégtelen s nagyon ártalmas lehet. Ellenben ezekkel az eleven végtagjaival össze-

¹ Lásd szerző, Politika, 88. l. II. kiad.

kötve az állami élet lelke. És Európa jelen korának épen az a szignaturája, hogy a nemzeti, mint magasabb, mert szellemibb fokozat emelkedett az állami élet többi föltételei fölé».

Eötvöst nem zavarja meg Schmidt Julián alaptétele, hogy a szabadságot, egyenlőséget, nemzetiséget nem lehet egyenértékűek gyanánt egybevetni. A két első, a liberális iránynak e lényeges követelménye eredetében és Eötvösi értelmében egészen negatív, míg a nemzetiség alkotóerőt jelent, épp úgy, mint a népszuverénitás. Nemzeti létre törekvés és népszuverénitás egy forrásból erednek, abból az ösztönből, melynél fogva az emberek belsőleg egybe tartozó elemeket egyesítő szabad szervezethez, az államhoz kívánnak tartozni. Népszuverénításban és nemzeti létre törekvésben konzervatív, vagyis egybetartó erő rejlik, mely az egyént önző egyedüliségéből kiemelje s neki egy élő szervezetben tartalékot nyújtson.

Eötvös nem látta, hogy az állami létért folyó küzdelmek, az érte hozott áldozatok nemcsak abban az értelemben folynak az anyagi és szellemi javakért, mivel ezek állami hatalom nélkül veszélyeztetve vannak, hanem abban is, mert e javak nemzetenkint mások, sajátosan különbözők s mert ily küzdelemre az állam szervei, fejedelme, törvényhozói, végrehajtó közegei, fegyveres ereje csak akkor képesek, ha e javak ily sajátos értékességétől, szeretetétől át vannak hatva.¹

Eötvös még 1859-ben is több ízben kételkedve beszél a nemzeti érületről,² nem veti el végleg előbbi álláspontját,

¹ Lásd szerző, Eötvös és a külföldi kritika. 16—18., 51., 53., 55., 56., 59. l.

² Wenn man all dasjenige, was mit dem Bewusstsein nationeller Individualität zusammenhängt, ein Vorurteil nennen will, so muss

hogy az előítélet¹ s bár elismeri, hogy igen nagy hatású volt az utóbbi évek eseményeire, a belső, szükségszerű összefüggést az állami és nemzeti lét között határozottan visszautasítja.

Mert az államokat szerinte az érdekek egysége, a nemzetiségeket az érzelmek egysége tartja össze.

Amint egészséges embernél sem az agy, sem a szív kizárólag nem uralkodhatik, az állam sem fogja azt, ami mint a nemzeti öntudat, az egyes kedélyében gyökerezik, s a nemzeti érzet az államot, melynek fentartása a többség érdekében áll, megsemmisíteni.²

Már a XIX. század uralkodó eszméiben (I. köt. III. fej.) lemondott a nemzetiség fogalmának megállapításáról azzal a megokolással, hogy az érzelem. Ide tér megint vissza.

Mintha az állam is nem volna érzelem, a polgároknak vagy a korlátlan fejedelmeknek önhatalmuk, öndicsőségük fölött érzett örömmek, az állam fentartotta jogi, kulturális, humanitárius intézményekkel való megelégedésnek, ezek szeretetének érzelme.

Ahol pedig az állam nem érzelem, ahol sem a polgároknak, sem a fejedelmeknek erős érzelmén nem nyugszik, akár származzanak ez érzelmek magasztos, akár alacsony indokból, ott az a bizonyos állam nem is állhat fenn.

Eötvös előtt azonban axioma, mellyel az államcélról fejtegetéseit a második részben (II. könyv, IV. fejezet) zárja, hogy az állam oly lény, melyet nem lehet szeretni.

man zugeben, dass die Ereignisse vom Jahre 1848 auch nicht einmal eines dieser Vorurteile zerstören konnte. Die Garantien. 22. l.

¹ Ob wir das Princip der Nationalität als einen notwendigen Faktor unserer weiteren Entwicklung oder bloss als ein Vorurteil betrachten. U. o. 65. l.

² U. o. 175. l.

Csodálatos, hogy a költő Eötvöst mennyire elhagyja a fantáziája az állammal szemben.

Az állam a becsületnek, az igazságosságnak, a hűségnek, a családi szeretetnek, a könyörületnek, a szeméremnek, az isteni félelemnek, a jó erkölcsnek nem pusztavágya, sem pusztadoktrinája, hanem — idők és körülmények szerint ugyan helyes vagy helytelen — de valóságos megtestesülése kényszerítő törvények által. A gazdasági, a művészi, a tudományos, a vallási életnek pedig támasza gondozó, segítő eszközeivel.

Ily javak összefoglalóját miért ne lehetne, sőt kellene szeretni? Azért talán, mivel ez összefoglaló, fentartó hatás külső hatalommal, adószedő, rendőr, katona közbenjöttével történik? akik a lélek hatalma, szabadsága ellen fordulhatnak? De épp úgy lehet ezek fentartója, védője az adó, börtön, fegyver.

Aki az államnak fizikai kényszerítő minőségén megütközik, csak az anarchiában nyughatik meg, ahol a fizikai kényszertől való mentesség garanciája azonban még kevesebb, mint az államban.

Vallás, irodalom, művészet, erkölcs nem állanak az egyik, az állam a másik oldalon. Egymást tartva, áthatva, ellensúlyozva olvadnak egybe a nemzet összéletében, annak teljes személyiségében a bölcselmi intuíció előtt. Csak a kritikai irány, mely Eötvöst uralkodói eszméiben vezette, mely mindenekfölött reális, tapasztalati akart lenni, teszi érthetővé, hogy az állami és társadalmi állapot felboncolása után az élő nemzet egységét, mely e két állapot szintézise, se bölcselmi intuíció, se költői fantázia útján rekonstruálni nem tudta.

Kritikai analizisében kisiklik kezéből az emberinek összes életirányait egyesítő nemzeti erő és ennek azt a leg-

főbb életműködését, mellyel országol, az államot, a többi-től elszigetelve tudja csak megérteni.

A forró érzésnek, mely a költő Eötvöst magyar nemzetéért az óda szférájáig emeli s egyik legszebb hazafias énekével gazdagítja, teljesen nyoma vész az állambölcselemben. Nemzete mivoltát csak az érzés elemén át bírja megfogni. A nemzeti a maga teljességében előtte merő érzelem, értelme nem bírja ennek célját, tárgyiasult külső alkotó elemeit, így az államot, ha a nemzeti erő eddig emelkedett, ennek vágyát, ha még csak megszerzendő, az érzelmi elemekkel összekapcsolni, céljából, e tárgyi elemekből érthetővé tenni.

A keresztény gondolatnak az egész emberiséget átölelő egyetemessége is, mely Eötvös lelkét oly erősen fogva tartja, megnehezíti reá nézve a nemzetinek teljes méltatását.

Mert a nemzeti elsőbbsen is valami különös, az emberit darabokra szakító tényezőként jelentkezik. A természetfölötti, vallási alapon nyugvó világnézetnek bonyolultabb utakra van megfontolásában szüksége, hogy a nemzetit gondolatrendszerébe beillessze, mint a tiszta észbeli erősségekre épített humanizmusnak. A nemzeti könnyen a múltó, az esetleges értékek tárházába kerül a kereszténység örök, föltétlen értékei mellett, ha a nemzetiben okvetlenül megkivántató egyetemes emberi elemről — enélkül pedig nincs is nemzeti, csak természetrajzi sajátosság — megfelelkezünk.

Az Eötvös által annyira előtérbe állított egyéni szabadságnak is a gyökere — az ő gondolata szerint — a keresztény hit egyetemességéből táplálkozik. Erre a gondolatra van a XIX. század uralkodói eszméinek rendszere fektetve. E hit azonban az egyesnek, nem a népeknek

üdvére fordítja gondját s utóbbit csak mint az első függvényét foglalja magában.

Eötvös gondolkodásának vallásos háttere is magyarázza a nemzeti, a hazafias érzésnek s az államnak egymástól való elszigetelését, szembeállítását s azt a reménységet, hogy az alkotmányos szabadság által a nemzetiségi elvnek úgy nemzetközi, mint belpolitikai bonyodalmai, nehézségei megoldásra találnak.

«A XIX. század uralkodói eszméi»-ben felállított hibás elmélet az államról, a nemzetiről sugalta neki az 1849 márc. 4-iki alkotmány elfogadását, ez adta neki a reményt, midőn 1860 után már a dualizmus alapjára állt, hogy a szabadelvű alkotmány alapjára helyezkedő Schmerlinggel is lehetséges a kiegyezés, ez vezette a *Politikai Hetilap* alapításában, mely az osztrák szabadelvűek megnyerését tűzte ki céljául Magyarország önállóságának visszaszerzésére.¹

Nemcsak az alkotmányossá vált Ausztria népeinek későbbi magatartása irányunkban cáfolta meg e reményeket, melyek a nemzeti tényezőnek kizárólagosságát, önközpontja körüli forgását tanúsították.

Más nemzetek élete ugyanezt mutatja. Az alkotmányossá vált Poroszországban a szabadság nem egyenlítette ki a lengyel, a dán és német ellentéteket.

A cári autokrácia körében a finnek nemzeti önállósága még elfért, az alkotmányossá vált orosz nemzet ellenben keresztülgázolt rajta. Az alkotmányossá vált Törökország európai részeinek elvesztésével fizette meg alkotmányos kísérletét.

Eötvös 1859-iki hibáját csakhamar jóvátette 1860-iki irata által.² A két irás közé esik a villafrancai, illetőleg zü-

¹ Lásd Falk, Kor- és jellemrajzok. 227., 249., 256., 262. l.

² Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkte Deutschlands.

richi végleges békekötés 1859 nov. 10-én, mely Piemont kezére juttatja Lombardiát s mind közelebb hozza az olasz és német nemzeti állam kialakulásának lehetőségét.

Eötvös már 1859-ben látja ezek közeledését,¹ de érvelése Ausztria hatalmának garanciái tekintetében nem ezekre támaszkodik. A tények logikája azonban, mely a zürichi békében megnyilatkozik, mindinkább az olasz és a német egység felé terelte Európa hajóját. Ezek kényszerítik később Eötvöst arra, hogy a magyar állam önállóságát követelje, mert Ausztriának Magyarországgal együtt a német államba olvadását lehetetlennek látta. Legfőbb elveit most sem változtatja, bizonyosság erre a nemzetiségi kérdéstről kibocsátott irata, de az adott erőviszonyok között azoknak dualisztikus alkalmazását találja megfelelőnek. Sőt az 1867-ben Ausztria és Magyarország között kialakult dualisztikus unió létrehozásában Deákkal, Andrássyval — Falk is, azt hiszem jogosan mondja — mint harmadiknak, Eötvösnek elévülhetetlen érdemei vannak.²

XI.

Montalembert, a pápa világi hatalmának, a lengyel nemzet föltámasztásának szószólója Magyarországon 1861-ben.

Ha Eötvös közéleti működésének zátonyát 1851-től 1859-ig az állam nemzeti alapja alkotta, melyet, 1860-iki iratával a történelmi Magyarországhoz csatlakozva, kikerült s mely utóbbihoz élete további folyamában állhatatosan ragaszkodott, Montalembertnek 1860 után kellett politikai hajójával ugyane zátonyt kerülhajtani.

¹ Die Garantien . . . 5., 7. l.

² Lásd Falk, id. m. 242. l.

Montalembert-t vallási meggyőződése — de nemzetközi politikája is — hozza a nemzeti állammal összeütközésbe.

Az olasz nemzet sok százados vágyódása függetlenség után az egységes állam útján látszott egyedül megvalósíthatónak. Montalembert ellenben államok szövetségét hitte arra egyedül jogosnak, alkalmasnak.

E megvalósulás az 1859-iki zürichi béke óta egyre határozottabb aiakot öltött s létében a pápai államot, Montalembert nemzetközi politikájának e sarkpontját, katolikus vallásának — felfogása szerint — szükséges védvárát fenyegette.

Amíg azonban Eötvösre nézve az állam nemzeti alapja és az állam rendeltetése közötti ellentétet a történelmi magyar állam gondolatához való csatlakozás a gyakorlati életben eltüntette, a pápai állam világproblémája s Montalembert «Szabad egyház szabad államban» jelmondatának irányzata az ellentétet a végsőig kielesítette.

Montalembert életét az elnyomott népek védelme majdnem époly mértékben foglalkoztatta mint az egyház szabadságának biztosítása.

Az irek, a lengyelek, az olaszok szívéhez nőttek, a magyar nép küzdelme alkotmánya visszaszerzéséért 1861 után mélységes, maradandó rokonszenvvel töltötte el s hozta barátságba Eötvössel. De mint ez, a nemzeti törekvésekben rejlő viláगतalakító, az emberiséget új hatalmakkal, új államszemélyiségekkel megajándékozó fogamzást nem értette meg.

Ő is a nemzetinek csak érzelmi, erkölcsi, művészi oldalát s az egyéni szabadságnak ezekben föllépő expanzióját látta. A különböző népek elnyomása valamely más, fölötük uralkodó nép által szemében csak az egyéni szabadság elnyomása volt.

Bármennyire felfogta az ir, a lengyel, a svájci lélek külön szellemét, bármennyire szerette az emberinek ezt a különös, egyetlen sajátosságát, melyben azt e népek irodalma, házi élete, erkölcei, létük fentartásáért vívott társadalmi és politikai harcaik napvilágra hozták, rejtély maradt előtte a népi lélek, a nemzeti érzés végső törekvése, a benne rejlő egész erő s ennek egyedüli teljes kielégülése : az egységes állami lét utáni váagnak teljesülése, az állami függetlenség.

Az államot Montalembert is csak a jognak, az igazságosságnak megtestesüléseként, az egyéni szabadság, a vallás szabadságának ótalmazójaként látta. De benne a külön nemzeti lét fentartóját, és a jognak, az igazságnak, sőt a vallásnak is a nemzeti sajátosság általi módosulását már nem vette észre.

A jog neki valami örök, változatlan, minden esetleges nemzeti sajátosságtól megtisztult általános viselkedési szabályt jelentett, mely az egyéniség szabadságának körét vonja meg, de azt biztosítja is.

Az államok viszonyát egymáshoz, a nemzetközi jogrendet ennél fogva ugyanazon legfőbb jogelvek alatt állónak tekintette, amelyek az egyének egymás közötti viszonyára nézve érvényesek.

Minden jog továbbá folyton újjáalakul az életviszonyok megváltozása szerint. Az emberi élet nem halad örökké egy csapáson, új utakat, új célokat teremt, melyekkel a régi jog nincs összhangban. Az új élet új jogot kíván.

Legfőképp áll ez a közjogra és a nemzetközi jogra.

A patrimonialis, az erőszaki alapon épült államoknak új alapot kellett adni a XIX. században annak a szabadságnak nevében, melynek Montalembert lelkes leventéjévé szegődött.

De a jogot, mint emberi szabad cselekvések külső szabályát, a vallással nem tudta kellő viszonyba hozni. Utóbbi adván meg a végső feleletet az emberi élet összes szabad nyilvánulásaira, a vallási és jogi parancsoknak parallelizmusát nem bírta elképzelni s a vallásiaknak és jogiaknak oly egybevágását tartotta egyedül megfelelőnek, mely az elsőeknek fölényét a jogiak fölött ezeknek egész területén külerővel is biztosította.

Vallásos hitének belső ereje nem tűrhette, hogy annak parancsait a külsővé vált emberi cselekedetek világában a jog ne biztosítsa.

A nemzeti erő, a jog iránt táplált ily lelkiüettel irtózva látta mindazt, ami Olaszországban 1859 óta történik.

Életének első válsága, melybe mint kezdő ifjú a 30-as években jutott, ismétlődik meg az olasz események következtében.

Választania kell most az elnyomott olasz nép szabadsági törekvései s a pápa világi hatalma között.

Meg kell érnie, hogy életének vezérelvét : az egyház és állam elválasztását, kedves formuláját, «Szabad egyház szabad államban» ellene fordítsák, hogy a pápai állam bekebelezését az egységes olasz államban e formulával igazolják.

A francia külügyminiszter, Walewski kijelentésével az 1856-iki párisi kongresszuson, hogy Franciaország, ha a pápai államot az anarchiának kitenni nem akarta, kénytelen volt 1849-ben Rómát csapataival megszállani, de hogy lehetetlen félreismereni egy állam helyzetének abnormis voltát, mely csak egy más hatalom seregeivel bírja magát fenntartani, ezzel a kijelentéssel föl van vetve a pápa világi hatalmának sorsa.

Az orosz elleni krimi szövetségbe bevont kis Piemont ott ül a nagyhatalmak között alkotó szellemű minisztere, Cavour által képviselve. Napoleontól is osztott óhajtságnak tárgyalását, hogy a pápai állam egyes részei, a Legációk Piemontba kebeleztessenek, egyelőre elhalasztják, mert a pápa volt kiszemelve a születendő trónörökösnek keresztapjává.

Az 1858 július 20-iki Plombiéres-i találkozón azonban Napoleon már megállapodik Cavour-ral az Ausztria elleni háborúban s a pápai állam megcsonkításában.¹ Ausztria legyőzése után 1859-ben Piemont erősen készülődik e megállapodások értelmében az annexiókra; lázadásokat támaszt a pápai állam egyes részeiben is s Napoleon a pápához intézett 1860-iki január 11-iki levelében² már fölveti a gondolatot, «hogy a Szentszék igazi érdekeinek legmegfelelőbb lenne a föllázadt tartományokat föláldozni.»

A pápa tiltakozik s miután a Romagná-t Piemont már elvette, Umbria és a Marchák védelmére készül.

Májusban Garibaldi elfoglalja Siciliát, a Nápolyi királyságot, Cialdini pedig Napoleon tudtával a fenti tartományokat.

Az egységes olasz nemzeti államhoz már csak Velence s a pápai területek szükségesek.

A vitéz, de számra csekély pápai seregen Castelfidardónál nyert piemonti győzelem után tartja Cavour 1860 november 12-én Turinban híres parlamenti beszédét, mely Montalembert és Eötvös lelkének egyaránt drága gondolat-al akarja az ezeréves pápai állam s az olasz nemzeti egység nagy, világraszóló ellentétét megoldani, az egyházat állami hatalomból tiszta lelki hatalommá átalakítani.

¹ Lásd Kossuth Irataim. I. köt. 25—63. l.

² Lásd Lecanuet, id. m. III. köt. 214. l.

Az emberiségnek a világegyház és a világállam kapcsolására alapítani vélt abból az európai rendszeréből, amelyet Nagy Károly kezdeményezett s amelyet a római német császárok egészében fenntartani az örökös küzdelmek dacára sohasem tudtak, már csak a pápai állam maradt fenn. A világállam helyén előbb az államok egyensúlya, a XIX. század óta pedig egyre láthatóbban a nemzeti államok bontakoztak ki.

A képződő olasz nemzeti állam megvalósulása azonban a világ kétszázmillió katolikusának lelki feje alatt álló római államterületbe, az akkori nemzetközi jogba ütközött s a többi államok világi érdekén kívül a katolikusok vallási aggodalmaival is számolni volt kénytelen.

Cavour, az olasz nép nemzetté levésének, egy állami hatalommá egyesülésének kitartó, messzelátó, szerencsés kezű Mózesre említett beszédében egyenesen Montalembert fölfogására alapítja tervét, mely ez összeütközéseket kiegyenlíteni, a támadt aggodalmakat megszüntetni alkalmas.

Amiért Montalembert az *Avenir*-ben küzdött, amit beszédében hirdetett, amit Napoleon ellen a katolikusok kötelességeként hangoztatott : a hit és a szabadság frigyét, az állam és az egyház elválasztását ajánlotta Cavour is, egyenesen Montalembert-re célozva 1860 novemberében.

«Azt hiszem — így szólt — a római kérdés megoldását az a meggyőződés fogja meghozni, mely a modern társadalomban, sőt a nagy katolikus társadalomban mindinkább terjed, hogy a szabadság a legkedvezőbb az igaz vallásos érzület kifejlődésére.»

«Megvagyok győződve, ez igazság mihamarább győzedelmeskedni fog. Láttuk, elismerték a katolikus eszmék legszenvedélyesebb védői, láttuk, mint demonstrálta nagy

zajt ütött könyvével egy illusztris író egy világos pillanatban Európának, hogy a szabadság mennyire hasznos volt a vallásos érzés fölkeltésére.»

Montalembert a célzást megértve, nyílt levélben felháborodva felel s tiltakozik, hogy Cavour «perverz céljait a vallás és szabadság közti hazug egyezés fátyolával takarja és az ő, Montalembert bizonyosságára hivatkozik.»¹

A vallás és a szabadság nemes frigyét 30 év óta szolgálja, a társadalom üdvére elkerülhetetlennek tartja e frigy diadalát, de épen ezért kell Cavour ellen küzdenie, mert ennek politikája tette e diadal kivívását a legnehezebbé.

Az egyház a szabadságot csak oly föltétellel fogadja el, hogy ő is osztályosa legyen.

Hosszas tapasztalataira, különösen a Franciaország-nak utolsó 10 éve alatt szerzetekre támaszkodva, habozás nélkül mondja Montalembert: «Ideálja a szabad egyház szabad állam kebelében.»

Az egyház szabadsága azonban mindenekelőtt fejének abszolút szabadságán alapszik, ennek a szabadságnak 10 század óta, világi szuverenitás a paizsa. Cavour ezt akarja elvenni a pápa világi hatalmának megszüntetésével. Hogyan kívánja hát, hogy az egyház olyan szabadságot fogadjon el, amely az övének elnyomásával kezdi.

«Nem, nem, így zárja filippikáját, ön nem a szabadság, ön az erőszak s ne kárhoztasson, ha hozzá tesszük, ön a hazugság. Áldozatai lehetünk, de bolondjai nem leszünk.»²

Az insultus Montalembert-nak a felháborodás szenvedélyes hangján írt e mélyen sértő levelében annál nagyobb volt, mert az összeütköző felek személyesen ismer-

¹ Lásd Montalembert, Oeuvres, Tome VIII. 652. l.

² Id. m. 657. l.

ték egymást. Cavour, aki Párisban a nagy jezsuita szóno-
kot, Ravnagn-t, Dante és Assisi Ferenc történet íróját,
Ozanamot oly odaadással hallgatta, akit Coeur, «a XIX.
század Cyprianja» tanai által a katolikus elvek és a
társadalmi haladás szövetségének megnyert, Párisban
léte alatt a 40-es években nagy rokonszenvvel kísérte
Montalembert küzdelmét az egyház tanítási szabadsá-
gáért, az 1856-iki párisi kongresszus alatt pedig személye-
sen is érintkeztek.¹ Cavour ez inzultusra válaszként ki-
jelenti, hogy ha Róma Piemont kezébe kerül, «a szabad-
egyház szabad államban» nagy elvét fogja proklamálni.

Montalembert erre és az április 9-iki beszédre írta
válaszul² április 20-án terjedelmes levelét, melynek kezdete
egyenesen megvádolja Cavour-t, hogy tőle kölcsönözte
a «Szabad Egyház szabad államban» formuláját s mivel
Montalembert-t is annak a liberálizmusnak előharcosa-
ként említi, melyet ő (Cavour) a katolikusoknak kíván
«jogot szerzett, sőt kötelessége, hogy a fegyvert, melyet
tőle elragadott, kezéből kicsavarja».

A hosszú vád- és védírat egyetlen engedményt tesz
Cavour-nak. Elismeri, Cavour a vitát igazi alapjára fek-
tette kimondva, hogy minden katolikus párt és nemzeti
különbség nélkül egyaránt érintő, legéletbevágóbb kér-
désről: az Egyház szellemi függetlenségéről van szó.

Montalembert ez egyetlen engedményében egyenesen
örül Cavour nyilatkozatának, hogy a katolikusokat meg

¹ Lecanuet id. m. III. köt. 201. l. — Kraus F. X., Cavour, 86. l.

² Montalembert, Oeuvres, IX. köt. 3—64. l. — Egy későbbi
iratában: La presse cathol. en Italie (Oeuvres, IX. köt. 92. l.), már
formulájának nem kölcsönvételét, hanem egyenesen eltulajdonítását
állítja. 1864-iki Malines-i beszédében pedig egyenesen azzal kezdi,
hogy e formula, ha tőle elrablá is egy nagy bűnös és forgalomba is
hozta, meggyőződéseinek és reményeinek jelképe marad.

akarja győzni, mennyire nem fogja Róma egyesítése Olaszországgal ennek függőségét maga után vonni, sőt ellenkezőleg az állam és egyház elválasztása által ennek függetlensége bizonyára még gyarapszik. Nem kevésbé örül a továbbinak, mely szerint Cavour meg van győződve, hogy Európa katolikusainak nagy többsége helyeselni fogja az elválasztást s a felelősséget a harcért, melyet a római kuria a nemzettel kezdeni akart, arra fogja hárítani, aki e harcnak szítója volt.

Cavour e nyilatkozataiban, így szól Montalembert, el van hát ismerve, hogy mindenki előtt az az erkölcsi felelősség van itt szőnyegen, melynek egyedüli bírái Isten és utána az emberiség lelkiismerete.

Montalembert, midőn ekként örül, hogy Cavour az erkölcsi felelősség terére viszi a vitakérdést, nem veszi észre, hogy őt odakövetve, nagyon gyöngíti későbbi érvelését, mely Cavour terveit és már véghezvitt tényeit az olasz államok ellen a fennálló nemzetközi jog szempontjából támadja.

A vitának Montalembert és Cavour közötti lényege csakugyan erkölcsi, nem egyedül jogi. Erkölcsi annyiban, mert akörül forog, vajjon a nápolyi, toscanai, pármai, modenai államok polgárainak erkölceire melyik állam rendszer az üdvösebb, az abszolút monarchikus, vagy az alkotmányos? De erkölcsi annyiban is, vajjon az egységes olasz állam polgárait emeli-e erkölcsileg magasabbra állami léte, az ennek céljaiért való állampolgári kötelelességteljesítés, az ennek hatalmasabb szerkezete nyújtotta jog? Vagy az akkor létezett, a nemzetközi jog által elismert kisebb államoké? A világi államok legalább elvileg nem utasították el az alkotmányos életre való áttérés lehetőségét, habár gyakorlatuk azzal teljesen ellenkezett is

s az abszolutista Ausztriától való teljes függésük mellett annak megváltoztatására kevés kilátást nyújtottak. A pápai állam, tapasztalatai következtében, melyeket 1848-iki alkotmányos kísérleteivel tett, elvileg kizárni látszott minden alkotmányos berendezést. Cavour bármennyire keresztül gázolt az olasz államok jogán, bármily kétesek voltak «szövetségei» Mazzinival, Garibaldival, erkölcsileg nézve két nagy célért, az olasz egységért s az alkotmányos monarchiáért küzdött.

Montalembert nem bocsátkozva e közelfekvő szempontok méltatásába, bevezetése után mindjárt, vádja és vitája érdemének előterjesztése nélkül előre kijelenti, hogy Cavour terve igazi katolikusok hozzájárulását nem, soha sem, senkitől nem fogja megnyerni.

E csak később részletesen megokolni próbált, apodiktus, kárhóztató ítéletnek ez előbeszédéből, ez engedményéből, hogy Cavour helyes alapra fektette a vita eldöntését, midőn azt az erkölcsi felelősség legfőbb elveitől tette függővé, melynek bírója Isten, mintha mégis kicsillámlanék Montalembertnél valaminek érzete, amit szóval el nem mond, sőt amivel vádiratának, ítéletének kegyetlen szemrehányásai egyenesen ellenkeznek, de ami ez elismerésben hallgatag mégis bennfoglaltatik.

Ez az érzet az, hogy Cavourt s az olasz katolikusok milliói az idők árja oly dilemma elé állította, mely választ kívánt szeretetüknek egyformán drága két kincse: vallásuk és egységes nemzeti létük között.

Az ily dilemmákban, vagy hűtlen lesz, aki választani kénytelen, az egyikhez s azt a másiknak vagy egyenesen föláldozza, vagy legalább is annak rovására kegyeli, vagy ha ily megalkuvásra képtelen, ha mindkettőhöz egyaránt hű akar maradni, szive megszakad belé.

Montalembert mintha érezte volna, hogy — ha nem is ily súlyos — dilemma elé őt is állította a Gondviselés, midőn pályája kezdetén a vallás és a szabadság szövetségét, a lengyel nemzet felszabadítását hirdette és XVI. Gergely rosszaló szózata előtt meg kellett hajolnia.

Cavour életfolyásának egyes pontjai valóban ily konfliktusra utalnak. Családi hagyományai, Szalézi Szent Ferenczel való rokonsága a katholicizmushoz kapcsolták, Lacordaire, Ravignan, Gerbet, Ozanam, Abbé Coeur, e liberális francia katolikusok voltak ifjú korának ideáljai. Vallási magatartása az 1854-iki kolera alkalmával, barátságos Rosmini-vel, Manzoni-vel,¹ az 1860 végén Pantaleoni közvetítésével tett, s IX. Pius által már-már elfogadott békés megegyezési kísérlet a világi hatalom megszüntetésére, kijelentése 1861 márciusban, hogy Róma bekebelezésének nem szabad fegyveres erővel történni, majd végnapjai azt bizonyítják, hogy Montalembert tévedett, midőn Cavour-t lelkiismeretlen, vallástalan, közönséges bűnösnek bélyegezte. Cavour minden ellenkező egyházpolitikai és nemzetközi tényei ellenére vallásos, katolikus érzésű ember volt, aki azonban vallása fejének politikai hatalmával kellett szembeálljon, ha olasz nemzetét lábraállítani akarta.

Montalembert kárhóztató ítéletének megokolása folyamán arra fekteti a súlyt, hogy Cavour, ha akarná is, képtelen beváltani ígérését : az egyház teljes és föltétlen szabadságát, a vallásos szellem és a szabadság nagy elvei közötti béke megkötését.² Aki, mint Cavour, Bresciai Arnoldra, Dantera, Savonarolára, Sarpira, Giannone-ra

¹ Fr. X. Kraus, Cavour, 63., 66., 67., 79., 86—90. l.

² Lásd Montalembert, Oeuvres T. IX. 7. l.

hivatkozik, mint terveinek előfutáira, akinek jelenleg azok a szövetségesei Német-, Angol- és Franciaországban, akik a katolikus egyház elnyomására törekszenek, az nem várhatja, hogy szavainak higgyenek. E szövetségesei azonnal hátat fordítanak neki, megszűnnék emberük lenni, ha ígéretei őszinteségében biznának.

S amit Cavour maga tett a piemonti s más olasz püspökökkel, szerzetekkel, ahogy keresztülgazolt a nemzetközi jogon, annektálva Toscanát s a többi kis olasz államokat s elfogadta Garibaldi sicíliai és nápolyi hódításait, még kevesebb biztosítékot ígér az egyház szabadsága tekintetében.

Aki bevallja, hogy politikájának vezércsillaga tizenkét év óta az olasz nemzet egysége, koronája Rómának megszerzése és az olasz állam fővárosává tétele, ugyanaz ajánlkozik vérbemártott kezeivel, a hazugság bélyegével homlokán, hogy a pápaságot a világi hatalommal, a vallást a szabadsággal kibékíti. Az emberi nyelv védtelen, tiszta szellemi hatalom, el is rabolták kincseit, megfosztották legnemesebb ékességeitől s a szentségtörésig menő alakoskodással, amint hajdan a pogányok a furiákat a béke angyalainak hitták, ma a hazugságot mondják civilizációnak s az erőszakot szabadságnak.¹

S vajjon mit készül Cavour jövőre tenni? Az egyháznak a szabadságot hozza, mint megbecsülhetetlen ajándékot, annyira megbecsülhetlent, hogy azt ősi birtokának utolsó darabjával kell megfizetnie, melynek nagyrészt már előbb elrabolta. Szabadságot ígér neki cserében jogáért, a jognak legbotrányosabb megsértéseért, aminőt a történelem följegyzett.

¹ U. o. 23. l.

Miért adná föl az egyház a jogát? Minő jogra hivatkozhatik ön — így kiált föl Montalembert — e jog ellen?¹

S csodálkozva állapítja meg, hogy Cavour maga nem a jog nevében követeli Rómát, nem is az olasz nemzetiség nevében. Hisz elismeri, hogy ha Róma Aquileja helyén feküdne, le kellene róla mondani.

Egyedüli érve Róma birtokára abban áll, saját beismerése szerint, hogy Olaszországot lehetetlen lecsendesíteni, békességben tartani Róma nélkül.

Amióta a világ áll, ennyi naivsággal be nem vallották, hogy más birtokát valaki azért foglalja el, mert ez neki megfelel.

Ha ez elvek uralomra jutnak, zárjuk be jogi iskoláinkat, a morál kodexeit s a nemzetközi szerződések gyűjteményeit, menjünk föl a bírvágy démonával egy magas hegycsúcsra, nézzünk le az előttünk elterülő országokra s ha e démon előtt leborulunk, nekünk adja azokat.

Montalembert ragyogó filippikáját a pápa világi hatalmának elvi szükségessége mellett azzal az opportunitási érveléssel is körülbástyázní törekszik, hogy arra azért van szükség, mert az államok legtöbbszörében a katolikus egyház az állam gyámságának van alávetve s a pápa szabadsága világi hatalma útján, a katolikus egyház egyedüli biztosítója, hogy a gyámság teljes elnyomássá ne fajuljon, az egyház és világi hatalom egybe ne olvadjon, amit Cavour is kalifa uralomnak nevez.

Cavour igéri, hogy az egyházat és államot elválasztja egymástól, de kezeskedhetik-e ezért az összes katolikus államokban?

¹ U. o. 25. l.

A pápa világi hatalma királyságot, szuverenitást jelent s mint ilyen nem ment sem forradalmaktól, sem bitorlástól.

Ha elvesztené világi hatalmát, vége függetlenségének s az mégis annyira szükséges ehhez, hogy a jelen percben e világi hatalomnak az a csekélyke darabja, mely abból megmaradt, az egyedüli alapja Franciaország védő intervenciójának, az egyedüli gát Piemont erőszakossága ellen. Ha csak római püspök lenne, tiltakozott volna annak jogtalanságai ellen, hogy mint más püspökök, Piemont foglya vagy számkivetettje legyen.

S hogyan képzelet Cavour az egyház szabadságát Olaszországban? Szemébe kell nézni közös formulájuknak: szabad egyház, szabad államban.

Montalembert úgy látja, Cavour igazán szabad államot sem akar. Mert miért mondja Rómát Olaszország egységére nélkülözhetetlennek? Hogy ily nagy fővárossal elnyomhasson minden tartományi életet, minden vidéki önkormányzatot.

S adhatna-e ez új, tegyük föl, szabad államban a pápának egyházi hatalmára nézve függetlenséget?

Engedne-e a pápának hatalmat, hogy az olasz püspököket, a bibornokokat szabadon, függetlenül kinevezze, engedne-e a konklave-nak teljes szabadságot? Mi lenne a bibornoki testületből, ha Olaszország egysége bekövetkezik.

De minek — mondja Montalembert — ez eshetőségeket latolgatni, minek álmokkal bajlódni. Cavour terve nem fog sikerülni. Mindazt elveheti a pápától, amit még meghagyott neki, csak jogát nem. Arra soha nem fogja rábirhatni, hogy elismerje, hogy igaza van, enélkül pedig mitsem ért el.

Terve nem fog sikerülni. A pogány császárok üldözéseinek megszűnte óta senki a világ urai, senki Olaszország szuverénjei közül nem merészelt a pápával együtt lenni Rómában.

A pápa lehet Piemontnak foglya, áldozata, de nem lehet bűntársa.

Gróf úr, ön nagy triumfátor! Siker, népszerűség, tehetség, hatalom környezik. Csak egyre van szüksége, mint Pius mondta, bocsánatra. Amíg e bocsánatért nem folya-modik s arra érdemes nem lesz, a történelem különleges helyet jelöl ki önnek azok között, akiket a keresztények kárhóztatása kísér. Azt fogja mondani, bárminők legyenek az ön sikerei, hogy eszközei megbecstelenítették a célt, ahová törekedett. Kimondom nyíltan és sokkal több fájdalommal mondom ezt, mint haraggal: Ön nagy bűnös.

Nagyobb bűnös mint Mazzini, aki összeesküvő és királygyilkos mesterséget űz, míg ön nem űzi a magáét, az államférfi, a nagy hazafi, a nagy miniszter mesterségét. Ön nagyobb bűnös mint Garibaldi, akinek ellenséges érzülete sem rehabilitálhatná önt; Garibaldi egyszerű kalóz, de nem csaló; megmondja nyíltan, hogy a pápaság fekély s Olaszországnak, amint ő álmodja, protestánsnak kell lennie s nem igényli magának a szerepet, hogy «a katholicizmus igaz és maradandó érdekeit szolgálja».

Önt tehetsége, bátorsága, állása arra a dicső küldetésre jelölte ki, hogy Olaszországot a közéletbe bevezesse s az egész félszigetre ellenállhatlan vonzóerőt gyakoroljon egy szabad és rendes kormányzat példája által... ön jobbnak látta egy kétértelmű cél után rohanni, egyaránt lábbal tapodva a természeti, a köz-, valamint a keresztény jogot.

Az a Montalembert, aki a pápa világi hatalmáért a «szabad egyház szabad államban» jelszavával ekként sikra-szállt, aki Cavourt Európa színe előtt csalónak, Mazzini-t királygyilkos mesterséget űzőnek, Garibaldi-t kalóznak nevezi 1861 április 20-án, ugyanez év június második felében érkezik nejével s Katalin leányával Pestre, hogy színről-színre lássa az alkotmányos szabadság újraébredését, annak vezető férfait a magyar hazában, ahol Cavour, az osztrák abszolút uralom e veszélyes ellenlábasa, nemcsak az emigráció, de a belső átalakulás híveinek is csodált, rokonszenves politikusa, ahol a népdal a magyarság legendás szabadítójává avatja Garibaldit.

Az emberi élet bonyodalmai sok ellenmondásteljes helyzetben, sok érthetetlen magatartásban mutatják az egyeseket.

Montalembert magyarországi útjának magyarozatában nincs szükség általános okokhoz folyamodni.

Levele Cavourhoz, melynek főerőssége a pápaság ezeréves joga, nyújtja ahhoz a különös kulcsot. Montalembert ugyan régóta lelkesedik az olaszok függetlenségéért, Olaszországnak a Habsburgok uralma alóli fölszabadításáért, kik azt a sok olasz állam fölötti protektoratusuk útján gyakorolták. De azt nem az egység, hanem a szövetség, a nemzetközi jog elismerte apró olaszországi államok jogi szövetsége útján tudta csak elképzelni. Pro forma még a zürichi béke is ezen az alapon állt. Utóbbi a jog útján történhetett volna, az előbbi csak a forradalom, a hódítás segélyével. Az a megoldás biztosította volna egyedül a pápai állam fennmaradását, mely Montalembert politikai Credo-jának főcikkelye volt.

A fölszabadulásnak a legitimitás, a jogfolytonosság sértetlen megóvásával kellett volna történnie, mint ame-

lyen a pápa világi hatalma ezer esztendő óta nyugodott. Ugyancsak a jogfolytonosságért küzdött Magyarország, ahová Montalembert oly régóta vágyott. Így érthető Montalembert rokonszenve az oly ellentétes érdekek iránt, aminők gyanánt a pápa világi hatalma, az olasz egység s Magyarország szabadsága a tények világában egymással szemben állottak.

A jogfolytonosságtól, a legitimitás elvétől ugyan Montalembert szerint is Velencére nézve okvetlen el kellett volna térni, hacsak Ausztriának az olasz függetlenség iránti lelkesedésére s a nemzetközi jog alapján bírt Velencéről hatalmi kényszer nélkül való lemondására számítani nem lehetett.¹

De mennyire más volt a magyar s az apró olasz államok legitimitása? Bármint ítéljük a nápolyi s más olasz államok rossz kormányzata elleni vádokról, azok jórészenek belső létjogát dinasztiaik magán, házi hatalmán kívül más érdekekben, általános közérdekekben találni nem lehetett.

Legitim joguk a nemzetközi jog alapján kétségtelen volt, de e jog teljes belső érdemtelenséget, a közérdek biztosítására való képtelenséget s külállamok részéről való befolyásolási lehetőséget takart.

Az olasz nemzet világállására, effektív szuverén hatalmára pedig a szövetség nem erőt, gyengeséget jelentett,

¹ «Nem szívesen látjuk, ha katolikusok egy sorba helyezik Rómát és Velencét, a pápa szuverénitását a világ fővárosában, Rómában és Ausztriát az Adria királyi székében, Velencében. Azt hisszük, az osztrák uralom fentartása Velencében volt az egyik főoka, hogy Olaszország szövetségi alapon való függetlenítése meg nem születhetett s a pápaság birtokaitól megfosztatott. Ha Olaszország a császári ígéret szerint az Alpoktól az Adriáig fölszabadíttatik, a régi államok szövetsége az 1848 óta lefektetett s az Ausztriával való kötelékből teljesen kikapcsolt alapon talán valósággá vált volna. L. La presse catholique en Italie. Montalembert, Oeuvres T. IX. 83. l.

mert confoederált, szuverén népeinek jog szerint le nem küzdhető külön akaratát szentesítette volna.

Mediatizálásra volt szükség, mint a Német birodalom apró hercegségei, grófságai tekintetében a bécsi kongresszuson, melyet szövetségi úton keresztül vinni szintén nem lehetett. Az olasz népnek meg kellett törni a jogot, mely darabokra szaggatta, ha nemzetté lenni akart s ezt csak az egység alakjában tehetette, ha erős akart lenni.

Az olasz népnek, Európa tanítómesterének, kulturája bölcsőjének e magában véve igazolt törekvésével, igaz, Montalembert az összemberiség érdekét állította, mely külső hatalom védte függetlenséget kíván a kereszténység fejének. Mert a pápaság ilyen függetlensége Montalembert szemében nem egyedül a katolikusokra életkérdés, hanem az összes keresztényekre, sőt minden szellemi vállalásra. A szellemi hatalom függetlensége az a fizikai hatalomtól. Ily hatalom nélkül az emberiség a byzanci caesaropapia, az angol király védurasága alá jutott, erastianus anglikán hierarchia, a mozlím kalifatús alá kerül.

Montalembert nem bocsátkozik a pápai állam szükségességének, mint a pápa lelki hatalma biztosítékának elvi fejtegetésébe. A jog, a tulajdon álláspontján védi azt s a püspöki, bibornoki kinevezések befolyásolásának lehetőségét mérlegeli az esetre, ha a pápa egy állam alattvalója lenne.

Nem vetve föl e szükségesség érdemleges vitatását, Montalembert érvelésének gyenge oldalai azonnal szembe-
tűnők.

Az emberiségnek az egyházban meglévő dogmai, érzelmi, szándékbeli, egy szóval hitbeli, misztikus, természetfölötti egysége, még akkor is, midőn a pápaság és császárság intézménye Európa összes népeit jogilag egybefoglalta,

a külső világban, a politikai életben örökös ellentétben, sőt küzdelemben állott a nemzetek sokféleségével, de magával az Isten legfőbb, a többi fejedelmek fölött álló, világi tisztviselőjének tekintett római szent birodalmi császárral, aki az egyház hitbeli egységével szemben a kereszténység cselekvési egységét jelentette.

A rég megszűnt császárság helyébe lépett hatalmi egyensúly ideje, a XVII. század, vagy éppen a nemzeti államok kialakulása óta a XIX.-ben a világpolitikában nem lehetett anachronizmus nélkül a pápaság egyetemes szellemi hatalmának fölényét a nemzeti érdekek fölött legfőbb irányelvként odaállítani, midőn a pápaság világi hatalma által régebben az egyensúly, uróbb meg a nemzeti ellentétek hálózatába került.

A külső hatalom garantáló ereje a szellemi hatalomra természetesen emberi szempontból nézve kétségbevonhatlan ugyan, de ez erő az esetlegességektől, a hatalom mértékétől oly fokban függ, hogy a szellemi hatalom igazi függetlensége végelemzésben emberileg is a szellemi erőn fordul meg, mely a külső hatalom támadásával szemben a vértanúságig képes fokozódni.

Mennyivel inkább áll ez az egyházra, annak fejére. Az egyház igazi függetlenségét nem világi hatalma adhatja, hanem természetfölötti ereje, isteni fölhatalmazása. Világi hatalma ellenkezőleg meg nehezítheti természetfölötti hivatása betöltését.

Montalembert harcát Cavour-ral ekként arra a térre szorítva, melyen azt maguk főleg vívták, a főérdek abban összpontosul, mint bírja Montalembert híres tételét: «Szabad egyház szabad államban», mint bírja követelését, hogy az állam és egyház választassanak el egymástól, a pápa világi hatalma melletti állásfoglalásával összhangba hozni.

Ha Montalembert olasz nemzeti politikája a való viszonyokkal nincs összhangban, lehetetlent, összeegyeztetlent kíván, a nemzeti államalakulások erejét föl nem ismeri, még inkább mondhatni, hogy állásfoglalása a pápa világi hatalma mellett, az állam és egyház elválasztásának követelésével egyidejűleg, még nagyobb elvi nehézségeket támaszt.

Mi alapon lehet az egyházi és az állami hatalom egyesítését, a pápában, a világterület egy pontján, egy etnikus egész egy részében követelni, ha a világ minden más pontján, minden más etnikus egész körében szét kell Montalembert szerint választatniok. Hisz ami a pápának territorialis államhatalommal való felruházása mellett fölhozatik, végig gondolva az egyház püspökeinek is ily hatalommal való fölrüházását : vagy legalább is az államhatalom alól való exemtio-ját követeli, amint azt az egyháznak a privilegium fori-ban a legújabb időkig részben elérni sikerült is.

Eddig Montalembert sem ifjúsága idejében, az Avenir korszakában, sem az egyház tanítási szabadságáért folytatott irodalmi és parlamenti küzdelmeiben, sem «A katolikus érdekei a XIX. században» című, az államcsiny után közzétett nevezetes iratában ily kiváltságokat az egyház részére nem követelt. Most is elvi érvek helyett, melyek az egyház és állam természetéből származnak, Montalembert a magántulajdonnak a nemzetközi szerződéseknek szentségére, az egyház szellemi függetlenségének a világi hatalom híján bekövetkező megingására alapítja Cavour elleni filippikáját s végül Odilon Barrot-nak, a francia köztársaság 1849-iki miniszterelnökének meg nem okolt, apodiktikus mondásával véli álláspontját igazolni : «A két hatalomnak egyesítve kell lennie a pápai állam-

ban, hogy a világ többi részében mindenütt elválasztva legyenek.»

Montalembert levele Cavour-hoz buzgó katolikus érzésének kitörése egyháza fejének joga mellett, de ennek nem igazolása a «Szabad egyház a szabad államban» elve által. E vallásos érzésbe belévegyül a franciának megrezzenése is a világban a francia mellett helyetfoglalni akaró új olasz nemzettől. A pápa világi hatalma egyben a francia fölény biztosításának is az eszköze a félszigeten s a Középtengeren.

Ily kiegyenlítetlen tételekből alakult politikai fölfogással érkezik Montalembert 1861. júniusában ifjúsága vallásos ideáljának, Szent Erzsébetnek régen látni vágyott hazájába.

Az 1860-iki októberi diploma által inaugurált alkotmányos kezdeményezés a nagy hatholikus hatalom, Ausztria részéről egymagában is vonzza hozzánk. Tőlünk akarja ifjúsága óta hőn szeretett, ékesszólásával állandóan védelmettségű lengyeleit gyászba borult hazájukban meglátogatni. Az ausztriai alkotmányos aera beköszöntése miattuk is reménnyel tölti el. De ide vonzza bizonyára Eötvös személyisége is, akinek személyes ismeretsége után áradozó szavakkal vágyik. 1859 április 23-iki levelében, az 1860 június 18-ikiban pedig találkozóra is hívja a Rajna mellé a «vélemények és érzelmek azonosságánál fogva, a közérdek összes kérdéseire nézve» s meg van győződve, «hogya találkoznának, azonnal meg lenne köztük az óhajtott, vigasztaló lelki bensőség.»

Bécsen át jó hozzánk, ahol a legmagasabb arisztokrácia, a Lichtensteinek, a Schwarzenbergék, Windischgrätzek, Esterházyak vetélkednek iránta s családja iránt kitüntető szivességben. Ami különösen megindítja, hogy

Schmerling, Rechberg, sőt Zsófia főhercegnő, a császár anyja is¹ oly előzékenységgel fogadják, «mely csak multjának megbecsülésére mutat, — hisz jelenben ő már semmi, — pedig e mult Ausztriára ugyancsak nem volt kedvező.»²

Csodálkozva lát a Reichsrath padsoraiban egy nagy ürességet, mely a 85 magyar képviselő távolmaradása által támadt. Bár úgy találja, hogy a magyarok messze mennek, midőn, különösen a katonai ügyekben abszolút autonomiát követelnek, «de alapjában mellettük szól a jog, az igazság, a történelem s megtudom érteni, hogy nyolcszázados parlamenti és nemzeti intézményeikről nem akarnak lemondani, hogy azok helyett egy új parlamentbe menjenek, melynek sorsa igen bizonytalan.»

Hozzánk, Pestre az örök nevezetességű 61-iki országgyűlés ideje alatt június 17-én érkezett, tizenegy nappal később, mint ahogy nagy ellenfele, Cavour Turinban kiszzenvedett s egy nappal előbb, mint a Cavourért a Ferencieknél mondandó gyászmisére a meghívások a lapokban közzététettek.³

Pest előtt Montalembert, a «Moines d'Occident» írója könnyen érthetőleg megállott a magyar szerzetek elsejének, a benecéseknek anyaházában, Pannonhalmán.⁴

¹ «Bécsben a kitüntetés ért, hogy Zsófia főhercegnő, ki eziránt öhaját nyilvánította, fogadott. Jó hatást tett rám. De mennyire elvakultaknak látszanak e szegény fenségek helyzetük igazi veszélyei iránt.» — Montalembert levele gróf Apponyi Gyulánéhoz 1861 július 30. *Revue des Deux Mondes*. 1913. november 1. füz. 13. l.

² Lecanuet, id. m. III. köt. 271. l.

³ Pesti Hírnök. Június 18-iki szám.

⁴ Pannonhalmi útjának emlékét nem őrizte meg életirója, Lecanuet. Czinár Mór, a rend tudós levéltárnoka diariumában így emlékezik ottidőzéséről: 1861. 17. Jún. Appulit ad S. Martinum post 6: horam mane celeberrimus vir, toti orbi christiano notus et

Érkezése Pestre nejével és Katalin leányával, a Sacré Coeur-nek 1900 után tartományi főnöknőjével Ausztria és Magyarországon, valóságos bevonulás. A vasútnál gr. Károlyi István, gr. Waldstein János, gr. Zichy Ferenc, báró Eötvös József s sok más főrendi várja s díszes magyar fogatokon kísérik az «Angol királynő»-be.

Legfőképen a konzervatív főúri világban mozgott itt-léte alatt. Ezzel volt, Eötvösön kívül, előbből is összeköttetése.¹ Ez alkalomra azonban a liberális mágnásvilágot is bevonták Montalembert és családja szórakoztatására. Scitovszky hercegprimás, gr. Károlyi Lajos, gr. Apponyi György, Majláth György rendeznek tiszteletére ebédeket, fogadásokat, kirándulást a Margitszigetre, hová Lonovics érsek s gr. Károlyi István kísérték, utóbbi főtí kastélyában látta ezután vendégül.

Ez az arisztokrácia, melynek egyik tagjától azt a problematikus jelszót hallja, hogy «a magyar arisztokrá-

dilectus, comes Montalembert, qui sumto jentaculo bibliothecam inspexit, exemplari meae monasteriologiae a priore donatus, quod gratanter acceptavit, utpote : quo in suo opere de ordinibus religiosis, ubi ad Hungariam ventum fuerit, unice egeret. Lustrata ex turri ecclesiae circumjacente regione mox discessit Jaurinum, inde Pestinum. — A perjeli napló így szól látogatásáról : 17 Jun . . . post 6. am comparuit ill. d. comes Carolus de Montalembert . . . qui invisurus Hungariam etiam ad montem Pannoniae divertit penes litteras commendationales ab abbate et canonico Magnovaradiensi Jacobo Mislin exhibitis ; ast hic brevi tantum tempore morabatur, lustrata enim perfunctorie bibliotheca et ecclesia mox iterum Jaurinum reversus est, ubi suam familiam reliquit, quacum hodie adhuc Pestinum tendit. Virhic celeberrimus sua modestia et affabilitate omnium nostrorum amorem lucratus est. — Dr. Hajdu Tibor főapát úr szíves közlése. — Mislin Jakab Ferenc Károly főherceg fiainak, így a királynak is francia nyelvtanára volt. 1852-ben neveztetett ki nagyváradi kanonokká. Lásd Wurzbach. B. Lex.

¹ Lásd Kont I. — Eötvös és Montalembert, Budapesti Szemle, 1907. 362. sz. 207. l.

cia demokratikus, a magyar demokrácia pedig arisztokratikus» kitüntető fogadásával, ez a Magyarország, melynek legrégebbi parlamentje, Montalembert régi rokonzenvét a legmagasabbra fokozzák Magyarország iránt.¹

A tizenkétévi hosszú szünet után megnyílt országgyűlés s annak személyiségei érdeklik természetesen legfőképen s az épen folyó, korszakos jelentőségű felirati vita alkalmat ad neki a főrendiház kitünőségeit megfigyelni, miért a gyűlésekre naponként ellátogat. Egyik nap a szünet alatt az elnöklő országbíró, gr. Apponyi a Ház sok tagjával együtt üdvözlésére megy. Ugyanígy jár a képviselőházba, hová különösen Deák és Eötvös vonzzák.

Deák mély benyomást tesz rá s ez élte végéig megmarad. Többször megemlékezik róla Eötvöshöz írt későbbi leveleiben² s utóbbinak, a halála előtt hozzáfűt utolsó levelében is szívére köti, mondja meg Deáknak : valahányszor Ollivier Emil, Napoleon utolsó miniszterelnöke meglátogatja, mindig beszélnek Deákról, ennek páratlan restauráló, kibékítő működéséről.

A franciák nem sok ügyet vetettek a magyar dolgokra, hacsak nem mint Ausztriaellenes külpolitikájuk használható melléktenyezőjére. Deák jelentőségét méltányolni, nagy forradalmuk ideáljaira épített államfelfogásukban, a császáriak, az orleansisták, a republikánusok egyaránt képtelenek voltak. Montalembert és Ollivier az egyedüli kivételek.

«Mily zavarban van — mondja Montalembert tőlünk távozta után augusztusban közzétett «Gyászoló nemzeté»-ben³ — a mi nyugati demokráciánk a két leghősi

¹ L. Lecanuet, id. m. III. köt. 276. l.

² L. Kont J., id. m. 211. l.

³ L. Oeuvres. T., IX. köt. 109. l.

és szabadabb nemzettel, a magyarral s a lengyelrel szemben. Demokratáink valamivel jobban rokonszenveznek a magyarokkal, mert nem annyira katolikusok, mint a lengyelek. De a majdnem babonás tisztelet a jog, az ősi hagyomány, Szent István koronája és országa iránt, melynek a becsületes Deák az ékesszóló, hazafias bajnoka, oly nagy Magyarországon, hogy a haladásnak e lángoló barátai nem tudnak vele mit kezdeni.»

«Honfitársaimnak nagyrésze — így ír Eötvösnek 1867. június 12-iki levelében — mitsem tud Magyarországról, de nem is érdeklődik iránta s ép azért nem tetszik nekik, amiért én csodálom: a szabadságnak és hagyománynak nála található frigyéért, férfias és független jelleméért, melyet a katolikus népek három század óta elvesztettek. Vallási és politikai abszolutistáink nem szeretik a magyarokat, mert szabadságszeretők, forradalmárainkat pedig többé nem érdekli Magyarország, amióta látják, hogy multját és százados intézményeit nem hajlandó a francia demokrácia formájába bepréselni.»

A másik francia kivétel, Ollivier Emil az ő bámulatát Deák iránt meg is örökölte nagy művében,¹ melyet a liberális császárságról írt, ahol Montalembert-t még felülmulja Deák magasztalásában.

Deák mellett Montalembert főérdeklődése ittléte alatt azonban természetesen Eötvös felé fordult.

Aprimási ebéd napjának többi részét egészen neki szenteli svábhgyi magányában. A kilátást onnét ő is a világ legszébbjei közé sorozza, de főleg elbájozza az eszmecsere, melyet folytatnak s mely állandó levelezésük megindítója lett.

¹ L'empire liberal. 8. köt. 430. I. 9. köt. 354—368. I. Az 1. köt. 358. lapján említi Kossuthnak előtte tett nyilatkozatát: «Deák mentette meg népemet.»

Montalembert-nek fényes, zajos magyarországi fogadásából ennek a meghitt beszélgetésnek a svábhegyi regényes fekvésű, csendes nyaralóban volt maradandó hatása. Benső, holtigtartó barátságot szőtt a két férfiú között, mely Montalembert részéről megindító gyöngédségben, tiszteletben, Eötvös részéről ezeken kívül Montalembert sorsa iránti rokonszenyben, nagy tehetsége előtti osztatlan hódolatban, főeszméivel teljes rokonérzésben nyert életet.

A főrendi és ez intim baráti körön túl Montalembert ittléte nem keltett a sajtóban általános érdeklődést. Csak a katolikus lapok, a «Pesti Hírnök», az «Idők Tanúja» foglalkoznak behatóan egyéniségével.¹ Utóbbi előre jelzi «a katolicizmus francia nagy bajnokának» megérkezését, majd — úgy véli — Margitszigeti kirándulása új katolikus irodalmi remeket fog megérlelni Magyar Szent Erzsébet írójában. A «Hírnök» mint «az egész katolikus világ egyik legnagyobb emberét» mutatja be, aki mint «a törvényszerűség és alkotmányos szabadság bajnoka» érdemel nagy tiszteletet s aki az Árpád-vérből származó gr. Merode-családból választván nejét, ezáltal magyarrá honfiúsított.»

A többi lapok megnyilatkozásának kicsinylő, ellenséges színe is van.² E jelenség egészen megfelel a viszonyok-

¹ L. Pesti Hírnök, 1861. június 18., 20., 21-iki. Idők tanúja. Június 17., 20. és 21-iki számait.

² A *Pesti Napló* június 20-iki számában szárazon jelenti, hogy gróf. M. e napokban Pestre érkezett s minden nap megjelenik az országgyűlési termekben. A június 21-iki szám reflektál a bécsi «*Fortschritt*» következő közlésére: «Egy európai nagy notabilitás a napokban egy magyar társaságban így nyilatkozott: Uraim! Európa nem érti a Ti törekvéseiteket, mert Európa a jelen földjéből s nem elavult omladványokból teremti az újat. A nevezetes férfi, aki így szólt, nem volt kevesebb, mint Montalembert.» Különös, hogy a «*Fortschritt*» épen az ódonságok bálványozójának, amelyen-

nak. Midőn annyi magyar emigráns van az olasz seregben, midőn annyi magyar ifjú szökik ki Garibaldihoz, midőn még az olasz segélyben nem bízó, Deák vezetését követő hazafiak is a remény egy nemével lesték az európai főntézőnek, Napoleonnak minden szavát, minden mozdulatát, s várták az olasz egység eddig szerencsés kezdőjének, Cavour-nak újabb lépéseit, annak nagy ellensége, ennek szenvedélyes támadója általános rokonszenvet nem keltethetett. A magyar ügyet az olasz ügytől nem bírta a közvélemény elválasztani. A primásnak is belé kellett a június 22-ére tervezett Cavour rekviembe avatkozni. A requiem ravatalon az olasz zászlók alkalmazását eltiltotta, de egyházi tekintetben nem emelt kifogást, hogy Cavour-ért, ki a pápa világi hatalmának március 27-iki parlamenti beszédében mondhatni hadat üzent, a miseáldozat bemutatassék.¹ A talajt még egyházas körökben is e Cavour-ra kedvező hangulathoz az egyik katolikus napilap előkészítette, közölve Cavour-ról a hasonirányú turini lap, az «Armonia» következő méltatását.²

nek ismeri a világ Montalembert grófot, tulajdonít ily nyilatkozatot, forradalmi szavakat a legitimitás bajnokának... Nem tartanók szerencsének, ha az európai politikában oly súllyal bírnának, mint amilyet azoknak a «Fortschritt» tulajdonít:

A «*Hölgyfutár*» június 27-iki száma ilykép emlékezik meg ittlétéről: «Van, aki nem szívesen olvasta, hogy gróf Montalembert-t (III. Napoleon következetes ellenét) főuraink nagy szíveséggel fogadták. Erre azt jegyezte meg valaki, hogy a kegyes grófokat inkább itt szeressék, mint odahaza. Itt nem sokat árt, mert a Concordatum fentartásának vagy a pápa világi hatalmának nem sok hívet gyűjthet; valamint azon szabadelvűséget sem kedvelteti meg, mely a mai világnak már nem kell. Különben is, benne nem a politikust, hanem a főrangú franciát és híres író-t tisztelték meg a magyar vendégszeretetnek kivételt nem ismerő nyilvánításával.»

¹ L. *Hölgyfutár*, jún. 25-iki szám.

² *Idők Tanuja*, június 12-iki szám.

«A forradalom karjaiba veti magát, hogy uralkodjék fölötte s azzal kecsgettette magát, hogy azt saját medrében elfojthatja. A tisztelt elhunyt nemeslelkű volt s rendszer időkben a legjobb lett volna; 1848—49-ben a konzervativoknak nagy szolgálatokat tett. Mint Szalézi Szent Ferencnek közel rokona, megőrzé keblében a vallást, azon vallást, mely élte végperceiben új életre ébredt. Sokkal előbb kéréte magához a gyóntatót, mint az orvosok halálát sejtették. Cavour katolikusként halt meg. Az engedélyt a gyóntatásra IX. Pius adta meg, mert Cavour kisebb egyházi átokkal volt sújtva.»¹

Montalembert mennyire érezte meg e Cavourra és Napoleonra oly kedvező hangulatot, csak sejtjük azokból a nyilatkozatokból, melyeket máskor a Napoleonnal és Cavourral rokonszenvező magyar emigránsokról tett. De hogy az egészen észrevétlen előtte nem maradt, kitűnik életírójának elbeszéléséből, aki leírva üdvözöltetését a főrendiházban, elmondja, mily nagy volt a főrendek elkeseredése Ausztria ellen. Senki nem merne mellette nyilatkozni. «Az ilyet darabokra tépnék! — mondja az egyik és gr. Károlyi Ede, Montalembert nagy megütközésére arra a nyilatkozatra ragadtatja magát, hogy «neki inkább kellene Napoleon herceg, vulgo Plon-plon, a császárnak radikális hajlamú unokaöccse, mint Ferenc József.»

E hangulatot Montalembert különben könnyen megérthette. Nem úgy a nagyközönség Montalembert szeretetét, bámulatát hazánk multja, alkotmánya, társadalmi szerkezete iránt. Megindító bizonyítékát találjuk ennek abban a levelezésben is, melyet Magyarországból való távozása után özvegy Apponyi-Sztáray Zsófia grófnéval folytatott. Pesti tartózkodásuk után ugyanis Montalem-

¹ V. ö, Fr. X. Kraus, Cavour 79, 80, 86—94. 1.

bert-ék a nagyapponyi kastély vendégei voltak s ennek nagyműveltségű, világlátott, szellemes, de az abszolút osztrák rendszert imádó úrnőjével a távolból, évek során át levélileg érintkezésben állott Montalembert.

Nagyappony fölényes szellemű, vallásos lelkű, de politikailag a Montalembertétől világi és egyházi tekintetben egyaránt teljesen eltérő irányt követő úrnője — egyházpolitikai téren Montalembert kiméretlen ellenfele, a hirhedt Veillot a kedvence — háromnapos találkozásuk alatt, mely előtt alig,¹ azután többé soha nem látták egymást, megbűvölte Montalembert-t s annak a levelezésnek adott életet, mely általános emberi nagy értékessége mellett Montalembertnek éppoly mélyen érzett, mint általa értelmileg megokolt rokonszenvét nemzetünk iránt minden lapján sugározza.

«Miért követi a grófné — kérdi tőle — nagybátyját, gr. Károlyi Istvánt csak katolikus buzgalmában, miért nem rendíthetetlen hazaszeretetében, alkotmányos érzületében?» Sőt egyenesen korholja, midőn a grófné ennek nemzeti érzületét, szabadelvűségét gyöngeségnek nevezi. Ez a hosszú levelezés alapgondolata, melynek folyamán Montalembert megkísérli, néha kemény szavakkal is, a centralista osztrák, az abszolutista elvű grófnét megtéríteni, magyar honleánnyá s így az alkotmányos szabadságharátjává tenni, mert megvan győződve, hogy Ausztriát egységesítési törekvései tönkre fogják tenni, ha élet-halálharcuk nagy bajokat fog is Magyarországra hozni.

A nemzeti elvnek, igaz, sok a veszélye, de magábanvéve se isteni, se emberi törvény nem tiltja. Ellenkezőleg egyaránt parancsolják, szeressük jobban mindennél, az egy

¹ Lettres de Montalembert. Rev. d. d. Mondes 1913 1-er Nov. 11. 1.

igazságosságot kivéve, a hazát. S Montalembert nemzeti fölfogását jellemzőleg teszi hozzá, melyet individualista álláspontján kívül talán anyai ágon angol származása, és belga nővel való házassága magyaráznak: Én sem vagyok teljesen hazámmal összeolvadva, nem szeretem újkori történetét, a rémítő bűnöket, melyekkel magát beszenyeyezte, jelene pedig, midőn a napoleoni önzés tanulékony eszköze lett, undorral tölt el. De e lelkiállapotom beteges, melyet sajnálok, nemhogy dicsekedném vele. A világerít se szakítsa el gyermekeit nemzetük áramlatától, ha szíven viseli boldogságukat s aztán és főleg a jót, melyet hazájuknak tehetnek. Legyen nevelésük mindenekelőtt katolikus, elfogadom, de ép oly magyar minden egyéb előtt.¹

Igy szól Montalembert 1861 okt. 20-án írt levelében s 1868-ig terjedő érintkezésük alatt a legváltozatosb módon tér vissza a saját, valamint neje és leánya magyar rokonszenvének meleg árja.²

Ily kitörései: *Mindent szeretek ami magyar. Eszem, szívem mindig Magyarországon jár. Beszéljen, de sokat, a drága Magyarországról*, a magyar természetnek azt az erejét mutatják, melyet egyéniségünknek értékes vonásai más népekre gyakoroltak s számunk csekélysege mellett is fennmaradásunkat s gyarapodásunkat biztosították. A magyarság szeretetét mindig egybekapcsolja, magyarázza nemzetünk szabadságszeretetével. Szörnyűködve mondja a grófnénak, hogy az abszolutisták legrosszabb fajából való, akik a despotizmushoz való ragaszkodásuknak alapjává vagy mentségévé a vallást teszik. S mikor szociális

¹ Lettres de Montalembert, id. h. 17. l.

² Id. h. 18., 30., 34. l. — Rev. d. d. M. 15. Nov. 258., 263., 264., 275., 277., 279. l.

álláspontját, az arisztokrácia hivatását nemes liberalizmusával a grófnőnek fejtegeti, a példát a magyarságban keresi, szemben a bécsi arisztokráciával. «Nem korholom — írja neki — hogy arisztokrata, én is az vagyok, de kétféle arisztokráciát ismerek, épúgy mint kétféle demokráciát. Azt az arisztokráciát becsülöm, mely kiváltságképen követeli a jogot, hogy az igazságért, a jogért, a becsületért magát jobban kitehesse, érte többet kockáztathasson, dolgozhasson, magát neki jobban szentelhesse, mint a többiek, nem pedig vakon a kormányokra, az anyagi erőre támaszkodik, hogy a vallás, a közrend megtartalmaztassék. Sokkal jobb kereszténynek és sokkal okosabbnak hiszem Önt, hogysesem lenézze, amint a bécsi magas körök szokták, azokat, kik rang vagy születés tekintetében alább állanak. Az igazi becsület a szív nagyságában áll s a becsületnél, a szentség után, azt hiszem Isten előtt sincs semmi szebb. Mint Lacordaire oly szépen mondta: Nagy szív kis hajlékban. A magyar és az angol arisztokrácia, a nagy hibák és nagy foltok ellenére is mindkettő történelmében, jól megértette a régi nemesség igazi hivatását a modern világban.»¹

Magyarországi látogatása után, melynél soha életében, mint maga mondta, gyönyörűsegebb osztályrészeül nem jutott és a melynek benyomásai elhomályosították az Irországban, Angliában nyerteket is,² Lengyelország «földjére teheti lábát. E föld felé harminc év óta irányult tekintete. E föld bővölte meg lelkét az igazságosság és a balszerencse kettős dicsfényével.»³

¹ Rev. d. d. Mondes. 15. Nov. 244., 247., 258. l.

² L. Lecanuet, id. m. III. köt. 272. l.

³ L. Montalembert, Une nation en deuil. Oeuvres, T. IX. köt. 98. l.

Fogadtatása itt is ünnepléssé lett, mint Magyarországon, «csak sokkal mélyebb és komolyabb jellegűvé, mint Magyarországon. Ott opera volt, itt tragédia.»¹

Régi, állhatatos, hűséges barátját láthatta az eltiport lengyel nép s lelkesedésében mindenféle szeretetének, csodálatának megható jeleivel halmozta el.

De Lengyelországnak csak osztrák és porosz kézbe jutott darabját láthatta, orosz Lengyelország határát elzárta előle a muszka hatalom, Varsóba már nem juthatott s csakis Prokop atya, a Ferencrendiek tartományfőnöke útján tudhatta meg, mint ad életjelt a szuronyok erdeje alatt is e megkínzott nemzet. A varsói nép a templomokban, egyházi körmenetekben egyesülve akarta történelme nevezetes napjait megünnepelni; megtiltották, s mikor a tilalom nem használt, katonák, ágyúk állták útjukat. Ekkor a nép az általános gyász tüntetéséhez folyamodott.

«Ez a víg, játszilelkű, színjátékokat, mutatságokat kedvelő nemzet, lemond róluk. . . A táncot, a lengyeleknek, mint a magyaroknak és a spanyoloknak legnépszerűbb uralkodó szokását szigorúan mellőzik a családi körben is . . . Minden asszony tetőtől-talpig gyászban jár . . . Féléve lesz, hogy fölvették és viselik egész Lengyelországban, mint a kárhoztatás és fölháborodás jelét, mint az egyesülés és kibékülés szimbolumát . . . Minden viszály föl van függesztve, el van feledve, a haza közös gyászába van temetve.»²

A Varsó utcáin az orosz katonák rohama előtt térdre eső, a tizedik századból származó, Szent Adalbertnek

¹ Montalembert, id. m. Oeuvres, T. IX. köt. 276. l.

² U. o. 99. l.

tulajdonított, litániát éneklő lengyel nép erősen megragadja Montalembert gyulékony lelkét.

Csak néhány sorát változtatták meg. «A döghaláltól, a tűzvésztől, a háborútól ments meg Uram minket» kérésnek «háború» szava helyére «a muszka uralom» került; a «Mi bűnösök, esedezve kérünk» sorhoz oda kapcsolták, «Add vissza hazánkat, Uram!»

Utóbbi szavakkal végződik a XIX. század elején keletkezett lengyel himnusz, *Boze cos Polske*, hozzáadva: «Add vissza a szabadságot.» E himnusztól mondja Montalembert: «Hallottam és csodáltam az egyházi és világi zene minden remekét, de sem a Sixtina kápolna dicséret csodái, sem Gluck vagy Beethoven elbűvölő harmóniái, így meg nem indítottak, így föl nem ráztak, mint ez a hit forró lehelletétől, a fájdalomtól, honszerelemtől sugallt ének.»

Magyarországi útjának friss benyomása, vagy sok tárgyi hasonlóság szembetűnő hatása okozta-e? a mű mely ez utazás nyomán keletkezett: «Egy gyászoló nemzet», telve van magyar-lengyel vonatkozásokkal.

Ahol csak alkalom van, kapcsolatot keres a magyar és lengyel ügy között. Gróf Zamoyski Endrében megtalálja gróf Széchenyi István párját.¹ A magyar és lengyel arisztokrácia egyaránt elragadja «A két nobilis országban. Magyar- és Lengyelországban, — így szól² — melyeknek tévedéseit nem lehet egysorba állítani, csak érdekeik, joaik, törekvéseik közösségét, a felsőbb osztályok járnak elül a nemzeti mozgalmakban s oly nagylelkűen áldoznak a szabadság ügyének». Azt tanácsolja Oroszországnak: «Lengyelországnak adja meg, két koronának egy főn való egyesítése mellett azt az autonómiát, azt a történelmi, füg-

¹ Montalembert, *Oeuvres*, T. IX. 107. l.

² U. o. 121. l.

getlen létet, melyet Magyarország megnyert s még meg fog nyerni Ausztriától.¹

A 49-ben mellettünk harcolt gr. Zamoyski Lászlónak külön megemlékezést szentel.²

Fővonása mindenestre a lengyel ügynek elválasztása az európai forradalmi irányok ügyétől. Kétségtelennek látszik, hogy a lengyel mozgalmat egy év előtt kívülről szították, onnét, ahol az olasz forradalom is támadt. De a forradalmi demokrácia emisszáriusai, akiket császári demokratáknak is hínak, nem bírták a lengyel mozgalom jellegét megváltoztatni.

A lengyel nemzet ereje abban van, hogy emberfölötti szenvedései, megpróbáltatása között sem kétkedett az erkölcsi rendben. Megingathatlan hittel bízik Isten igazságosságában. Egy század óta újra éled annyiszor csalódott reménye: spes ejus immortalitate plena.

Minek tulajdoníthatni a lengyel nemzetnek e csodálatos életrevalóságát?

Montalembert habozás nélkül feleli: «Lengyelország multjában soha nem ismert belföldi despotizmust. Ily despotizmus talán megóvta volna függetlenségét, de vele kihalt volna lelke, a *lengyel lélek*, amint dalai híjják.³

Életrevalóságának alapja szociális békéje és erős vallásossága. Lengyelországnak nem kell a forradalmi demokrácia, mert társadalma békében él.

¹ Montalembert, Oeuvres. T. IX. köt. 280—294. l.

² U. o. 182. l. — A lengyel nép százados küzdelme iránti rokonszenvünkön, Montalembert iratának szépségein kívül, bizonyára a sok magyar vonatkozás is hozzájárult ez iratnak két év mulva történt magyar fordításához ily cím alatt: Egy gyászoló nemzet. Lengyelhön 1861-ben. Irta gr. Montalembert. A francia eredetiből fordította Szabó Mihály, tanítóképezdei tanár. Szegeden, 1863. 57. l.

³ U. o. 115—116,

Mint a magyar nemesség, a lengyel is 1790 óta mindent megtett a parasztság és a munkásságért s Miklós cár kegyetlenkedései a zsidók ellen, ezeket is teljesen a lengyelség táborába egyesítették.

Vallása, az életnek e forrása, soha egy nagy nép lelkéből oly bőségesen nem buzogott, mint a lengyeléből.

De vallása nem türelmetlen. Lengyelország, melyet a pápák hithűségéért annyiszor megdicsértek, volt az első, mely a zsidók és protestánsok lelkiismereti szabadságát tiszteletben tartotta.

Lengyelország a vallási és polgári szabadság válhatlan szövetségének hazája.

Óva inti azért a lengyeleket, vigyázzanak, az európai demokratikus forradalom hálóiiban ne engedjék magukat megfogni. A lengyel képviselők csatlakozása a porosz országgyűlésen Vincke indítványához, mely Piemont magatartását Olaszországban helyeselte, nem hiba volt, de bűn. Piemont vezérei, Cialdini, Pinelli rosszabbul bántak a nápolyiakkal, mint az oroszok a lengyelekkel. Pinelli Sommá-nál lelövette, még meggyónni sem engedte a nápolyiakat, azt mondva: «Gyónhatnak a föld alatt.»¹

Lengyelország föl fog támadni, de csak akkor, ha hű marad önmagához, s nem lép szövetségre az európai forradalommal. Lajos Fülöp 1830-ban a trónról mondta ki a hat szót: A lengyel nemzetiség nem fog elveszni. A *nemzetiség* szót a lengyelek részére találták ki a bécsi kongresszuson 1815-ben, mely jóváhagyta ugyan Lengyelország fölosztását a három hatalom között, de az összes lengyelek részére képviselőket s oly intézményeket kötött ki, amelyek *nemzetiségüket* biztosítsák.

¹ Montalembert, id. h. 165. l.

«Ezt a szót, melyet akkor az ifjúság lángoló tapasztalatlanságával ismételttem, az érett kor meggyökerezett meggyőződésével veszem újra ajkaimra». Így kiált föl Montalembert. «Igen Lengyelország föl fog támadni. Már is ujon él. Létét a világnak oly erkölcsi győzelemmel jelentette be, melynek a történelemben, a jelenkor történelmében példája nincs. A varsói események fölrnek egy nyert csatával.»¹

Montalembert meg nem szűnik e meggyőződését hirdetni. «A gyászoló nemzet»-en kívül 1870-ben bekövetkezett haláláig három irattal is sikra száll lengyelei mellett.² A hozzájuk való szeretete elhomályosítja tiszta látását. Látja, hogy a német egység, mondjuk a német nemzet megalakulása felé közeledik. «Európa beléegyezett már, midőn hozzájárult az olasz egységhez. Csakhogy az egységessé vált Németország, ezzel vigasztalja magát, nem fogja megtartani mai határait. Olaszország kénytelen volt kiadni Savoyát és Nizzát az egységének ára fejében. Németország ne higgye, hogy a magáét ily olcsó áron megszerzi.»

«A német egységnek nemcsak a Rajnán lesz nagy változás a következménye, hanem ép oly nagy fog beállani a Visztula mellett s Poroszországnak, ha Németországgá átváltozik, nem lesz szabad, de nem is fogja megtarthatni, amit Lengyelországtól elvett.»³

Montalembert nem érte meg jóslata bekövetkezését a német egység létrejöttére nézve ; 1870-ben bekövetkezett

¹ Montalembert, id. h. 169. l.

² U. o. A lengyel fölkelés. 1860. 173—204. l. — A pápa és Lengyelország 1864. 207—276. l. — Gróf Zamoyski László 279—294. l.

³ Oeuvres, T. IX. köt. 163. l.

halála megkímélte a nagy csalódástól a Rajnán és Visztulán várt változásokra nézve.

A «Gyászoló nemzet» politikai számításainak be nem következése ellenére is, a legnemesebb, legszebb lelki megnyilatkozások egyike az emberiség európai életrendjének helyesebb alakulása érdekében, a szív melegével, a szellem fegyvereivel vívott harc, az elnyomatását nem tűrő, életerejét a túlhatalommal szemben is megőrző nemzet mellett.

Montalembert 1862 május 13-iki leveléből úgy látszik, ez irat Eötvös meleg rokonszenvével is találkozott.

XII.

Montalembert az állam és egyház elválasztásáról.

Montalembertnek sajnos eredménytelen maradt, nemes törekvése az elnyomott lengyel nép sorsán segíteni természetesen Eötvöst sem hagyta érintetlenül, de benne távolról sem keltett oly erős viszhangot, mint Montalembert élete főcéljának az az ünnepélyes, mondhatni tétélezett, végleges kifejtése, melyet 1863 augusztus havában a Malinesben tartott egyetemes katolikus gyűlési nagy beszéde tartalmazott.

A lengyel nép sorsa minden érző szívet megindított, de a szemlélőjében egyidejűleg a gyógyíthatlan betegség szülte tehetetlenség szomorú érzetével kapcsolatban. Így vehette Eötvös is a «Gyászoló nemzet»-et. Ellenben Malinesben Montalembert az egyház és állam szabadságának együttelehetőségét, mindegyik szabadságának szükségességét, Eötvös törekvéseinek is lelelkét vette ékesszóló aj-

kaira s a liberális katolikusok 30 év óta tartó törekvéseinek elvi szabatosítására vállalkozott.

E törekvések nem egyszer Róma ellenzésével, a nem vallásos liberálisoknak pedig állandó gyanakvásával, legtöbbször kárhoztatásával találkoztak.

Eötvösnek egész multjánál, mély vallásos érzületénél, de élete főművében, «A XIX. század uralkodó eszméi»-ben letett állambölcseleti hitvallásánál fogva is magától értetődő a hatás, melyet a XIX. századnak valláspolitikai tekintetben irányt jelezni kívánó ez az állásfoglalás reá gyakorolt.

Hisz az oly szükségletnek volt a hirdetője, melyet ha nem is a Montalembert adta formula, ha nem is az ő szándékai szerint, de bizonyos módon világszerte éreztek és kielégíteni óhajtottak, melynek mégis oly megragadólag, Eötvös gondolat- és érzésvilágával oly összhangzólag Montalembert előtt senki hangot nem adott.

De látjuk, nemcsak következtetjük e hatást Eötvösnek 1865 augusztus 28-iki leveléből. Megnyugtatja Montalembert-t, hogy küldött műveit — az egyik «Az északiak győzelme az Egyesült-Államokban», a másik «A szabad egyház a szabad államban» volt, — nemcsak megkapta, de utóbbit le is fordította,¹ az elsőről «Politikai Hetilap»-jában maga írt.²

Montalembert augusztus 12-iki levelében elpanaszolta, hogy «nyilvános életének ez az utolsó eseménye, mily sok

¹ Szabad egyház szabad államban. Gr. Montalembert... beszéde. Az eredeti után közli Matkovits Pál. 1864. Gr. Károlyi Istvánnak ajánlva. 89. l. — A fordítás már 1864-ben megjelenvén, minthogy M. az eredeti megküldését csak 1865-iki levelében említi, azt kell föltenni, hogy E. könyvárusi úton megszerezve vett arról azonnal tudomást s kívánta a fordítását.

² Az ismertetésre a «Heti Lap»-ban nem birtunk ráakadni.

kedvetlenséget, árulkodást okozott neki Rómában és egyebütt. Azért mégis megmarad meggyőződése mellett, hogy a katolikusok azon a vonalon túl, melyet nekik megjelölt, másutt nem kereskedhetnek, hacsak hiábavaló sajnálkozásban vagy még hiábavalóbb álmodozásban nem akarják erőiket emészteni és a modern társadalom minden életrevaló tényezőjét elévült követelésekkel vagy annak fölháborító védelmével keseríteni, ami egy örökre elmúlt időben amúgy is a legszomorúbb volt».

Montalembert csak ennyit mond, életének e beszéddel befejeződő tragédiáját nem tárja föl Eötvös előtt; csak vagy 10 éve ismerjük a bizalmas megrovást, mely azért Rómából érte;¹ de az ügy bizalmasan folyván, közte és a Szentszék között, ő is úgy kezelte s tartózkodását Eötvös irányában is megőrizte. Az 1864-iki Syllabus-ról, melynek 55. kárhóztató cikke egyenesen Montalembert malines-i tétele ellen irányul, érdemlegesen szintén nem nyilatkozik, csak 1865 szeptember 15-iki levelében említi mellesleg, hogy a liberális katholicizmust védő, az ő befolyásával és támogatásával megjelenő folyóiratnak, a «Correspondant»-nak előfizetői a Syllabus dacára szaporodnak. Eötvös is 1867 óta tartotta e folyóiratot s levelezésében Montalembert-tel többször hivatkozik reá.

Eötvös e panaszokra augusztus 24-iki levelében reflektálva, miután csatlakozását nyilvánította Montalembertnek e megnyilatkozásában kifejtett igaz, nemes eszméihez, melyeket egykor minden katolikus magáévá fog tenni, kéri Montalembert-t, «ne csügghessék az ellene fenekedők. Régi tapasztalat, melyet Jeromos óta egyházunknak legragaszkodóbb hívei tettek, hogy az egyház nevé-

¹ L. Lecanuet, id. m. III. köt. 362—377. I.

ben éppen azokat támadják legjobban, akik annak a legnagyobb szolgálatokat tették.»

Miképen vált a liberális katolikusoknak a malines-i beszédben letett hitvallása Montalembert belső életének tragédiájává?

E beszéd indító okai, a mély érzés, mely sugallta, a következtetések, melyekre jut, egész szellemi légköre teljesen összehangzók Eötvös lelki világával. Ha nem egyenesen ösztönzői, mindenesetre gyámolítói voltak autonómikus egyházpolitikai irányzatának. Nem lehet ezért mellette érdemleges vizsgálat és tájékozódás nélkül hamarosan elhaladni.

Montalembert, a Napoleoni abszolút uralom indirekt támadása mellett, az egyháznak elhelyezkedését az új állami és társadalmi rendben akarta az ifjúsága óta sok küzdelemmel védett eszmény szerint kijelölni, amint e rend Európaszerte akkortájt mindenütt többé-kevésbé azon elvek értelmében kialakult, melyekkel a nagy francia forradalom utra indult s melyek alapul szolgáltak a 48-iki forradalmak nyomán bekövetkezett rendezéseknek. Továbbá meg akarta nyugtatni a félénk katolikusokat, hogy vallásuk a haladással, a szabadsággal megfér a közélet új rendjében is.

A közéletnek ez az új rendje — úgy látja — a demokrácia. Abszolút monarchia, theokrácia, arisztokrácia egyaránt lehetetlenekké váltak. A demokrácia létezik, sőt egyedül létezik, mint a vízözön, folyton árad, mindent elér, mindent elborít.

A demokráciának ez óceánjára egyedül az egyház merészkedhetik, mert oly iránytűvel bír, mely soha nem hajlik el, és oly kalauzzal, aki soha nem téved. Ezt a demokráciát meg kell javítani a szabadság

által, mert csak az egyenlőséget vette föl magába, a szabadságba meg kereszténységet kell beoltani.

Lesz harc itt is, lesznek veszélyek, amint voltak a császári Rómában, a hűbériség idejében, az újkori abszolút királyságok alatt; de nem kell tőlük megijedni. A katolicizmusnak ki kell békülnie a demokráciával, de csak a szabadelvű demokráciával, nem a császári demokráciával, mely egyenlősít, de szabadságot nem ismer. Az általános szabadság az egyházra is a legfőbb szükség, a demokráciára is, kiváltságot előbbi sem követelhet. Belgium akkortájt megcsodált alkotmánya, az akkoriban közkeletű jelszó: «Szabadság, mint Belgiumban», jó anyagot szolgáltatnak érveléséhez, melynek ez a lényeges menete.

A legutóbbi századok története mutatja, mily hiú volt minden kísérlet, mely az egyház elleneit a trónnal való szövetség és ebből eredő kiváltságok által akarta legyőzni.

IV. Henrik nantes-i ediktumával megszüntette az egyház és a királyság szoros szövetségét s tért nyitott a lelkiismereti szabadságnak. A vallási türelemnek ez az ediktuma, egyben a katolikus szellemnek, az irodalomnak, a jótékonyáságnak azt a dicső századát szülte, mely Szalézi Szent Ferenczel kezdődött és Fenelon-nal végződött. XIV. Lajos visszavonta ez ediktumot, szoros kapcsolatot létesített az állam és egyház között, mely utóbbinak szolgátságát foglalta magában s egy század múlva végpusztulásához vezetett. A nantes-i ediktum visszavonása nemcsak gyűlöletes eretnek üldözésnek, hanem sok hipokritaságnak s a klérus romlottságának is okozója volt.

Az egyház a társadalomnak vagy államnak egy formájához sincs kötve, mentől függetlenebb, mentől kevésbé szorul a hatalom támogatására, annál erősebb.

A demokrácia sok veszélyt rejt magában: a forradalmi szellemet, az egyformásítás szenvedélyét, az irigységet az egyéni kiválóság, az egyéni birtok iránt, a közhatalom szertelen összpontosítását, a hivatalnoksereg megnövekedését.

Ezek a veszélyek egyaránt fenyegetik a világi társadalmat s az egyházat. Az egyház szabadsága benső szolidaritásban áll ekként a közszabadsággal, s ez nagy haladást jelent.

Az új társadalom jogos, szabadelvű iránya is az erkölcsi erő kifejtés és az egyéni felelősség elvén nyugszik, ugyanazon elveken, melyek a keresztény életé is s melyeket az okosság, az igazságosság, a mérséklet, az erősség neve alatt, mint sarkalatos erényeket állít oda.

A demokrácia alaptételei: az egyenlőség, a kiváltságok hiánya, a lelkiismereti szabadság, nem elégségesek a demokráciát fenyegető veszélyek leküzdésére. Az egyháznak sokkal több ereje van erre.

Mentől inkább demokrata valaki, annál inkább kell kereszténynek lennie, mert az emberré lett Isten valóságos és buzgó tisztelete mellőzhetetlen ellensúlya a demokrácia örökös törekvésének, hogy a magát Istenné tevő ember imádását állítsa föl.

A demokrácia az erkölcsi erő kifejtés és egyéni felelősség nagy elvein nyugodván, kérdi tovább Montalembert, ki mástól tanulhatná meg fegyelmezni ez erő kifejtést, meghatározni a felelősséget, ha nem a keresztény vallástól?

De nemcsak orvosszert nyújthat a katolicizmus a demokrácia bajai ellen, neki ugyan az az érdeke, amitől amazt megszabadítani kell. Az abszolutizmus, a centralizáció, a demagógia ellenségei a szabadelvű demokráciá-

nak, csakúgy mint a katholicizmusnak. Viszont vissza-szorítani az államnak hatalmi túlkapásait, megszentelni a tulajdont, tisztelni az egyéni szabadságot, biztosítani az egyesülés, a társulás jogát; ezt kívánja a demokrácia haladása és megszilárdítása és ezt kell akarnia az egyháznak is, mert senki ennek több hasznát nem veheti.

Nincs oly szabadsága az új társadalomnak, mely ne lenne szükséges vagy hasznos az egyháznak. Talán az általános szavazat? Ellene a legkomolyabb ellenvetések tehetők világi szempontból, ő sem barátja, sőt áldozata; de nincs benne semmi megférhetetlen a keresztény igazsággal, sőt az egyház általa szélesebb befolyást nyer. A sajtószabadságról nem hiszi, hogy a jó könyvek, jó lapok jóvá tehetnék a rosszat, amit a rosszak okoznak, de a sajtószabadság adta nyilvánosság a gyöngék fegyvere, a legyőzöttek menedéke, az erőseknek, gonoszoknak, hazugoknak zabolája.

A vallásszabadságot nem abban a nevetséges értelemben pártolja, mintha minden vallás egyenlő jó és igaz lenne, vagy az egyház tekintélye nem kötelezné az egyéni lelkiismeretet.

Dogmatikus türelmetlenség és polgári türelem megállhatnak egymás mellett, az elsőre az örök igazságnak, a másokra az új társadalomnak van szüksége.

A rég megállapított igazság hive, hogy az erkölcsi szabadság képességgel ruház föl a jó és rossz között választani, de nem ad jogot a rosszat választani.

A vallásszabadság azt jelenti, hogy az állam köteles engem a választottam igazság gyakorlásában védelmezni, úgy egyéni létemet, mint testületi vallásgyakorlatomat illetőleg.

De a vallásszabadság sem korlátlan és állami oldalról a közbéke, a közerkölcs tekintetei mellett állhat fenn, melyeknek az állam az illetékes, bár nem csalhatatlan bírása.

Minden szabadság közt ez előtte a legbecesebb s legfőbb dicsekvése, hogy ennek katonája volt. Sajnos, a katolikusoknál nem általános a lelkesedés a vallásszabadság iránt. Azt hiszik, keresztényellenes, holott az egyházzal együtt született, midőn az első pápa, szent Péter kimondta a «Non possumus»-t. Érte haltak meg vértanúink.

Katolikusok és protestánsok egyaránt vétettek elene. A példák egész sorozatával szolgál mindkét oldalról. Az a máglya, melyet katolikus kéz gyújtott, épügy borzasztja, mint az a vérpad, hol a protestánsok annyi vértanút leöltek. A spanyol inquisitor, ki az eretnekhez így szól: «Igazság vagy halál! époly gyűlöletes előttem, mint a francia terrorista, midőn nagyatyámnak azt mondja: Szabadság, testvériség, vagy halál!»

Érvelésének végkijelentése: «Én tehát a lelkiismeret szabadsága mellett vagyok, a katholicizmus érdekében, minden habozás és mellékgondolat nélkül».

A szabadságot lehet-e kívánnunk az igazságnak, azaz önmagunknak, mert minden jóhiszemű ember azt hiszi, részén van az igazság? És megtagadhatjuk-e a tévelygéstől, vagyis azoktól, kik máskép gondolkoznak, mint mi?

Határozottan kijelenti: ezektől sem, bár érzi, hogy *incedo per ignes*, de álláspontját a fenti érvekkel törekszik igazolni.

A történelmi adatokban, a meglepő, időszerű vonatkozásokban gazdag, a szónoklat egész művészetével, a meggyőződés lángoló hevével elmondott beszéd azzal bocsátja

el hallgatóit : «MenjeteK a szabadság és igazság nevében azzal a meggyőződéssel, hogy az igazságnak szüksége van a szabadságra és nincs egyébre szüksége».

Montalembert most jelzett fejtegetéseiben megmarad kiindulópontjánál : az egyház elhelyezkedését az újkori társadalomban tárgyalja s a félénk katolikusok megnyugtatóására törekszik.

Beszédének ez a része is kényes tárgyat érint Róma szempontjából. Amellett az újkori állam és társadalom mellett, ennek oly eszméi, berendezései mellett foglal szenvedélyesen állást, melyek nevében a pápaság világi hatalmát, sőt tanait is főleg Olaszországban ostromolják.

Az a leplezetlen őszinteség, mellyel az egyház fogatkozásaira az abszolút monarchia rendszerében rámutat, valamint a vallási kényszernek szenvedélyes kárhözvátása, a lelkiismereti szabadság lelkes dicsőítése, egyaránt ellenkezést támaszthattak Rómában, egyrészt IX. Piusnak, az újkori szabad alkotmányi intézmények létesítése körül 1848-ban tett tapasztalatai, másrészt a katolikus hit egyedül üdvözítő voltának tana miatt. A hangnem, melyben a beszéd tartva volt, egyes tételeitől eltekintve, oly érzést kelthetett, mely az egyház nyelvén «*piis auribus offensiva*». Anatole Leroy-Beaulieu jól mondja : «Merészség volt a Nantes-i edictum apologiája, valamint a francia egyház tizenhetedik századbéli dicső virágzását a vallási türelemre visszavezetni. Talán, több volt ebben a bátorság, mint az okosság».¹

Montalembert ugyan ismételve kijelentette, hogy nem mint theologus, hanem mint politikus beszél abban a Belgiumban, mely a szentszék tudtával az újkori tár-

¹ L. A. Leroy-Beaulieu, Les catholiques libéraux. 190. I.

sadalom elveinek alapján áll s a lelkiismeret szabadságát alaptörvényileg biztosította, továbbá, hogy a polgári türelem elvének s a dogmatikus türelmetlenségnek egyaránt hive.

Egyre bizonykodik, hogy az újkor alkotmányi elveiért való küzdelme nem jelenti a multnak végképeni kárhoztatását, hisz Európa e multnak köszönheti, hogy keresztény maradt.

Montalembert, midőn az újkori szabadságért sikra száll, jól látja, hogy a szabadság semmiféle téren nem pusztá mentesség, nem is csupán hatalom tetszés szerint cselekedni, végül, hogy a szabadság a maga teljességében egyedül a jónak, nem a rossznak is a hatalma s ezt világosan ki is fejezi. A jót, a szabadság magvát, éltető gondolatát ő a keresztény hit eszményeiben látja, de ebben keresi-e az újkor is ?

Ezt a döntőpontot azonban már nem vizsgálja, azt sem, fogja-e a demokrácia a szabadságot a maga kénye-kezdvétől, tetszésétől megkülönböztetni ?

A szabadság teljessége helyett mindezek ellenére, midőn az állam és egyház szabadságát, elválasztásukat fejtegeti, a súlyt a szabadságnak csak egyik elemére, az egymás akaratától való mentességre, a szabadságnak egyik nemére, az egyénire helyezi s az egymástól elválasztottak viszonyát, e viszony elveit futólag érinti.

Róma álláspontjától egészen eltekintve, a beszédnek itt van az Achilles-sarka. Először annálfogva, mert nagy beszédének zárószava : «Az igazságnak szüksége van a szabadságra és nincs is egyébre szüksége» ; a szabadságot nyilván csak negatív értelemben, mint másnak akaratától való mentességet, mint egyéni szabadságot veszi. A való, a teljes szabadság, egyéni és politikai formájában

azonban sokkal több, mint mentesség: az igazságnak, a jónak, a szépnek pozitív hatalma emberi teremtő akarat által megvalósítva. A negatív szabadság csak a magában álló, erős egyént elégítheti ki, a másokra szoruló, másokkal az állam, a társadalomban együttműködni akaró embereknek azonban pozitív szabadságra, vagyis az igaznak, a jónak, a szépnek határozott, közös alapirányára van szükségük.

Az egyes beérheti a negatív szabadsággal, a társadalmakat, nemzeteket, államokat alkotni akaró egyeseknek a teljes, pozitív szabadságra van szükségük, mely az egyéni világ köréből kivett közös eszményeik előtt minden hozzájuk tartozótól meghajlást, a törvény, a szokás alkotói részére a parancsolás hatalmát, vagyis nemcsak az egyénnek, de az egyszemélylé vált nemzetnek is kifelé függetlenségét, tagjai fölött pedig szuverénitását foglalja magában.

Montalembert is alattomban értetődőnek tartja s ezt jelzett szavaival érinti is, hogy a szabadságnak csak a jó lehet a célja; de következtetéseit mégis csak a mentesség szabadságából vonja le s nem számol a pozitív szabadság terén, valamint az egyéni és politikai szabadság közt támadható összeütközésekkel.

Hasonló Eötvös szabadságkonceptiója s ebből érthető meg elvi rokonszenvezésük s Eötvös nemzetiségi és egyházpolitikájának gyenge oldala. Érdemük elévülhetlen annak lelkes, egyben megcáfолhatlan megállapításában, hogy egyéni szabadság nélkül az emberi élet elveszti értékét, teremtő forrását, de a mellette való buzgólkodásban megfeledkeznek arról, hogy pozitív szabadság, vagyis hatalom nélkül, a szabadság magva, a jó nélkül a puszta mentesség állapotában az egyén tehetetlen marad,

gonosszá, értéktelenné válik, hogy a pusztá egyéni szabadság mellett, a politikai szabadság nélkül hiányzik a közéletnek lehetősége, az emberi életnek határozott, általános iránya, melynek körében érvényesülhet csak az egyén s mely nélkül az emberiség az anarchia állapotába süllyed.

Másodszor az gyengíti a beszéd erejét s teszi logikai épületét megtámadhatóvá, hogy elhagyva kiindulását, mely az újkori szabadság s a katolikus hit megféréését, sőt szövetségét oly kimerítőleg hirdette, az állam és egyház elválasztására tér s ezt a tételét majd csaknem futólag tárgyalja,¹ végső gyökeréig nem kutatja.

Megelégszik e részben azzal, hogy az újkori állam is, mint a kereszténység az önerőre támaszkodás, az önellenőrzés, az egyéni erő kifejtés és felelősség elvén nyugszik s nem keresi, mi fog beállani, ha ez erő kifejtés célpontja, az önellenőrzés mérőszinőrja, a felelősségrevonás jogosultsága tekintetében egyház és állam ellenkező irányt vesznek, ha az egyház és állam eszményei kizáró ellentétbe kerülnek.

Hisz az egyház és állam kölcsönös függetlensége, Montalembert kitétele szerint, az új társadalmaknak ez a főtörvénye nyilván csak addig maradhatna érvényben, amíg köztük az emberi élet legfőbb céljaira nézve fennáll az összhang.

E nehézséget azonban Montalembert nem veszi eléggé figyelembe, könnyen elsiklik fölötte. Elismeri, hogy a válás egymagában nem elegendő az új világot megvédeni a fenyegető erkölcsi bukástól s midőn azt követeli, hogy a jelen társadalom a kereszténység oltalma alá menekül-

¹ A magyar fordítás 29., 33., 48., 67., 73. l.

jön, maga szolgáltat érvet elválasztásuk ellen, a köztük való kapcsolat szükségét és azt bizonyítja, hogy az állam és egyház függetlensége, elválasztása egymástól magában véve vajmi keveset, legfeljebb rövid fegyverszünetet jelent a legfőbb elvekbeni megegyezés nélkül, vagy azt, hogy az élet-halálharcot egymás ellen még kérlelhetlenebbül folytassák, azáltal, hogy mindegyik a másik iránti szövetség tekintetei alól felszabadulva, függetlenségében külön erőt merítve, többet árthasson a másinak.

Midőn a lelkiismereti szabadságot a közerkölcs és méltányosság világi korlátai közé helyezi, midőn az államot a közbéke és közerkölcs illetékes, ha nem is csalhatatlan birájának elismeri, hasonlókép elválasztásuk lehetlensége mellett érvel. Csak hosszú beszéde végefele enyhíti egyenesen, de megint csak mellékesen alapelvét, azzal a kijelentéssel, hogy az nem vonja maga után állam és egyház tökéletes elválasztását, még kevésbé tökéletes ellenségeskedését. Van a kettő között, úgy találja, lehetséges, jogos, sőt gyakran szükséges szövetség, mely komoly és tartós is lehet s Belgium a boldog ország, mely ez új rendszernek első s legkevesébbé tökéletlen példáját fölmutatta.

Midőn Montalembert Malines-i beszédével «A szabad egyház a szabad államban» elvét ilyképen proklamálja s szövetségüket esetlegesnek minősíti, a politikai gondolkodó, tervező ítéletét a szónok heve homályosította el.

Azt hisszük, az állam és a vallás között, vagy pozitívabban szólva, az állam és az egyház közötti viszonyt esetlegesnek, csak kívánatosnak, csak gyakran — nem mindig — szükségesnek mondani, egyedül természetük tekintetbe vétele nélkül s csak akkor lehet, ha a cél nem

az emberi élet e két oldalának összhangzása, hanem egyiknek a másik általi megsemmisítése.

Mert minden hit az embernek az élet végső kérdéseire vonatkozó elveit s ezeknek megfelelő akaratirányát, cselekvőségét foglalja magában. Az állam pedig ugyancsak a végső kérdések nagy részének, abban az alakban való tényleges, valóságos megoldását jelenti, amelyben azok a hétköznapi élet prózájában fölmerülnek, azzal a különbséggel, hogy a megoldás az államban nem a hite által vezetett egyes ember, hanem a közéletet élő embereknek egygé vált nagy összemélyisége által történik. Köztük tehát a kapcsolat nem esetleges, nemcsak kívánatos, nemcsak gyakran, hanem állandóan szükséges.

Az emberi élet végső kérdéseitől legtávolabb fekvőnek látszó állami és társadalmi viszonyokban, a katonáskodás, az adózás, a tulajdon, a tőke, a népszapora-ság, a közegészségügy körül is, hogy csak néhányat említsünk, szóval az emberi élet világi oldalának egész területén a külsőt érintő állami működés a hit cikkelyeivel ellentétben vagy összhangban állhat.

Az emberi élet hitbeli és állami oldalát nem lehet végkép szétszakítani. A kapcsot köztük nem egyedül a közbéke, a méltányosság, a nyilvános erkölcsiség tekintetei alkotják, mint Montalembert hitte, hanem az emberi élet oszthatlan egysége.

A keresztényellenes hit is kívánni fogja, hogy elvei a külső világban is megvalósuljanak s állama azon lesz, hogy hitének — nevezzük Rousseau-val polgári vallásnak, vagy a mostani francia köztársaság terminológiája szerint, laikus morálnak — elveit, egész köz- és magánjogi, valamint családi jogrendszere, a közoktatás, nevelés, a közjótékonyság intézetei, a gazdasági termelés és

vagyonmegosztás, sőt Rousseau és Robespierre gondolata szerint polgári kultuszcelekvények útján is törekdjék a külső életbe átvinni. A laikus francia köztársaság minden törekvése odairányul, hogy értelmileg, erkölcsileg egy Franciaországot hozzon létre dekrisztianizáló rendszabályai, intézményei által.

Nemcsak a szerzeteket kellett szétrobbantani, ezek felosztása után nem volt elég csak a volt szerzetesektől a tanítás jogát megvonni, a tilalmat a világi papokra is ki kell majd terjeszteni, sőt az egyházat magát meg kell szüntetni, mondja e laikus irányzat gondolatmenetét vázolni megkísérvén Faguet, mert az egyház, ha mégis megmarad, nem fog szükségképen úgy gondolkodni, mint a kormány, «követekzésekép megtöri Franciaország «erkölcsi egységét» s ellenkezik XIV. Lajosnak Combes által felújított formulájával: «Egy a törvény, egy a hit».¹

A katolikus vallás természetesen viszont oly állámot kíván, mely az élet köznapi viszonyaiba is bevigye hitcikkelyeit, amennyiben ezekkel szükséges kapcsolatban állanak.

A Montalemberti formula mögött rejlő gondolatnak abban van a hibája, hogy azt, ami örök, időlegesnek, ami időleg szükséges, azt örökre valónak állítja oda. Róma époly kevéssé fogadhatja el, mint a vallástalan szabadgondolat.

Egyház és állam csak más utakon, más szempontból egy végcélra tör, a működési területük szoros elválasztása ennél fogva lehetetlen. Az egyházi és világi ügyek elkülönítése, mellettük vegyes ügyek elismerése jó szolgálatot tettek egy-egy időre a történelem folyamán, határ-

¹ Faguet. *L'Anticlericalisme* 255. l., továbbá 317. l. 283. l. 205. l. és 175. l.

villongások elkerülése végett, anélkül, hogy azokat jövőre, új körülmények fölmerülésekor megakadályozni tudták volna azon egyszerű oknál fogva, mert minden emberi ügy végelemzésben vegyes természetű s a legvilágibb viszony az egyháznak természetfölötti értékeit, működési körét érintheti és viszont.

Egyház és állam szervezetileg elválaszthatók, sőt kívánatos, hogy lehetőleg elválasztassanak.

Az államnak az egyház törvényhozó, kormányzó, lelkipásztori szervei kinevezésére, vagyonának kezelése, ellenőrzésére való hatalma megszűnhet, sőt teljes anomáliává válhat, épúgy az egyháznak, mint ilyennek, az állam hatalmi szervezetébe való beillesztése, törvényhozó, végrehajtó közegei közé való fölvétele.

Ellenben nem szűnhet meg a terület közössége, az emberi élet, amelyen mindegyik munkálkodni hivatott, anélkül természetesen, hogy a két szervezetnek azonos területén való működése összezavarodnék.

A terület közössége mellett a működés függetlensége meg kell maradjon s megmaradhat azáltal, hogy az egyház hatalma a lelkiismeret, az államé a cselekedetek világában független.

Ha Montalembert csupán a politikai és polgári szabadság apológiájára s annak bizonyítására szorítkozik, hogy e szabadság a katolikus egyház függetlenségével, érdekeivel épúgy, sőt jobban megegyezik, mint százados szövetsége az abszolút monarchiákkal, tanát bölcselmi szempontból sem lehetne kifogásolni, s alig von magára Rómától megrovást, hisz egy relativ, opportunistá álláspontot foglalt volna el.

«A szabad egyház szabad államban» jelszó mögött azonban, bár nagyon is futólag, határozatlanul kifejtve,

a kettőnek elválasztása és pedig nem időleges kiegészítő-eszközként, hanem magasabb, tökéletesebb rendezésként, bizonyos fokig abszolút elvként van odaállítva, ami nyilván nagy hiba volt. S ha így bölcséleti szempontból nem kielégítő annak sem elve, sem rövides megokolása, Róma az ő százados hagyománya, doktrinája mellett, épen midőn világi hatalmát a legnagyobb veszély fenyegette, még kevésbé nyughatott bele.

Montalembert mondását Malinesi-i beszédében: «a mi egyházunk képes szembeszállni a világ uraival, a césárokkal úgy mint a demagógokkal, melyek mindketten el vannak ragadtatva a két hatalom rémítő összezavarásától, minden zsarnokság eszményképétől», könnyű volt a pápa világi hatalma ellen is fordítani. Montalembert nyomtatásban közzétett beszédének e pontjához csatolt utólagos magyarázatban szükségesnek látta is tiltakozni. A két hatalom elkülönítése, így érvelt lényegében Montalembert, veszte lenne az egyházi hatalomnak, mert szabadsága állami fenség nélkül csak az adott szó szentségén, melyet meg lehet szegni s idegen hatalmon nyugodnék, melyet ellene lehetne fordítani, ha az egyház fejének nem volna állami szuverén hatalma. E szuverénitást emberi bölcsesség, az idők tapasztalata, Isten keze adta ezer év óta az igazi egyház fejének, az ő örökében a kétféle hatalom egyesítve van, hogy másutt mindenütt elválasztva legyen.

Hívőbb kor talán elfogadta volna a kivétel megokolását, melyet Montalembert itt fölállított, a vallásilag oly indifferens, sőt vallásellenes tizenkilencediknek nehéz volt ezt az új társadalom elvei nevében követelt elvvel, az állam és egyház elválasztásának elvével összeegyeztetni.

IX. Pius soká habozott. Az abszolutista császársággal szövetkezett francia püspökök ostromolják, hallassa

kárhóztató szózatát, csatlakoznak hozzájuk angolok, belgák, irek s a brüsseli nuncius Ledochowsky. Nagy buzgalommal küzdenek azonban a malinesi beszéd kárhóztatása ellen a pápánál jeles világi és egyházi katolikusok, köztük a legnagyobb hévvel Dupanloup, mert a beszédben nem találtak az egyház tanaival ellenkezőt, egyben hivatkozva Montalembertnek az egyház körüli nagy érdemeire s a vészes következményekre, melyeket a közszabadságnak elítélése világszerte maga után vonna.¹

A pápa közléputat választott. Antonelli államtitkár útján nem nyilvánosan, nagy kimélettel, az egyház körüli érdemeinek elismerésével értesítette, 1864 márc. 5-én, hogy beszédében az egyház tanításával, a szentszék nyilatkozataival ellenkező tévedések foglaltatnak, így a Nantesi edictum, a lelkiismeretszabadság, az állam és egyház elválasztásának magasztalása. A pápának igen nehezére esik, hogy Montalembertnek, az egyház oly mély vallásosságú, odaadó hűségű fiának ezeket tudtára kell adni, de bizton hiszi, hogy Montalembert iparkodni fog beszéde tévedéseinek szomorú következményeit eloszlatni, megszüntetni.²

Montalembert-t megdöbbenti s mélyen lesujtá e levél. Röviden azt felelte az államtitkárnak: «Megdöbbenésem s fájdalom nagyságát csak az egyház iránti odaadásom és szentséges feje iránti fiúi engedelmességem mulhatja felül. Keresni fogom s talán találok alkalmat, hogy ennek újabb jelét adjam: ez a remény az egyedüli vizsgálásom Eminenciád levele olvasta után».

Montalembertnek e tiszteletparancsoló megadásával szeretett egyházának tekintélye előtt nem ért azonban

¹ L. Lecanuet, id. m. III. köt. 360., 361., 369—372. l.

² Lecanuet, 358—374.

véget nagy szomorúsága beszédének kárhoztatása miatt. A bizalmas megrovás remélni engedte, hogy a szentszék nyilvános kárhoztatásától megkíméli. Ám ez is bekövetkezett, ha nem is egyenesen személyére, beszédére, de igen annak főtételeire nézve. December 8-án megjelent a *Quanta Cura* encyclica s függelékeként a pápa által kárhoztatott 80 tételnek máig vitás értelmű jegyzéke, *Syllabus*-a.

Az 55., a 77—80. tételek Montalembertnek a lelkiismeretszabadság, a sajtószabadság, az állam és egyház elválasztása, a modern haladás, a liberalizmus, a civilizáció tekintetében 30 év óta lelkesen védett álláspontja ellen irányultak.

Nemcsak Montalembert és hívei rezzentek föl a *Syllabus*-ra, még inkább, csakhogy természetesen ujjongó örömmel, Európának vallásilag indifferens, szabadelvű világa. A katolikus egyháznak kiengesztelhetlen ellentéte a haladással, a liberalizmussal, a civilizációval, így hirdették hangosan, dogmailag kimondatott s az új társadalomnak küzdelme életre-halálra az egyház ellen igazolva van.

A *Syllabus*-nak dogmai értéke, de ettől eltekintve, valódi értelme iránt máig fennálló, megjelenésekor még erősebb kételyeket hasztalan iparkodott Orleáns nagy püspöke, Dupanloup hatalmas iratával: «A szept. 15-iki *Conventio* és dec. 8-iki *Encyclica*», elosztatni és különösen az újkori állam szabadságait, a haladást, a civilizációt illető tételeit enyhíteni.

A katolikus világ liberális táborában örömmel fogadták Dupanloup magyarázatait, mely szerint az *Encyclica* a keresztény világ eszményét rajzolja, amidőn megvan a hitegység, de ennek hiányában, anélkül, hogy ideál-

járól lemondana, megengedi a hívőknek, hogy az idő körülményeihez alkalmazkodjanak és a modern államok szabadsági intézményeit elfogadják, a vallás, a jog szolgálatára fölhasználják. Továbbá, hogy midőn az egyház valamely tételt kárhoztat, nem egyszerűen tagadja azt, hanem valami mást állít. Így, midőn elítéli a tételt, hogy a pápának ki kellene békülni a modern haladás, liberalizmus és civilizációval, nem azt mondja, ezek abszolút rosszak, nem azt itéli el, ami bennök jó, csak azt, ami rossz, amint ezt 1861-iki *Iamdudum cernimus allocutio*-jában, ahonnet e tétel véve van, maga IX. Pius tette.

A sajtószabadság korlátlanágát az államok sem fogadják el. A vallási indifferentizmust a pápának el kell itélnie, ami nem jelenti az alkotmányokban biztosított vallásszabadságnak is kárhoztatását.

Szóval az egyháznak örökérvényű *thesis*-eivel szemben állanak az időviszonyok nehézségei, a *hypothesis*-ek, amidőn thesisei megvalósíthatlanok s az ilyenek között az egyház kijelenti, hogy a velök ellenkező rendezéseket is *tolerari posse*.

A Syllabus-ban elítelt tételek is tehát csak kontradiktorius, nem kontrer ellentétben állóknak tekintendők.

Dupanloup értelmezése, melyet a pápa csakhamar annak megjelenése után, febr. 5-iki brevejében dicséretekkel halmozott el, nem birta Montalembert-t megnyugtani. Kétkedik, vajjon a püspök a pápa gondolatát teljesen kifejezte-e? Lelkéből örült ugyan Dupanloup sikerének, hisz a pápán kívül 630 püspök, köztük Pecci bíbornok, a leendő pápa, XIII. Leo fejezte ki hozzájárulását adott magyarázatához. De az első csapás lesújtó hatásától, melyet a Syllabus megjelenésekor érzett, szabadulni nem tudott. A katolikus liberálisok másik két főemberével,

Brogie herceggel, Cochinnel, úgy látja, „ügyük végkép veszve, annak sajtóorganumát, a Correspondant-t is be kell szüntetni s Falloux, Foisset, Meaux minden erejüket meg kell feszítsék, hogy e lépéstől visszatartsák, mely a passzív ellenállás helyzetének elfoglalása lett volna. Montalembert enged, de mélyebben érzi megaláztatását, mint 30 év előtt, mert egy hosszú élet küzdelmének megtagadását látja a Syllabus-ban, míg végül a zsoldárossal a «Bonum mihi, quia humiliasti me» igazságában, a vallásos megadás, az alázatos alávetés szükségében keresi lelke nyugalmát.¹ Leküzdi büszkeségét, ellenáll minden kísértésnek, «hisz az egyház katonája volt s fia akar maradni».²

Csak a jövő aggasztja. «Meglássa, így ír Dupanloup-nak, hogyan fogják elleneink a Syllabus-t fölhasználni. Ez lesz harci kiáltásuk. Egy század múlva is kihívásként fogják odadobni gyermekeinknek.»

Montalembertnek igaza volt. A Syllabus azóta folyton a fegyvere az egyház ellenségeinek. Bármint ítéljen valaki Montalembert álláspontjáról az állam és egyház elválasztására nézve, a Syllabus katolikus szempontból a leginopportunosabb időben, szövegezésére nézve is a legalkalmatlanabb formában jelent meg. Az eredeti szövegből «kiszakított, néha megrövidített, ennél fogva homályos és kétértelmű tételek a hívők elé adva, szinte rejtvényeknek látszanak».³

Hatása csakugyan napjainkig ér. Az egyház ellen 1904-ben megindult francia harc a Syllabus csatakiáltásával volt teljes. Jaurés a kereszténység végleges kiirtásának szükségességét azzal indokolta, mivel a Syllabus-

¹ Lecanuet id. m. III. köt. 384—386., 390. l.

² U. o. 394. l.

³ Lásd A. Leroy-Beaulieu, id. m. 197. l.

nak kétségkívül az evangéliumban van a csirája s Faguet gúnyosan emlékezteti Jaurést és laicizáló hiveit, hogy ha mindenáron *egy Franciaországot* akarnak, melyben ne legyen sem értelmi, sem erkölcsi tekintetben semmi eltérés, el kell törölniök laikussá teendő egyetemeiken is a tanítási szabadságot s ha Franciaország értelmi és erkölcsi egységének Syllabus-át nem is fogják merni a «Moniteur»-ben közzétenni, kéz alatt fognak annak felügyelőik és dékánjaik útján érvényt szerezni.

A Syllabus-nak inopportunos megjelenése, értelmének homályossága nem változtat azonban Montalembert tételének elvi hibáján. Ez volt tragédiájának oka, mely egyben a liberális katolikusoknak 1830 után a második nagy vereségévé vált, mint egy laikus ellenpárti laicizáló irányú történetírójuk nevezi.¹

A liberális katolikusok veresége egész teljességében akkor mutatkozott, midőn később a politikai téren abszolutista, egyházi téren túlzó autoritativ és centralista irányú katolikusok látszólagos győzelmüket teljes mértékben kihasználni törekedtek.

Dupanloup iratát mindjárt megjelenése után Antisyllabus-nak s a liberalizmust a manicheismus egy nemének nevezték. Az idők folyása alatt a liberalizmusnak még veszélyesebb jelleget iparkodtak adni az egyházi ellenpárt részéről. A belga Hemptine szerint a liberalizmus minden vallásos befolyás kizárása a társadalmi viszonyokra, a spanyol Sardá y Salvany magyarrá is fordított művében a legáltalánosabb és legradikálisabb eretnenségnek mondja, mely az embert függetleníti Istentől, melyet követni nagyobb bűn, mint a gyilkolás, a rablás,

¹ G. Weill, Histoire du catholicisme liberal en France. Chap. VIII. 158—202. 1.

az olasz Liberatore, a tekintélyes theologus szintén eretnekséget, a jelenkor nagy eretnekségét látja benne. S e szertelenségek ma is, nálunk is még mindig kísértenek.¹

Ily szertelenségek csak azáltal váltak lehetségessé, hogy a liberalizmusnak a tudományban eléggé körül nem írt fogalmát, meg nem határozott tartalmát, ki nem mért területét önkényesen állapították meg. A liberalizmusból, mely eredeti értelmében, amint történetileg föllépett a világon, egyszerűen az állami beavatkozásnak lehető megszorítását, az egyénnek az állammal szembeni szabadságát, a kiváltságok hiányát és a társadalmi szerkezet munka- és vagyonmegosztási elvének az egyéni tulajdon, az egyéni szabad kereset szellemében való meghatározását jelenti, valóságos világnézletet, a vallási és világi ügyekre egyaránt vonatkozó Credo-t kovácsoltak.

A liberális irány a szabadsággal függ össze kétségtelenül. De van-e fogalom, van-e emberi törekvés, mely iránt nagyobb volna az emberek között az eltérés? Akár a szabadság célját és így sokféle fajtát, akár terjedelmét, akár lehetőségét, akár forrását vegyük. Az egyéni, valamint a társadalmi és politikai szabadság, az egyéniben, megint a lelkiismereti, az erkölcsi, a tudományos, a művészi szabadság, a társadalmiban a munka, a tulajdonnal való rendelkezés, a társulás, az iskolatartás, az egyházzá alakulás szabadsága, a politikaiban a monarchikus és a republikánus, az arisztokratikus és demokratikus szabadság iránt bizonyára a legeltérőbbek lesznek az emberek felfogásai, óhajtásai, törekvései.

De ami nem kevésbé bizonyos az, hogy a szabadság e különböző fajainak nagyobb részénél a világnézet,

¹ L. magyar Sion. 1902. évfoly. 339—377. I. A liberalizmus, mint szellemi forradalom.

a vallásos hit nem az egyenesen döntő s az egy valláson levők, legyenek katolikusok vagy protestánsok, sőt valóságilag egészen közönyösek, vagy épen vallásellenesek a liberalizmus, különösen az egyéni szabadság sok következményében megegyezhetnek.

A liberalizmusnak egyenes, közvetlen kapcsolata a világnézlettel csak a vallási, az erkölcsi, a tudományos szabadságnál van, a többi szabadságnál a kapcsolat csak közvetett s a társadalmi és politikai liberalizmusnak azonosítása az előbbiekkal valóságos eszmezavar, a tények félreismerése.

Igaz, a liberális individualista irányzat, a szabadságról alkotott koncepciója által, lehet, válhatik világnézletté is és pedig a vallásos hittel, a keresztény világnézlettel ellenkező életiránnyá. Akkor áll ez be, midőn az egyént minden természetfölötti tekintély hatalma alól felszabadítja, midőn az egyén szubjektív vélekedésének autonómiáját, szuverénitását az ember egész életére, végcéljára vonatkozólag követeli. A történelem folyamán azonban nem így lépett föl s ha később a szabadság evolúciója ily irányt vesz, nevet is cserél s a monizmus, laicizmus, szabadgondolkodás lobogója alatt folytatja harcait.

A liberális elnevezés, mint egy politikai irány, sőt világnézet jelzője Spanyolországban tűnt föl először a múlt század elején. Midőn itt a francia uralom 1813-ban megszűnt, a trónjára visszahelyezett VII. Ferdinánd eltörölte az 1812-iki alkotmány szabadságait, melyekben a francia forradalom elvei nyertek kifejezést s korlátlanul kezdett uralkodni. Híveit servileseknek, ellenzőit, az 1812-iki alkotmány védőit liberaleseknek kezdték nevezni. Voltak ezek között nagy számmal vallásellenes, szabadgondolkodó elemek is, csakúgy, mint később az 1830-iki

belga forradalom liberálisnak nevezett pártja körében, akik Belgiumnak tervezett liberális alkotmányát a vallás, az egyház ellen kívánták fordítani.

De ily törekvés s az állami és társadalmi szerkezetre vonatkozó liberális elvek közt nincs belső okozati összefüggés. A történelem e részben igen világosan beszél. A liberális elvű belga alkotmány tette a belga katolikusok nagy hatalmát lehetségessé, amint a hasonló elvű észak-amerikai unió alkotmánya az amerikai katolikusok bámulatot megerősödését.

Amit a liberalizmusnak katolikus stigmatizálói szemére vetnek, hogy a liberalizmus segítette elő a közéletnek vallásellenes berendezését s a hitetlenség terjedését az emberek lelkében, ugyanez a XVIII. század abszolút monarchiáiban nemkevésbé előfordult, anélkül, hogy a monarchia autoritativ irányának a vallásellenesség alkotó eleme lenne. A trón és oltár gyakori szövetsége épp az ellenkező irányzat példája.

A liberális irányzatnak genuinus értelme az állami életben semmi vallásellenest sem foglal magában. Ellenkezőleg, az egyén hitének védelme az állam, a pogány vagy más vallású állam kényszere ellen, az egyén lelkiismereti, vallási szabadságának biztosítása, egyházának messzeterjedő autonómiája által. Amint világi tekintetben is a liberális irány minden egyén egyenlő szabadságának, lehető egyforma önrendelkezésének biztosítása akár hatalmas magánemberek, akár az állam tulhatalma, önkénye ellen, jöjjön ez bárhonnét, a parlamenttől vagy egy abszolút királytól.

Angliában, hol a whigek haladtak a liberális, az egyén önrendelkezését a közzel szemben védelmező utakon s akiktől kölcsönözték az európai kontinens hasonló irányú

államférfiai a XIX. századi alkotmányok alaptételeit, a század 30-as éveig a liberalizmusnak nemcsak a neve, de még inkább hiányzik vallásellenes jellege. Sőt az angol liberalizmus egyenesen vallásos irányt jelent: *a presbiteri*, a nonconformista protestánsok törekvéseit a portestáns *episkopalisták* ellen.

S Franciaországban is a mult század elején, mikor annak viszonyai között az akkori liberális irány és vele együtt a neve feltűnik, a keresztény vallást megsemmisíteni törekvő, a laikus vallást mindenkire rákényszeríteni vágyó jakobinizmus s a minden polgári szabadságot üldöző cézári önkény elleni állásfoglalást, az egyén önrendelkezésének biztosítását kívánó irányt jelenti.

Mint a jakobinizmussal és cezárizmussal szemben még gyenge, a liberális név alatt megjelenő mozgólódást gúnyolja Le Brun e versében:

Quest-ce que ce mot «liberal»,
 Que des gens d'un certain calibre
 Placent toujours tout bien que mal ?
 C'est le diminutif du libre.

A francia közélet száz év mulva visszatért a XIX. századeleji világnézleti ellentéteinek állapotára s a mai Franciaországban a liberálisok a lelkiismeretszabadságnak, a keresztény vallásnak csekélyszámú tagokból álló pártját teszik a Franciaországot laicizálni akaró radikálisok, szabadgondolkodókkal szemben.

Montalembert túlzó katolikus ellenfeleinek támadását az ő politikai liberalizmusa ellen, gyűlölködését személye ellen, csakis a rabulisztika vagy az értelmetlenség magyarázhatja.

Montalembert viszont akkor tévedett, midőn egyéni, negatív szabadsága, politikai liberalizmusa, ennek külön

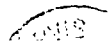
formulája, «Szabad egyház a szabad államban» által az állam és egyház ellentéteit megoldhatónak gondolta. Nevezetesen, midőn a hitet érintő világi dolgokban, az egyháztól elvált állam részéről a teljes elvi semlegesség lehetőségére s a lehetségesnek is — ha az államban a hatalom a vallásellenesek kezébe jut — lelkiismeretes betartására számított. Amint tévedtek a belga katolikusok is hasonló irányban, akik a belga alkotmányt 1830-ban létrehozták. Az alkotmányozó gyűlés 200 tagja közül 140 a katolikus, vagy ellenfelei nevén, a klerikális párt-hoz tartozott.

E nagy többség azt hitte, hogy az egyház és oktatás szabadságának, az egyház vagyoni létének biztosítása elejét veszi minden veszedelemnek, mely az alkotmány többi szabadságaiból, az államnak világi dolgokra vonatkozó hatalmából a vallásra származhat.

De tévedtek a nem vallásos irányúak is, akik az egyházzal minden főkérdésben együttműködő katolikusoktól magukat a liberális jelző által különböztették meg. Azt hitték, hogy az államnak és egyháznak egymástól való negatív szabadsága, függetlensége folytán a világi életnek külső állami szabályait szabadon állapíthatják meg az egyháznak biztosított szabadság dacára is, hogy azzal összeütközéseik nem lesznek. Akkor még nem tudták, hogy «a liberalizmusnak, mint minden politikai rendszernek, megvan a maga vallása, vagy ha ez nem, legalább is van filozófiája».¹

A belga buzgó katolikusoknak kiegyezése a vallásilag lanyhább, részben, vallásellenes belga liberálisokkal, uniójuk a «Szabadság mindenben és mindenkinek» jelszava

¹ L. Goblet d'Alviela, Cinquante ans de liberté.

alatt a hollandok ellen 1828-ban, mely jelszó a belga címerbe «*L'union fait la force*» változattal került belé s szolgált 1830-ban létrejött alkotmányuk vezérelvévé, a szabadságnak benne elfogadott, tisztán negatív, egyéni természeténél fogva kellett mindkét pártra csalódással, az idők folyamán mutatkozó kölcsönös tévedésüknek fölismerésével végződni.

Az 1830-iki unióban s az alapján keletkezett alkotmányban a két párt egyaránt csalódott, de különösen a liberálisok, akik azt az 1830-iki nagy megcsalatlásnak, «*la grande duperie de 1830*» nevezik.

A csalódásuk oka abban rejlik, hogy azt hitték, lehetséges, a nemzeti életet külső és belső oldalai szerint állam és egyház között felosztani és hogy a szabadság épen e negatív megosztásban, állam és egyháznak egymás mellett bármily különböző irányban mozgó életében rejlik.

Ily szabadságban egy magas, közös cél: a belgák nemzeti létének kivívása érdekében ideig-óráig meg-egyezni, hogy állam és egyház közti surlódások megszűnjenek, nem volt oly nehéz, mint oly szabadságban, mely e két nagy életkör önállóságának fenntartása mellett összeműködésüket pozitíve is bírja előre biztosítani az emberi rendeltetés elérésére.

Montalembert nemes buzgalmának tárgyi hiányossága, az egyház és állam elválasztásának abszolút elvként való odaállítása magában hordta az erős megtámadások, a szenvedélyes elítélések magvát. A gyűlölködő kárhoytatás azonban, melyben lelkesedését az újkori alkotmányos szabadságért, a katholicizmus és a demokrácia szövetségéért a Syllabus zelosus kommentátorai részesítették, amely rövidlátó, elvakult, épp oly igaztalan volt.

Személyes érzékenységén kívül, mely malines-i nagy vállalkozásának titkos és nyilvános kudarca alatt oly nagyon szenvedett, főleg aggodalma szeretett egyháza miatt sugallta Montalembert-nek Eötvöshöz intézett 1865 augusztus 12-iki lemondásteljes, keserű levelét. Mi lesz — ez volt levelének értelme, a hitközöny folytán elárvult, ellenfelei által erősen ostromlott, elfogult, hivei által ily szerencsétlenül védelmezett egyházából a művelt osztályok körében ?

XIII.

Montalembert hatása Eötvösre a magyar katolikusok autonomiájának kezdeményezésében.

Montalembert aggodalmát Eötvös átértette s aug. 24-i levele melyben Szent Jeromos hasonló sorsával vigasztalja a szenvedett támadásokért, eléggé mutatja, hogy azt át is érezte, ha nem is oly mélyen, mint amaz.

Eötvöst, Montalembert mélységes szomorúságának, nyomasztó aggodalmának híre akkortájt éri, midőn komolyan föltámad a reménység, hogy hazájának lehullának nehéz láncai. Egész lelkét e remény tölti el 1865-ben.

Mégis oly mélyek a köztük levő lelki rokonságnak gondolati és érzelmi gyökerei, hogy a malines-i beszéd s ami vele kapcsolatos, az egyháza jövője miatti aggodalom, különösen Rómának a XIX. század szabadsági törekvései ellen az 1864-iki Syllabusban elhangzó hadüzenete után, elkísérik Eötvöst a sírig.

A francia és a magyar világnak annyira más közállapotain kívül a két barát lelki egyéniségének egésze magyarázza azonban a vallás és egyház bajai irányában tanúsított különböző viselkedésüket.

Eötvös egyházának igaz hive volt, Montalembert ennél sokkal több : harcos katonája. Sirirata a Picpus-zárda temetőjében : «Hic requiescit expectans resurrectionem *bonus miles Christi* Carolus de Montalembert», nem hivalkodás.

A vallás alapja és végső irányzója Eötvös életének, melynek azonban az egyéni, a családi érzelmek világa, a tudományos kutatás a célpontjai. A közéleti problémák világi vonatkozásaik, bonyodalmaikkal teszik tartalmát. Egyéniségének benső, magábavonuló szemérmessége különben is egyenesen visszafojtja vallásának tüntető nyilvánulásait. Montalembert életét ellenben a XVIII. századvégi nagy vihar által megingatott katolikus vallás restaurációja tölti be egészen. A polgári és politikai szabadság, melyért lelkesedik, e restaurációnak szükségképeni követelménye, de a vallás az ő bensőségénél, a benne az isteni kegyelem által támogatott egyéni jó szándék, elhatározás önkéntességénél fogva reá nézve e szabadság annak természetes folyománya. Egyéni életében a vallási szükséglet lép minden egyéb fölött előtérbe. Vallásának szakadatlan hétköznapi gyakorlata, a láthatatlan isteni kegyelemnek az egyház nyújtotta külső jeleivel való sűrű érintkezés reá nézve minden költészetnél, minden bölcelemnél, melyeknek értékét nem kicsinyli, igazabb, életadó tápláléka a léleknek.

Amily buzgó vallása benső, egyéni gyakorlatában, épp oly rettenthetlen, áldozatkész harcosa a fórumon.¹ Eötvös hívő, Montalembert hitvalló.

Barátságuk dacára nagy ennélfogva a különbség, amint Eötvös a vallásra nézve, a Syllabus után s a vatikáni zsinat alatt, állást foglal. De nagy a különbség a lelki atmoszféránál fogva is, mely bennünket és a franciákat ekkortájt általában s különösen a vallásra nézve körülvevett.

Csak egy része maradt meg Eötvös és Montalembert levelezésének, utolsó levele 1869. évi június 6-áról kelt, néhány héttel a magyar kath. autonómia előkészítő kongresszusa megnyilta előtt. De ami megmaradt is, elegendő annak a hatásnak megítélésére, melyet Montalembert az ő politikai és vallásos egyéniségével Eötvösnek rokon lelkére gyakorolt és őt az állam és egyházzal még személyes ismeretségük előtt alkotott fölfogásában megerősítette.

Trefort Ágost a képviselőháznak 1885. évi január 24-iki ülésében majdnem végzetesnek, mindenesetre megtevesztőnek állította oda e hatást. Eötvösnek a katolikus autonómia körüli kezdeményezéséről szólva, azt külföldi hatásokra vezette vissza, e hatás pedig nyilván Montalembert-re volt értve, mert kivüle Eötvös ez ügyben más külföldivel nem állott érintkezésben.

Trefort Ágost ugyanis ez alkalommal, hivatkozva a legnagyobb intimitásra, melyben Eötvössel volt, különösen hangsúlyozta, mennyire megbánta e kezdeményezést¹. Eötvös az utolsó években.

Nehéz dolog Trefort-nak ünnepélyesen tett ez állításával szemben kételyt kifejezni. A tények mégis fölébresztik. Az autonómia megalkotására egybehívott kongresszus 1870 október 20-án gyűlt egybe s Eötvös haláláig, 1871 február 2-áig az autonómia tervezetének kidolgozására kiküldött, nem nyilvánosan tárgyaló huszonhetes bizottság sem készült el munkálatával, annak nyilvános tárgyalása pedig csak Eötvösnek halála után, 1871 március 9-én vette kezdetét.²

¹ 1884—1887. Orsz. Nyomtatv. Napló. III. 206. idézve *Melichár*, A katolikus autonómia Magyarországon. 72. l.

² Lásd *Szemecz E.*, Katolikus autonómia. 101. l.

Az is, ami az 1870 október 20-án egybegyűlt kongresszus előtt a tervező gyűlésekben történt, nem állott ellentétben Eötvös óhajtásaival. Az első tervező gyűlésen 1868 október 1-én Deák Ferencnek elfogadott indítványa azoknak megfelelő volt. Az autonom gyűlés tagsági és választási szabályzatát kidolgozó 1869 június 24-iki kongresszusnak hasonlóképp Deák közreműködésével készült munkálata sem tartalmazott Eötvös elveivel ellenkező határozmányokat.

Az itt felsorolt tények, Eötvösnek 1869 június 6-iki levele Montalemberthez azt engedik gyanítani, hogy Trefort inkább arra akart rámutatni, mennyi baja, nehézsége, keserősége volt Eötvösnek az autonómia létesítése körüli akciójában, nem azt, mintha magát a célt, melyet maga elé tűzött, földadta volna. Csak úgy vehetjük Trefortnak e mondását Eötvös megbánásáról, mint magáét Eötvösét: Vajha a politikai élettől soha meg nem ismerkedett volna s magát egészen a tudománynak szentelheti!

Erre további bizonyságunk is van.

Eötvös halála után több mint tíz év múlva, 1884-ben egyik bizalmas munkatársa, még akkor is kultuszminiszteri államtitkár, a «Magyarország helyzete az európai államrendszerben» című munka nagytekintélyű írója, Tanárky Gedeon adta meg annak a tervnek rajzát, amelynek alapján Eötvös bizalmas közlései szerint a magyar közművelődés alkotmányát fölépíteni szándékozott.¹

Mint beavatott adja e tervnek részleteit. Nem fél a díszkréción megsértésétől. «Nagy embereknek — úgy mond — még álmodozásait is érdekes ismerni. Neki mint utolsó beavatottnak pedig sietni kell, mert a természet

¹ Tanárky G., Emlékbeszéd Molnár Aladár fölött. 16—19. 1.

rendje szerint már csak kevés alkalom kínálkozhatik — a hetvenedik éve felé járt — ez emlékek megújítására.»

Az egyház és az iskola Eötvös tervében az élő alapok, melyek egymást erősítik s egy cél felé törekedvén, elősegítik a művelődést a nép minden rétegében.

Hogy az egyház e föladatnak megfelelhessen, szükséges a vallásos érzület és érdekeltség fölélesztése, ahol hiányzik, és gyarapítása, ahol már létezik. Ez legbiztosabban elérhető a felekezeteknek engedélyezendő tágkörű önkormányzati jog által, mely a világi elemnek túlnyomó befolyást biztosít. A világi elem távol tartja a papi türelmetlenséget és mozdulatlanságot, másfelől összhangba hozza a felekezeti életet az állami élet kívánalmaival. A papi elemnek, hogy a mozgalmas önkormányzati élet körében kellő súlyát fenntarthassa, szélesb látkörű nevelést kell az egyetemen adni.

Az iskolák közvetlen vezetését az alakulandó autonómiákra rá lehet bízni, törvény állapítván meg a tantervezetet és tanrendet, a végrehajtás tekintetében pedig a kormányt illetvén a felügyelet.

Az állam az egyetemről kezdve mindennemű iskolát állít, de csak azért, hogy az állami iskolák lehető tökéletességüknél fogva mintául szolgálhassanak s a felekezeteket s más iskolafenntartókat nemes versenyre ösztönözzék.

Az alkotandó közművelődési rendszerbe tartozott Eötvösnek az a terve is, hogy a vallás-alap mindenestől és végleg átadassék az autonóm kath. egyháznak, a tanulmányi alap pedig államivá tétessék oly megszorítással, hogy abból az addig kath. iskolák fenntartására és segélyezésére fordított összegek jövőben is erre a célra szolgáljanak, a többlet pedig a törvényhozás rendelkezése szerint állami vagy felekezeti iskolák segélyezésére fordíttassék.

Különös fontosságot helyezett Eötvös a magyar közművelődés épületében, mint Tanárky mondja, a legnehezebb oszlopkő, a katolikus autonomia elhelyezésére. Az alkotandó épület e részének epochalis jelentőséget tulajdonított, mely a magyar földön túl utánzási mintául szolgált volna az egész világnak a legműveltebb világi elemek közreműködése és érdekeltsége által fenntartott autonóm nemzeti egyházak kialakulására, melyek egységüket fenntartva, a közös vallás s az ő befolyásuk mellett választott pápa által, átveszik az emberiség kormányzatát a vallás segélyével, amire a hierarchia egymagában többé nem képes.

«A művezető fáradt keze lehanyatlott s a mű csonkán maradt», — e szavakkal végzi Tanárky nagyfontosságú megemlékezését. Eötvösnek Tanárky megbízható közlése szerint a katolikus egyház világlátásáról alkotott ez eszménye csodálatos módon találkozik Montalembertnek 1869 végén hallatott óhajlásával, melyet ugyancsak egy tanú, Besson abbé jegyzett föl Róma kormányzatára vonatkozólag, melyben az olaszok hajlékonyságuk és türelmükkel nagy szolgálatokat tehetnek, de amelyben Montalembert több német tudományt, több francia életrelvőséget, több angol kezdeményező erőt kívánt.¹

Tanárkynak, azt hisszük, élethű képében a kath. autonomia nem mint Eötvös által föladvott, megbánt terv jelentkezik, hanem mint magyar kulturai eszményének szerves, kiegészítő része, mint annak legnehezebb oszlopköve, melyet csak a halál, s nem a dezillúzió nem engedett elhelyezni.

Tanárky vázlata a legpregnansabb kidomborítása Eötvös ideáljának, melyet «A XIX. század uralkodó esz-

¹ Lásd Lecanuet, id. m. III. köt. 456. l.

mei»-nek történelmi, állambölcseleti polemiái a kevésbbé jártas olvasó előtt szinte elrejtettek.

Az állami mindenhatóság ellensúlyozása a keresztény egyház, a pápaság által, az államnak az egyéni biztosság védelmére szorítása s az emberi haladás — Eötvös értelmében — egyetlen, igazi tényezőjének, az egyénnek föl-szabadítása a közhatalom gyámsága alól, az önkormányzat elvének követelése az állam és társadalmi téren, voltak ez ideál fővonásai.

Tanárky e légi képet néhány markáns vonással tette elevenebbé. Az egyházak autonómiája, ebben a papi és világi elem hivatásának kidomborítása, a pápaság olasz jellegének ellensúlyozása, de különösen az állam szerepének megjelölése az iskola tekintetében ily elevenítő hatásúak.

Az egyházra vonatkozó részletek önként folynak Eötvös állambölcseletéből, az iskolákra vonatkozók is. Mindazáltal utóbbi tekintetben nevezetes a Tanárky adta indokolás. Eötvös állambölcselete szerint az iskolatartás nem tartoznék az állam hatáskörébe. Egyesek, társulatok, egyházak, községek feladata arról gondoskodni. S ha azt mint gyakorlati államférfi mégis odavonta, nem esett-e következtelésbe?

Nem. Csak kivételképen kívánja, hogy az állam az iskolával foglalkozzék, abból a célból, hogy mint a nemzeti élet legerősebb tényezője, mintaintézeteket állítson s ezáltal az egyéni előretörékvést, versenyt fölébressze, az egyén szabadságát erősítse.

Az egyéni szabadság biztosítása lévén Eötvös szerint az állam létoka, célja, az oktatás ügyébe való avatkozás is megokolható ez alapon, ha csak mintákat akar az oktatási intézetek tekintetében nyújtani s nem kívánja az oktatást «államosítani.»

Tanárky vázлата Eötvös közmívelődési tervének egészéről, teljesen összhangzó ennek állambölcseletével. De egyezik 1867-ötai minisztersége alatt benyújtott javaslataival, a katolikus autonomia rendezését célzó lépéseivel, úgyszintén megnyilatkozásaival az országgyűlésen.

Trefort odavetett állítását az 1885 január 24-iki ülésben, hogy Eötvös az utolsó években mennyire megbánta a katolikus autonomia kezdeményezését, nem vehetjük abban az értelemben, mintha elvileg más álláspontra jutott volna, mintha a katolikus autonomia ügyét elejtette volna. Ellenben a Trefort kárhoztatta külföldi hatást vagy mondjuk rokonszenvezést Montalemberttel nemcsak Trefort szavaiból tudjuk. Eötvösnek Montalemberttel váltott leveleiből egészen nyilvánvaló az.

Trefort csak azt érthette kijelentésével, hogy Eötvöst egész egyházpolitikája s ebben az iskolának kijelölt hely miatt ért értelmetlen ellenzés, sőt gyűlölködő támadás elkésértette.

XIV.

Eötvös küzdelmei a «Szabad egyház» jegyében a 47-esekkel, a szabadgondolkodókkal, a protestánsokkal.

A támadások Eötvös ellen igen sokféle okból s igen ellentétes irányokból jöttek. A 48-iki törvényekből s az általuk szentesített vallási egyenjogúság és viszonyosság-ból kiindulva, további politikájában kifejezetten a «Szabad egyház szabad államban» szólam álláspontjára helyezkedett oly értelemben, mint azt Montalembert hirdette. Egyenlő szeretettel az egyház s az alkotmányos szabad állam irányában.¹

¹ 1868 június 24-iki képviselőházi beszéd.

Erős támaszra talált Deákban, aki többi közt az 1868 október 20-iki képviselőházi ülésben nagy határozottsággal és szokatlan melegséggel így kiáltott föl: «Szabad egyház szabad államban, ez az én jelszavam . . . A szabad egyház eszméje s a vallások egyenjogúsága azt kívánja, — így folytatta az egyházi bíróságok fölött támadt e vitában, — hogy a hon minden polgára, bármely hitfelekezethez tartozzék, szabadon élhessen saját vallása szabályai szerint, ha azok az állam céljaival nem ellenkeznek és mások hasonló jogait nem sértik . . . Ha vannak e hazában hitfelekezetek, melyek vallási szabályaik közé számítják azt is, hogy az ő házasságuk érvénye fölött a megállapított vallási elvek szerint egyházi bíróság ítéljen, helyes volna-e, ha a törvény azt mondaná: Te nem élhetsz válásod törvénye szerint, (nem lévén akkor a protestánsoknak házassági pörökre egyházi törvényszékeik, csak a katolikusoknak és a gör. keletieknek), mert én a formában egyenlőséget kívánok s ennek amant föl kell áldoznod.»¹

Eötvös a szabad egyházat szabad államban, Montalembert életének tragikus végű főtörekvését nálunk a bevett egyházak s a polgárilag és politikailag egyenjogusított izraeliták vallási autonómiája által vélte megvalósíthatni. Ennek folyományaként követelte a magánosok, a társulatok, az egyházak, de az állam részére is az iskola-tartás, a tanítás szabadságát.²

A szabadságát visszanyert Magyarországnak azonban hangulata, megértése, ideje egyaránt hiányzott Eötvös messzeható terveihez, melyek annyira szívéhez nőttek. Az 1849-iki katasztrófa által abbanmaradt 48-iki új al-

¹ Lásd Kónyi, Deák beszédei VI. köt. 52. l.

² 1869 december 9-iki, 1870 február 17-iki és 28-iki beszéd.

kormányának tulajdonképi életbeléptetése, Ausztria ellenzésének legyőzése, a 48-iki alkotmányba illesztett közös intézmények zavartalan működése útján, foglalták le minden percét.

De teljesen hiányzott a megértés is Eötvös terveihez. Politikájának vezérgondolata : Szabad egyház szabad államban, a közvélemény előtt mindvégig bizonytalan maradt.

Montalembert-nek magyarra fordított malines-i beszéde, Horváth Mihálynak Williams Roger-ről írt munkája, melyben a szabad egyháznak a Rhode-Islandi észak-amerikai gyarmaton a XVII. század óta tartó fennállását 1868-ban rajzolta, nem bírták ez új egyházpolitikát a közvéleményre érthetőbbé tenni. De legkevésbé sikerült e politika átültetésének módozatait a közel ezeréves történelem folyamán kialakult magyar egyházi viszonyok mezejére csak távolról is, nagy vonásokban föltüntetni.

A 30-as, 40-es évek egyházpolitikai küzdelmei, a felekezeti versenygés, melyik egyház nemzetibb, szabadelvűbb, mind nehezítették Eötvös eszméinek megértését, melyek épen e kicsinyes torzsalkodások megszüntetését célozták.

Hasztalanok voltak a napisajtónak fáradozásai is, mely egyenesen ez irány terjesztését tűzte ki céljául.

A «Független Lapok», a «Szabad Egyház», az elsőben háromnaponként, az utóbbiban naponként hirdetik, nem közönséges tehetséggel az ígét. Csak a közönségnek kis részéhez találják meg az utat, itt is inkább oly tervek, célok által, melyek e nevezetes szólam eredeti tartalmához nem tartoztak.

De hiányzott a hangulat is Eötvös terveinek sikerüléséhez.

Benső, vallásos érzés sugallta azokat tervezőjüknek. S ez a vallásos érzés akkortájt egészen szunnyadt, vagy meghasonlott a magyar érzéssel a nemzet vezető rétegeiben. Visszanyomta először is a nemzeti lét végre megindult helyreállításának mindent megelőző gondja.

A meghasonlást a 48-iki szabadságharcnak a nemzet leveretésével végződő folyamánya szülte azáltal, hogy a győzelmes osztrák uralom katolikus buzgalmát annyira fitogtatta.

Az 50-es években, a 60-as évek első felében úgy látszott, a magyarság s a katolicizmus ügye kirívó ellentétben vannak egymással.

A katolikus egyház kormányzói között ha akadt is egy Scitovszky, Bartakovics, a nagy többség az osztrák uralom csendes, vagy épen hangos hiveként állt a közvélemény előtt, mint Haas Mihály szatmári, Moyses István besztercebányai püspökök, vagy legalább is rossz ajánlólevéllel ült székébe, mint a germanizáló Thun minisztériumból Győrbe került Simor János.

Ellenben a püspöki karnak a nemzettel 1848-ban együtt küzdött tagjai, Hám János primási, Lonovics érseki, b. Bémer, Jekelfalussy püspöki székeikből eltűntek, mert a győzelmes kormány lemondásra kényszerítette s zárdákba, vagy csendes helyekre internálta, Horváth Mihály csanádi székét el se foglalhatta.

A 48/49-iki szabadságharc célja s a katolicizmus közt az ellentét, legalább is a semlegesség jelei feltűnők voltak. E harcnak áldozatai közül az emigráns katolikus papok egy időre mintha elfeledték volna vallásukat. A magyarság és katolicizmus szolidáris kapcsolata ilyen módon kiveszett a köztudatból. A magyar szabadság utolsó nagy harcosának, Rákóczy Ferencnek mélységes

katholicizmusa rég feledve volt. És ki emlékezett már annak legújabb nagy harcosaira, kivált a tizenhárom aradi vértanúra, kik közül csak három nem volt katolikus s ezek közül is a legjelesebbik, Damjanich, végpercei előtt letette a katolikus hitvallást, a most vázolt közállapotok szempontjából jellemző, sajtóságos megokolással, hogy meggyónhasson s magyar paptól nyerhesse a föloldozást.

Az emigráció jelentékeny része az egyház fejének megtámadóihoz, Victor Emánuelhez, Garibaldihoz szegődött s vonta magához hazulról a nemzet ifjúságát. Cavour halálakor nagy volt a kavarodás, midőn az egyetemi ifjúság érte rekviemét akart tartani.

Emigráns, mely szó akkortájt a magyarság javát jelenté s *katholikus* ellentétes fogalmak kifejezői voltak. Ha egy-egy közülök vallásos buzgósággal tűnt ki, csodálkozást keltett, mint Pápán az 50-es évek végén az emigrációból visszatért gróf Esterházy Pál, Klapkának Komárom várában polgári adlátusa.

A katholicizmussal foglalkozni legalább is időszerűtlennek találtatott. A közvélemény nagyobb része előtt a katholicizmus az újkor eszméi által túlszárnyalt, belsőleg korhadt szellemi irányt jelentett, mindenestre népszerűtlen volt.

Nagy bátorság, a pályája kezdetét jellemző romanticizmus kellett Eötvösnek, hogy ily helyzetben a magyar katolikus egyház autonómiáját a napirendre tűzze. Vallásos érzése, tántoríthatatlan meggyőződése állambölcseleti elveinek helyességéről erősítették a harcra, melynek bekövetkeztére bizton számított.

Eötvös egyházpolitikai tervei ellen elsőbben ugyanabból az irányból jött az ellenzés, ahonnan a 48-iki törvények visszaállítását, majd később megszilárdulását nehezi-

teni törekedtek. A 47-esek gyanús szemmel nézték a 67-iki átalakulást, nem bíztak tartósságában, várakozó álláspontra helyezkedtek s kapuzárás előtt híveik közül Simornak a primási, Majláthnak az országbirói széket tudták biztosítani. Utóbbi a 67-es minisztériumnak nem kis kellemetlenséget okozott: nem esküdött föl az igazságügy-miniszter, hanem a miniszterelnök, mint Őfelsége külön meghatalmazottja előtt.

Velük összhangban hirdették egyházi oldalról, hogy a 48. III. törvénycikk azon szakaszai, melyek a kultusz-minisztert, ellenjegyzése útján, a katolikus egyház ügyeiben a kormányzati hatalom részesévé teszik, fenn nem tarthatók.

E szakaszokat az egyház életébe való tolakodásnak minősítették, a 48-iki többi, egyházi vonatkozású rendelkezésekben bitorlást láttak, melyek törvényt akarnak szabni az egyháznak.¹

A kath. vallás uralkodó jellegének megszüntetésébe sehogy sem tudtak belényugodni. Már 1864-ben sérelemként említi a «Religio» (II. félév, 205. l.), hogy a kancellárság a protestáns b. Vay Miklóstra bízott.

A vallások egyenlőségét és viszonyosságát hirdető állam, úgy találták, nem gyakorolhat kormányzati jogokat az egyházban, ezek csak az apostoli királyt illetetik.²

«A hazát az egyháztól 1848 egészen ellopta, elrabolta, elszakította, az egyháziasság a hazafisággal ellenmondásba

¹ Religio, 1866. II. félév, 360. l.

² Körmöczy J. A magy. kath. egyház a mai viszonyokban. 1867. 21—26. l. — Az egyházi körökben nagytekintélyű író művét a Szent-István-Társulat adta ki. Körmöczyt már 1845-ben «kis Lonovics-nak» mondja a «Magyarkák» című könyv.

jött, melyen csak úgy segíthetni, ha a hazafiság a nemzet 800 éves életének ösvényére visszatereltetnék.»¹

Palásthy Pálnak, a tudós theologusnak e szavai ugyanazon forrásból fakadnak, mint gr. Cziráky Jánoséi a főrendiház 1866 december 19-iki ülésében. Az apostoli királyt jogaitól megfosztani, amint ezt a miniszteri ellenjegyzés teszi, annyi, mintha a magyar özvegy nőnek, nagy jogai helyett, a német özvegy megnyirbált jogait akarnák adni. Jekelfalussy püspöknek kitörése ugyanez ülésben, hogy az apostoli király apostoli jogait mással meg nem oszthatja s ő életét kész adni azért, hogy a király e jogait megtarthassa, jellegzetes tünetei a 48-iki törvények s Eötvösnek egyházpolitikája ellen támadt, hatalmas egyházi és világi tényezők kedvelte áramlatnak.

E magát ősinék kiadó áramlat, mely a liberalizmusnak folyton fölhányta, hogy az eredeti, régi alkotmány helyett 1848-ban — Berzsényi szavait használva — «út idegent cserélt»,² az abszolút kormányzat alatt, nem vonakodott a régi alkotmánnyal ellentétben létrejött egyházpolitikai változásokat, így a konkordátumot, minden alkotmányos aggály nélkül elfogadni. Ez áramlat hívei szerint a 48-asok csak azért gyűlölik ez egyezményt, mivel ez művöket, mellyel az egyházat 1848-ban jogtalanná tették, lerontotta.³

Ekként a törekvésben, mely az egyházat a 48-iki törvények alól kivonni, a minisztériumnak a király pátronusi kormányzati tényeire vonatkozó ellenjegyzési jogát eltörölni akarta, a 48-iki alkotmány legfontosabb intézménye, a miniszteri felelősség ellen irányuló, a politikai

¹ Religio, 1866. I. félév, 267. l.

² Palásthy, A. Palásthyak. Előszó.

³ Religio, 1866. I. félév 267. l.

arenáról lelépett 47-esek vágyaival találkozó támadás is rejtett. Ez alapot később sem hagyták el, erre helyezkedtek Simor, Haynald, Samassa a királyhoz benyújtott emlékiratukban.¹ Sőt e törekvés máig sem halt ki, egy függetlenségi párti politikus, Szemcz Emilnél is kísért.²

Következetlen, át nem gondolt, zavaros volt ez irányzat az alkotmány függesztése alatti egyházpolitikai változások s a 48 előtti alkotmányhoz való ragaszkodás tekintetében. Nem kevésbé mutatta magát ilyennek a tekintetben, hogy az egyházat a 48-iki alkotmányú magyar államtól végkép el akarta szakítani s csak ez államnak természetes fejével, a királlyal összekapcsolni.

Ez irány rövidlátó hivei előtt azonban ily megoldás mégis lehetségesnek tetszett, sőt egyben legjobban megfelelni látszott annak a sok százéves politikának, melyet Róma az állam és egyház viszonyára nézve követelt s a amelyeknek kapcsolatát az 1864-iki Syllabus oly erősen hangsúlyozta. Mert így, azt hitték, elválík az egyház az istentelen államtól, de egyesülve marad annak istenes, vallásos fejével. Hogy e főt a testtől elvágni nem lehet, csak a szőrszálhasogató dialektika nem vette észre.

Kikerülni ily módon az egyház és államnak a Syllabus kárhoztatta elválasztását a miniszteri kormányzatnak az egyház ügyeibe való befolyás kizárása által, fenntartani a szövetséget trón és oltár között, mely utóbbinak századokon át oly nagy hatalmat biztosított, megóvni az ősi alkotmány szelleméből kifolyólag az egyház kiváltságait a koronázás, az országgyűlés, a bíraskodás, a birtokjog terén egyaránt lehetségesnek látszottak. Körmöczy még a káp-

¹ B. Forster Gy., A kath. autonómia. 1914. 24.

² Szemcz E., Kath. Autonómia. 164—168. 1.

talanok követküldési jogának visszaállítását is várja.¹ Ellenben a 48-iki alkotmány s így a miniszteri hatalom és felelősség alapján álló Eötvösnek az állam és egyház elválasztását hirdető elvét a Syllabus nevében kárhoztatta ez irány, a vele kapcsolatban tervezett katolikus autonómiát pedig Danaida ajándéknak tekintette.

Ez elválasztás ugyanis elősegíteni, támogatni látszott az irányzatot, mely a vallási egyenlőségnek és viszonyosságának a 48-iki törvényhozás által csak bevett egyházakra elfogadott elvét általános vallás-illetőleg lelkiismereti szabadsággá, tehát a felekezetenküliségnek is szabadságává fogja tovább alakítani, a világi életnek a katolikus vallástól független világi rendezését követelni, az egyház vagyoni állását megingatni.

Az sem nyugtatta meg ez irányzat hiveit, hogy ez elválasztás a kath. autonomia létesítése mellett történék. Hisz a kultuszminisztérium és ennek felelőssége érintetlen maradna! Ösztönszerűleg érezték, hogy ily autonomia nemcsak az államtól választaná el az egyházat, hanem meglazítaná ennek a hitbuzgó Habsburgokkal való szoros kapcsolatát.

Mert az államhatalom legfőbb birtokosa, mint az államtól elválasztott magyar katolikus egyház kegyura, magánjellegűvé vált egyházkormányzati tevékenységét nyilván még sem végezhetné anélkül, hogy annak reflex hatása a kormány állami működésére érezhető nem lenne.

A katolikus autonómiának a bevett vallások közti egyenlőség alapján való felépülése, melyből Eötvös is Simor primáshoz intézett levelében 1867 július havában kiindult,

¹ L. id. m. 34. l.

ugyan támogatni látszott oly megoldást, mely a miniszteri kormányzatnak felügyeleti joron kívül a kath. egyház kormányzatába bárminemű beavatkozását kizárná, amint ily beavatkozás a többi egyházak tekintetében is hiányzik. Csakugyan kizárná, ha elfeledjük Aristotelesnek kétezer-éves megállapítását : Az egyenlőség kétféle, számszerű és értékszerű. (Politika VII. könyv, I. fejelet. 6. §.)

A katolikus egyházat hiveinek a nemzet többségét magában foglaló száma, nagy vagyoni ereje, püspökeinek országrendi állása, de különösen a királynak alaptörvény szerint ehhez az egyházhoz való tartozása s ebben valószínű egyház kormányzati hatalmat magában foglaló jogállása egészen mássá tette, mint a vele a törvényben egyenlőnek kijelentett többi egyházakat. Ez a formai egyenlőség a legerősebb tartalmi különbséget takart, pedig a politikában ez s nem az a döntő, amint Deák Ferenc is fenti, 1868 október 20-iki, beszédében óvott a forma és a tartalom egyenlőségének összetévesztésétől.

A királynak, mint az autonom kath. egyház főpátronusának, tehát ez irány szerint és e tekintetben nem közjogi tényezőnek minden többi vallásénál nagyobb tényleges súlyu egyházi jogait s mint az állam fejedelmének állami felügyeleti jogait nemcsak jogilag, de a valóságban úgy elválasztani, hogy kormányával erős ellentétek ne támadjanak s a király az állam befolyását az egyházra kizárhatná, csakugyan nehéz elképzelni. Az autonomiát, a miniszteri felelősség fenntartása mellett, ez irányzat nem ok nélkül nem fogadta mint vívmányt.

Mіндеzen ütközőpontokhoz Eötvös és e csoport között a bizalmatlanság is járult a hithideg, ha nem egyenesen egyházellenes világi elem iránt, melynek érvényesü-

lése az egyház világi ügyeiben Eötvös tervének sarkkövét alkotta, valamint az aggodalom, nem fog-e a fő- és alpap-ság nagyon kirívó egyenlőtlenségű gazdasági helyzete miatt köztük fennálló feszültség a hierarchikus fegyelemre is rombolólag hatni.

Ez irány küzdelme Eötvös ellen, a létező jogi és tényleges állapot tekintetbevétel nélkül, magyar különlegeségeknél szélső papalista igényekkel való egybeházasítása mellett, szertelen heveséggel folyt. Csillogó dialektika, európai magaslátú tudományos készültség takarták zavrosságát, következetlenségét.

Ez irány szellemi vezére, az egyetem nagytudományú tanára, a származására is büszke palásthy és keszihóci Palásthy Pál volt. A Palásthy családot Jeruzsálemi Endre a keresztes háborúja alatt, a Tábor-hegy oldalában nemesítette.¹ Palásthy ekként a keresztesek unokája volt. A szerkesztésében 1863 óta megjelent «Religió» oly szenvedélyességgel foglalt azonnal állást a Syllabus mellett s a liberális katolikusok, később 1866-ban a 48-iki törvények visszaállítása ellen, hogy a magát Széchenyi István politikája tolmácsának hirdető Török János, aki szintén 1847 mellett kardoskodott, a «Pesti Hírnök»-ben (1866 dec., 4. sz.) kárhoztatta harcmodorát, mert «időelőtti, indokolatlan, daczszerű követelések és izgatások siettetik a bajt, melyet ezután elhárítani akarunk».

Palásthy szerint a liberalizmus nem más, mint politikai protestantizmus. (Rel. 1866. I. félév, 44. sz., 347. l.) Becsületes lehet ez vagy ama férfi, aki magát szabadelvűnek állítja; igen, ő becsületes, de elve a hazugság rendszere. (Rel. II. félév, 37, 289. l.)

¹ L. Palásthy, A Palásthyak. I. köt. Előszó.

Eötvösre céloznak e kitörések, kinek «Gondolatai» megjelenésekor már szemére veti, hogy a vallásról sokat beszél, de nem mondja, melyikről, nem mer a magáéval előállni. (Rel. 1864. I. félév, 19. sz.) A «Heti Lap»-ban elfoglalt egyházpolitikai álláspontja ellen egyenesen is polemizál (Rel. 1866. II. félév, 3. sz.) s szánakozva beszél róla, a «jó miniszter»-ről, aki protestáns államtitkárt választott. (Rel. 1867. I. félév, 29. sz.)

Palásthy a liberalizmus elleni hadjáratát mindjárt szerkesztése kezdetén megindítja s azt elsőben Montalembert ellen folytatja malinesi beszéde miatt (Rel. 1863. II. félév, 37. sz.), mert az a 89-iki nagy forradalom elveire van építve. Pedig ez elvek egy bölcsészeti iskolának rendszerét adták kivonatban, annak az udvaronc, «gunyorász» iskolának, mely Voltairet ismeri mesterének (Rel. 1864. I. félév, 38. sz.) Hogyan lehessen azon elvek istentelen értelmét fentartani, vagy beléjük istenes értelmet bedugni? Minthogy azokat Montalembert szerint kereken elvetni lehetetlen. (Rel. 1864. I. félév, 50. sz.)

Még a theologusok által is elismert elvnek félretételével, mely szerint a Syllabus tételei csak tisztán katólikus vallásúakból álló nemzetekre érvényesek, itéli el a paritásos Magyarországon a liberális egyházpolitikát, ennek természetes folyományát, a lelkiismeret, a vallás-szabadságot, a különböző vallásúak polgári és politikai egyenjogúságát.

Amit a pápa a liberalizmusról mondott, hogy az kárhuzatos, neki nem elég, ő «szemtelenségnek, csalásnak, jellemtelenségnek, elbutult lelki rabságnak nyilvánítja». (Rel. 1865. I. félév, 14. sz.)

Palásthy nyers, szenvedélyes polémiája azonban a vonatkozó világirodalom teljes ismeretével folyik. A ma-

gyar olvasónak a «Religió» «Havi szemléi» bemutatják a Syllabus hiveinek s a liberális katolikusoknak egész harci fegyverzetét az újkori politikai szabadság tekintetében. Palásthy figyelmét nem kerüli el semmi. Tettszése azonban kizárólag a liberalizmus támadóit kíséri. Montalembert, Dupanloup liberalizmusában ő is a manicheizmus újjászületését látja, mint ezeknek nyugati támadói. (Rel. 1864. II. félév, 2, 35, 38, 39, 42, 43. sz.)

A «Pesti Napló»-nak (1866. évf. 255, 259, 262, 272. sz.) kiváló, tanult szellemtől eredő tanulmánya: «Vezéreszmék a politikai, egyházi és tanulmányi ügyek rendezéséhez», melynek a liberalizmus mibenlétét mesterileg kifejtő utolsó darabja, valóságos kár, hogy a napi sajtó limbusába került, Palásthyt nagy elvi erővel folytatott harcra ingerli (Rel. 1867. I. félév, 10. sz.) a laikus állam ellen, melynek e cikksorozatban előrajzát véli.

Palásthy szemében az élet elvont tételek merev logikai syllogismusa, geometriai alakok leszarmaztatása. A liberalizmus, ahogy azt a theologusok egyik iskolája megállapította, rossz, kárhuzatos, ebből a tételből okvetlenül folyik, hogy a liberalizmus alapján állók élete is rossz. Nem fogadja el ennek a tanulmány adta másik fogalmát, mely Terentius mondásával jelzi annak legsajátosabb jegyét: «Factum a vobis duriter, immisericorditer, atque si aequum est dicere magis aperte, illiberaliter». Nem hiszi el a tanulmány záró szavait, hogy a «liberalizmus a kereszténységgel, melynek egész lényege a szabadság, szeretet, egyenlőség, szellemirányban találkozik», hogy a szabadság abban állván, semmi rosszat, minden jót tehetni, Istenhez emel, s a liberalizmus küzdelme az egyházzal, a királlyal a történelem folyamán csak onnan keletkezett, mert mind a kettő sokféleképen bele lévén kapcsolva azon érdekek

szövedékébe, melyekkel a liberalizmusnak harcot kellett folytatnia, nem kerülhette ki, hogy mint ezek ostromlója, azok védőivel ellenkező állást ne foglaljon.

Hely, idő, emberi különbségek, az egyéni akarat ereje, melyek annyira átalakítják az emberi társadalomnak általános irányzatait egyes nemzetek körében, nem jönnek számba Palásthy előtt s elvont tanítételei magaslattáról itéli meg Eötvösnek Simor primáshoz intézett, a katolikus autonómiát kezdeményező, Eötvös tudta nélkül közzétett,¹ 1867 júliusi korszakos levelét is. Nem keltett ellenszenvet, ebben foglalja össze ítéletét, hogy lelkesedést nem tudott ébreszteni, indokolásának tulajdonítható. (Rel. II. félév, 23. sz.)

Eötvösnek az indító okai, melyekre a magyar katolikus egyház világi hiveinek bevonását az egyházkormányzatba alapítja, ingerlik Palásthyt egyre fokozódó, egyenes harcra Eötvös és liberalizmusa ellen. Ez ugyanis szülője annak a hitközönynek, mely miatt Eötvös is siránkozik. (Rel. 1867. II. félév, 31. sz.)

Palásthy hadakozása ezután oly erős lesz (Rel. 34, 35, 38, 41. sz.), hogy egyházi felsőbbsege, úgy látszik, leinti, mert 1867. év végén visszalép a publicisztikától, de oly manifesztummal, mely anélkül, hogy visszalépése okát adná, 5 éven át szórt nyilait egybefogva röpíti Eötvös és a liberalizmusa ellen. (Rel. 1867. II. félév, 51. sz., 412—416. l.)

Simor primás nyilatkozata után, Eötvös levelére, amelyben készségét fejezi ki a katolikusok autonómiájának Eötvös kívánta rendezésének megindítására, Palásthy szenvedélyes oppozíciója az egyházi fegyellemmel

¹ Lásd Eötvösnek 1867 szept. 4-iki levelét Montalemberthez.

össze nem férő ellentétbe jutott. A harcias tudós letette a theologus és publicista tollát, mert mint az ősei történetének szentelt mű előszavában (A Palásthyak. 1890—1891. 3 kötet) mondta, ha az ember nem jól érzi magát az élők között, a holtak közé menekül.

Palásthy visszavonulásának igazi oka csak 1902-ben derült ki. Hagyatékában ráakadt Némethy Lajos a «Religió» 1867. folyamának hozzákötött írópapir lapjain Palásthy kézirati nyilatkozatára, melyben leplezetlenül tárja föl álláspontját. (Magyar Sion, 1902. évf. 101—109. l.) Az irat valóságos vádlevél az akkori püspöki kar ellen, amiért a liberális iránnyal nem szállt szembe s az ő korrekt egyházi felfogását nem követte. Palásthy apologiája nagy fontosságú történeti dokumentum.

Eötvös érzékeny lelkét bizonyára nem hagyták érintetlenül Palásthy kiméretlen támadásai. Palásthyban sok hasonló vonás van, mint Montalembert megátalkodott ellenségeiben, nagy tudás, erős dialektika, a világhelyzet iránti teljes érzéketlenség, izzó szenvedély. A lemondó manifesztumnak vannak ily kitételei: «A pengetett elszakadás, melyet a szabad egyház szabad államban szólammal jelvényezni akarnak, nem más, mint lenyüggőzése az egyháznak az állam által». «Ma az igazi katolikus nem liberális; ha liberális, akkor nem katolikus; ha pedig katolikus és mégis liberális, akkor vagy nem oly katolikus, mint a többiek, vagy nem oly liberális, mint a liberálisok». «A liberálisok vallásos szint lopdosnak, mellyel arcukat befénjék, hogy tördelve, torzítva, nyujtva a katolikus tant, a liberalizmusban az egyházat védik. Azt olvastam, hogy a szajkó pávatollakat kölcsönzött, de hogy a páva szajkótollakat kölcsönzött, mesékben nem olvastuk, de a liberális katolikus írón valóban

szemlélnünk kell.» E kitételek nyilván Eötvös ellen irányozvák.

A liberális katolikusok szajkózásával szemben, mondja Palásthy, mily tiszta, világos, határozott a Sylabus. Ami ebben van, azt határozott kánonokban fogja az egyház kimondani. Vannak jogok, vannak javak, melyek minden alkotmányosság fölött állanak, melyeket tehát mindenáron védeni kell, az alkotmány szerint, ha megengedi, az alkotmány ellen, ha ez azon javaknak, jogoknak helyt nem adna.

Egyenesen Eötvösre céloznak a fejtegetések, mely szerint aki a liberalizmus uralmának megszilárdításán dolgozik, az a hitközönyösség megszilárdításán is fáradozik s a dicsőséget, mely őt a politikai téren körülövezi, oly vétek árán vásárolja az Isten és egyház terén, mely bűnért soha elegendően nem felelhet sem az Isten, sem az egyház előtt.

Vagy midőn Eötvös érvét, hogy a katolikusok buzgóbbak lesznek, ha az egyházban jogokat gyakorolnak, csak a zsidó alkusz világ felfogásából mondja igazolhatónak.

Eötvöst azonban nemcsak a személyét ért vágások Palásthy részéről bánthatták, hanem hogy mögötte az arénára ki nem lépve, nem jelentéktelen csoport áll, mely egyházpolitikai tervei elé akadályokat képes gördíteni, sőt a visszanyert alkotmányt egészében megingatni.

A 47-esek s ez egyházi túlzók között ugyanis megvolt bizonyos érzelmi közösség.

Eötvös terveit azonban e túlzók legerősebb ellenlábasai nem kevésbé támadták.

Az az őszinte melegség, mellyel Eötvös Simor primáshoz intézett levelében¹ a katolikus közszellem hiányát,

¹ L. Szemnecz, id. m. 27., 28. l.

a vallási közöny általánosságát a katolikusok között panaszolta, mellyel az egyház szabadságának biztosítását, «Franciaországban s Európa csaknem minden alkotmányos államaiban a buzgóbb katolikusok főtörekvését» szívéhez oly közel állónak mondotta, az egyházellenes táborban keltett csalódást, megbotránkozást.

S e tábor elég jelentékeny, főleg hangos harcosokból állott. Kant és Hegelnek magasröptű bölcselete elvesztette hatását a közgondolkodásra Németországban is. Szakbölcsészeink itthon sohasem birtak szélesebb rétegekre befolyjni. Ez időben is Kerkapolyinak és Erdélyinek hegeli, Horváth Cyrillnek konkrétista, Purgstallernek szintétikus gondolkodása alig ért túl az iskola falain.

Ellenben nálunk is nagy volt a kelete annak a természettudománnyal azonosnak hirdetett német bölcselkedésnek, melyet Németországban Moleschott, Vogt, Büchner oly népszerűvé tettek. Csatározásuk zaja, melyet a természettudomány oly jeleseivel, mint Liebig és Wagner Rudolf, folytattak, akik a természeti és szellemi tudományok azonosítását lehetetlennek állították, eljutott hozzánk is s művelt közönségünknek fölvilágosultságára, szabadelvűségére büszke elemei — s kik nem voltak ilyenek az alkotmányos szabadság visszaszerzésének mámoros napjaiban — jórészt nem az utóbbiak, hanem az előbbieket pártjára állottak.

Mohón falták, elsőbben csak a németül is olvasók, Moleschott «Kreislauf des Lebens» (1852), Vogt «Köhlerglaube und Wissenschaft» (1855) népszerű iratainak meglepő magyarázatait a lélek és test azonosságáról. Mindketten a szabadság vértanúiként is rokonszenvesek voltak az elnyomás korszakában. Az első heidelbergi, a második giesseni egyetemi tanszékétől fosztatott meg tanítása miatt s utóbbi, mint a 48-iki frankfurti német nem-

zetgyűlés ékesszóló, radikális tagja is nagy tekintélynek örvendett. Később az időszak — még a szépirodalmi is ideszámítva — sajtó közleményei, az ellennézetűek polémiái útján a nagyobb magyar közönség is megismerkedett a vallásellenes tanokkal. A «Szépirodalmi Figyelő», és a nővilág hetilapja, a «Családi Kör» 1861-iki, «Az Ország Tükre», a «Korunk» 1862-iki folyamai tanúskodnak a fölszines, önkényes materialista világnézet terjedéséről. Legsekélyebb képviselőjének, Büchnernek «Kraft und Stoffja» magyarul, két kiadásban is megjelenvén, Mentovich Ferenc, a költő, a marosvásárhelyi gymn. tanár, az ő munkájával: «Az új világnézet. A Moleschott, Vogt, Büchner-féle materializmus tanairól 1870.» a materializmus egész tanrendszerét előadván, a magyar olvasó annak teljes élvezésére alkalmat nyert. Büchner és Vogt el is látogatnak hozzánk, előadásokat tartanak s nagy ünneplés részesei.¹

Szakvilágunk is erősen foglalkozott ez irányzattal. Pólya József ennek szellemében közölte a M. T. Akadémia 1857-iki Értesítőjében értekezését: Az idegrendszer szellemi *«tevelléseinek»* (funkcióinak, akarta mondani) alapjairól. Brassai vette föl ellene a harcot ugyanott, de az időszak napi sajtóban is, különösen a «Korunk» 1862-iki lapjain Mentovich-csal késhegyre menő polémiáiban, később az Orvosok és Természetvizsgálók 1864-iki M.-Vásárhelyi gyűlésén.² Greguss Ágost akadémiai székfoglalóját 1859-ben «A materializmus hatásáról» tartotta s még 1872-ben is ez foglalkoztatta «Az egyetlen tudomány»-ról tartott értekezésében.

¹ Lásd Pester Lloyd 1869 december 16-iki számát.

² L. Brassai, Az exakt tudományok követelése a filozófia tárgyában. Erd. Muzeum évkönyvei. 1861. — Irodalmi pör a filozófia ügyében. 1861. — Az Akadémia igazsága. 1862. — Nemcsak az anyag halhatatlan. 1865.

E természettudományi alapra épített vallásellenes bölcselet addigi természettudományi támasztékainál sokkal jelentékenyebb támogatásra talált a XIX. századnak biológiai szempontból legnevezetesebb tudományos eseményében, Darwinnak a fajok eredetét tárgyaló természetrajzi megfigyeléseiben s a belőlök levont törvényben, melyet Newton fölfedezésével egysorba állítottak. Darwin munkájának megjelenése után 10 év múlva, midőn Eötvös egyházpolitikai reformjait megindítja, a művelt világ természetbúvárai, a franciák kivételével, e munka suggesztív hatása alá kerültek. Nálunk ezidőtájt különösen Margó előadásai nyitották meg a «Darwinizmus» diadalútját, melyet (Berecz-féle Természet 1868. foly.) egy évvel előbb már Entz Géza a tanba vetett teljes hittel egyengetett.

Csak az obskurantisták kételkedhetnek a Darwin-féle törvény érvényén, mely a teremtés hipotézisét fölöslegessé teszi, ez volt akkor a tudományos közmeggyőződés. Ötven évnek kellett lefolyni annak az eredménynek eléréséhez, hogy a «Darwinizmus» abban az értelemben, amint a 60-as években felfogták, a XIX. század «legzseniálisabb tévedése» (Haberlandt), vagy mint Entz Géza most (Természetud. Közl. 1914. 193. l.) mondja, «ha végigtekintünk a félszázad alatt fejlődött származástani irodalom ama termékein, melyek vizsgálatokon alapuló kritikával foglalkoznak a származás nagy problémájával, arra az eredményre jutunk . . . hogy az első zseniális magyarázat téves». «A kiválogatódás tanának elégtelenségét hovatovább Darwin maga is belátta.»

A Darwin-féle elmélet, ahogy a 60-as években értették és elhitték, biológiából csakhamar általános bölcseletté alakult át, különösen azon magyarázat szerint, me-

lyet annak Häckel, György Aladár fordította, értekezésében «Az ember eredete és törzsfája» adott.

A Darwinizmus elragadja a komoly nyelvészt, Schleichert, ki a nyelvtudomány jövőjét a létérti küzdelem törvényének alkalmazásától reméli s Thewrewk Emil örül, hogy annak a szellemi világban is érvénye van, mert így győz az igazság. (Term. tud. Közl. I. köt. 1869. 329. l.) A Darwinizmus mint valláspótló, mint az emberi társadalom legfőbb törvényét is magában foglaló, áll már sokak előtt a 70-es évek elején a köztudatban, úgy, hogy 1872-iki megnyitó előadásomban a kolozsvári egyetemen (Kelet. októberi szám) rá kellett mutatnom a következőkre, melyet e törvénynek uralma — ha érvénye csakugyan kétségtelen volna is a természet országában, — az ember világában maga után vonna.

Eötvös autonómiai kezdeményezése idején e népszerű irány hívei, az akkoriban működni kezdő szabadkőművesek, kiknek a radikális egyházpolitikát hirdető napilap, «1848» volt a szócsove, továbbá a vallásilag közönyös katolikusok csalódva, megütközve látták a szabadelvű Eötvöst, a «Falujegyzője» íróját, a zsidó emancipáció első sürgetőjét és megvalósítóját a katolikus egyház-restaurációja érdekében működni. A 64-iki pápai encyclica és syllabus után mást vártak tőle.

Az emigráció alatt angol radikalizmussal eltelt Csernátony «nevetés alá igyekszik rejteni fájaldalmát és méltatlankodását oly tisztelt és kedvelt ember irányában mint Eötvös» az ő retograd tervei miatt.¹ A belga szabadkőműves bölcseséget hirdető Ludwig ellenséges cikkei mellett külön röpiratot tesz közé: «Töröljük el a vallásügyi miniszteriumot» cím alatt.²

¹ Hon. 1868 szept. 25. ² U. o. nov. 16.

Eötvös Simor primáshoz intézett levelének végső érvelése, hogy csak az autonómia által «szüntettethetik meg azon alárendeltség is, melyben az ország katolikus többsége iskolai, sőt politikai tekintetben az evangélikus kisebbség irányában áll», a protestánsok egyes köreiből gyanút, ellenszenvet keltett Eötvös ellen.

Amit a katolikus zeloták szemére vetettek, hogy nem katolikus államtitkárokkal: Tanárkyval, Ioannovicssal vette magát körül, Molnár Aladárt különös bizalmával tüntette ki, nem szolgált a protestánsoknak megnyugtatólag.

A Tiszántúli ref. egyházkerület helyteleníti az Eötvös kezdeményezte Népnevelési Egyesületeket. 1867 aug. ülésében kimondta, hogy azokat sem célszerűnek, sem kívánatosnak, sem kivihetőknak nem tartja.¹ A «Hon» támadja is, hogy a népiskolák reformja helyett a népnevelési egyletekkel állott elő. Furcsának találja, hogy a közérzület miatt az iskolákat nem véli a felekezetek kezéből kivehetni. Horváth Mihályt azonban a közérzület ellenére mellőzi s ekként a klérussal, azzal az elemmel szövetkezett, mely a felvilágosodás ellensége.²

Különös erővel nyilatkozott protestáns részről az ellenzés Eötvös népiskolai javaslata ellen. Híre járt, hogy a képviselőház protestáns tagjai külön gyűlést tartottak, tiltakoztak az állami iskolák ellen s a javaslatot egészben elvetették.³

A javaslat sorsa kockán állott, az osztályokban már-már elbukott, Tisza K. halasztó indítványa folytán, melynek értelmében a ház addig függeszti föl a tárgyalást,

¹ Pesti Napló, 1867. aug. 27.

² A Hon, 1867 aug. 10.

³ Független Lapok 1868 okt. 3-iki sz.

amíg a népiskolák állapotáról a statisztikai adatok be nem érkeznek. A javaslat érdekében a németországi sajtó is mozgósított.¹ Az akkoriban szokatlan eljárás, zárt ülés útján lehetett csak a javaslatot megmenteni. A kiküldött 25-ös bizottság egyenlített ki végül az ellentéteket.

A heves küzdelem a zártülésből a sajtó terére vitétt át. Ami onnan kiszivárgott, a kedélyek nagyfokú izgatottságát mutatja. Az egyik ősz protestáns vezérférfi a linci békéért való harcok megújulását jósolja, ha a törvény elfogadtatik. A protestánsok lehetetlennek mondták, hogy jogaikat föladják s a javaslatot elfogadják. Mert ez nem nyújt nekik annyi biztosítékot, mint amennyivel bírnak.

A «Hon» helyesli ellenzésüket. Autonómiájukat nem adhatják ki, mielőtt biztosítva nincsenek, hogy azt a kormány az uralkodó felekezet kezében nem összpontosítja.² A mostani felelős kormány, elismerik, nem élhet vissza a neki a javaslat adta kormányhatalommal, de jöhet más s az visszaélhetne vele.

Ez a minden iniciatívát megölő, bölcseségnek tartott, hagyományos magyar gyengeség adja anyagát a publicisztikai háborúnak, melyben az oppozíciója miatt erősen megtámadott Tisza K. a védekező. Októbertől november közepéig folyik az az osztrák és, mint említők, a német sajtó részvételével is.³

Az indokolatlan felekezeti féltékenységen kívül volt a javaslat kritikájának tárgyi alapja is. Ezért az ellenzésben nem protestánsok, sőt a kormánypárt részéről is osz-

¹ Lásd Pesti Napló 1868 nov. 6—7-iki és október 28-iki számait.

² L. «A Hon» 1868 szeptember 29-iki számát.

³ Lásd a Pesti Napló és Hazánk októberi és november elsejji számait.

toztak. Így az eredeti javaslat 19. §-a a községi iskolaadót kivétel nélkül mindenkitől követelte, még azoktól is, akik felekezeti iskolájukra már adóztak. Ily részlet mégis a valóságos vallásháborút, mely a javaslat nyomán támadt, semmiképen sem igazolta. Eötvös kezdettől fogva hajlandó volt ily módosításra, tudta, hogy egyben-másban engednie kell, de mint bizalmas embere, Molnár A. mondja, nem értett a ravaszkodáshoz.¹

A nagy háborúság végre is Eötvös győzelmével végződött s népoktatási törvénye, mely innen-onnan félszázada képezi közművelődésünk alapját, szerencsésen megjárta a főrendiházat december 1-én s királyi szentesítést nyert dec. 5-én.

A kath. püspöki kar, az intransigens Kruesz főapát kivételével, ki nagytudománya dacára a «Restauration der Staatswissenschaften» hirhedt íróját, Hallert, mint főtekintélyét mutatja be, elfogadta. A diplomata érzékű Simor primás a közös iskolák fölött nem találja szükségesnek vitába bocsátkozni, mert azok impraktikusak. Csak azt óhajtja, hogy papiroson is maradjanak s hogy még így se legyen rájuk másért szükség, minthogy a hitfelekezetek annál jobban sarkaltassanak odaműködni, hogy iskoláik minden józan igénynek megfeleljenek. A törvényt egészében nemcsak helyesli, de háláját fejezi ki érte a tervező miniszternek. Haynald csak sajnálja, hogy a közös iskolák a törvényjavaslatba fölvétettek, miért elvben ugyan ellene kell nyilatkoznia, de nagyobb része miatt elfogadja.

A protestáns ellenzés lángja b. Vay Miklós beszédében lobbant föl még egyszer, hogy rögtön elaludjon.

¹ L. Havi Szemle. 1879. II. köt.

Mert bevezetését, hogy a törvényjavaslat megjelenésekor valósággal meghökkent mindenki, mondhatni, hátrált egyet, azzal a végkövetkeztetéssel zárta: érett megfontolás után el lehet azt fogadni.

Eötvösnek bizonyára fájtak úgy az elvi oldalról jött, de formájukra nézve nem egyszer kiméretlen támadások, de még inkább azok, melyek jóhiszeműségét vonták kétségbe s meggyanusították, hogy az egyháznak jogaiba mellékutakon akar avatkozni. Bizonyára gyengék és rövid ideig tartók voltak e támadások s amit miattuk szenvedett, sokkal elviselhetőbb ahhoz képest, amit Montalembert-nek az oktatás szabadság elvéért Franciaországban kiállania kellett. Eötvös őszinte, igaz, nemes egyéniségét, szándékainak meg nem értése, sőt meggyanusítása mégis fájón érinthette.

De végül is reménye, melyet Molnár A.-hoz 1868 szept. 15-én írt levelében kifejezett, teljesült élte céljának egy fontos részére a népoktatási, a bevett vallások viszonyosságáról szóló törvény által: «Mindig egy irányban, vagy legalább egy cél után törekedtem, 15 éves koromtól fogva, mondja e levélben. Az nem lehet, hogy ennyi fáradságnak, hogy ily hosszú, komoly törekvésnek ne legyen végre sikere s hogy a kegyes Istenség, mely oly nehéz időkben megoltalmazott, az erőt meg ne adja . . .»¹

E siker az év végén bekövetkezett és e fölötti megelégedését közölhette Montalemberttel december 15-iki levelében.

Am életének másik fontos célja, az összes egyházak autonómiájának rendezése, épen saját egyházára nézve nem akart előrehaladni.

¹ L. Havi Szemle 1879. II., III. köt.

Számtalan ellenzője akadt. A népiskolai törvény szentesítésével leszerelt protestánsok köréből kezdik a felekezetközi viszonyokat újra bolygatni, sőt az országgyűlést a katolikus autonómia létesítésének veszélyeire figyelmeztetni.

A tiszáninneni egyházkerület a képviselőházhoz 1869 szept. 26-iki üléséből beadott kérvényében a népoktatási törvénytől való idegenkedés okául a felekezeti viszonyok rendezetlenségét jelölve meg, az összes egyházak szükségletéről való állami gondoskodást, az állam kezelésében levő alapok megvizsgálását s általános közművelődési célokra fordítását kívánja.

Az uralkodó vallásnak mindenben egyenlővé kell tétetni a többi vallásokkal. A királynak törvény szerint egy valláshoz tartozása, a püspököknek főrendiházi joga, a szentszékek fennállása a vallások egyenlőségébe ütközik. Ennek életbelépéséhez a polgári házasság is elkerülhetetlen; csak ez szüntetheti meg a vegyes házassági és egyházi bírósági bonyodalmakat.

Csak ily módon lehetséges minden egyháznak önkormányzati szabadsága, melyet az egyházkerület a többi egyházaknak is kíván, de a törvényhozás bölcsességére bizza, lehet-e azt oly egyházra alkalmazni, melynek kormánya egy külön rend kezében van s melynek feje idegen államfő.¹

¹ Lásd a kérvény szövegét, Szabad Egyház. 1869 okt. 23.

XV.

A «Szabadegyház» elvének megvalósítása a katolikusok autonómiája által s az egyház magatartása Eötvössel szemben.

Alig képzelhetni egyházpolitikai tekintetben kényesebb, bizonytalanabb, így alkalmatlanabb időket, az állam és a katolikus egyház közti jó viszonynak ápolására, fenntartására, mint aminőt a múlt század 60-as éveinek végén a világesemények előhoztak.

IX. Pius egyházpolitikája szembehelyezkedett az egész világ alkotmányos szabadsági törekvéseivel. Syllabusa ezenfelül az emberi szellem szabad vélekedési, kutatási vágya elé gördített a hit világának területén túl is akadályokat, a pápai csalhatatlanság előrevetett árnyéka végül magának az egyháznak ősi monarchico-arisztokratikus formáját fenyegette.

Ily helyzetben az állam és a katolikus egyház százados, sőt évezredek viszonyának reformja a Syllabus által kárhoztatott elv, az állam és egyház elválasztásának elve alapján, habár nem is ennek, hanem csak a katolikus autonómiának neve alatt, még kényesebb, még merészebb vállalkozás volt.

Eötvös e helyzet nehézségeinek teljes tudatában nem is indítja meg a magyar katolikusok egyházi autonómiája megteremtését célzó akcióját a Montalemberti jelszó alatt, hanem hozzákapcsolja az erdélyi katolikusoknak a királyhoz intézett kéréséhez, akik az erdélyi püspököt utasítani kérik, hogy a katolikus rendeknek 1866-ról elmaradt gyűlését hívja egybe.

Eötvös az erdélyi katolikus rendek (státus) autonómiáját az akkori közfelfogásnak megfelelőleg százados jogi intézménynek tekintvén, ami a valóságnak nem egészen felelt meg,¹ a magyarországi katolikusok autonómiájának mintegy pozitív, történelmi, autochton alapot kívánt adni. Lehet, volt ebben némi *pia fraus* is.

Igy került Eötvösnek a legmodernebb egyházpolitikai intézményt, az államtól az autonómia útján elválasztott katolikus egyházat tervező javaslata oly *invoctio*, oly oltalom alá, mely a legkevésbé modern, mert a legrendibb szerkezetű országban, Erdélyben tartotta fenn magát.

Erdélyt ugyanis nemcsak a foglalkozási különbségből, a világon mindenütt származó papi, vitézi, polgári, paraszti rendek, státusok szaggatták szét. A hét főbűn: a három nemzet, a négy vallás tette e szaggatottságot erdélyi különlegességgé.

Eötvös Simor primáshoz intézett kezdeményező levelében hozza a rendi különbség megszűnésének s az állampolgári jogegyenlőség beálltának örömétől megittasult magyar közvélemény tudomására, hogy léteznek a Királyhágón túl külön felekezeti rendek, így a katolikus rend, státus is s ennek a külön státusnak mintájára kell a magyar katolikus világiaknak az egyházi ügyekben az erdélyiekéhez hasonló befolyást gyakorolni.

A Montalemberti elvi alap helyett az erdélyi specialitás révén, nem a miniszter, Eötvös, hanem egyházának «egyszerű hive» útján kerül Simor primás elé a katolikus autonómia létesítésének gondolata, hogy a püspöki karnak Eötvös által soká hiába sürgetett spontán kezdeménye adjon neki életet.

¹ Lásd báró Forster Gy. id. m. 53. l.

Ha feltűnő volt a túlmodern Eötvös részéről a katolikus autonómiának a rendi Erdély példájával való igazolása, az individualizmus bölcsészetének oly erős harcosától, aminőnek magát Eötvös összes műveiben, de legfőképp «A XIX. század uralkodó eszméiben» mutatta, nem lephet meg, hogy az indítást nem az állam, hanem az egyháztól, mint független társulattól várta.

Közüoktatási politikájában hasonló utat követett. Népoktatási törvényjavaslatát egy évvel megelőzte a népnevelési egyletek alakítását célzó akciója, azzal a megokolással, hogy «az emberi szellem, úgy egyéni létében, mint társadalmi közösségében oly önálló hatalom, mely egyedül önmunkásságával fejtheti ki erőit és képességeit».

Voluntarisztikus, egyéni szabadság kedvelő hajlandóságában nem vette eléggé figyelembe e magában véve nyilvánvaló igazságnak párját, hogy egy oly bonyolult, vallási és világi erők egymásra hatása által létrejött, évezredes kapcsolatnak, aminő a katolikus egyház s a magyar állam között fennállott, az egyházi autonómia irányában való átalakulása az egyéni spontán erők, az egyház különleges szükségletei és hajlandósága mellett csak az állam határozott irányzása alatt vezethet célhoz s ez lett tényleg egyik főoka annak, hogy a katolikusok autonómiája máig irott malaszt maradt.

Nem Eötvösnek egyéni fogyatkozásával van azonban itt egyedül dolgunk, mely bölcséletében birta önmagát illetőleg mindenestre megingathatlan alapját. A kornak egész szelleme vitte Eötvöst egyéni meggyőződésének erőssége mellett ebbe az irányba.

Az állam nyomása, oktrojálási törekvése alóli menekülés vágyát, az egyéni szabadság, egyéni kezdeményezés

egyedül üdvözítő erejébe vetett hitet a 18 éves idegen, abszolutista kormányzat nálunk még különösen erősítette. Deák a többi vezéremberekkel együtt nem volt ment tőle.

Tőle származott az 1868 okt. 1-i első vegyes tanácskozmányon az indítvány, hogy a katolikusok először csak avégből válasszanak megbizottakat, hogy szabályokat dolgozzanak ki arra nézve, kik és mi módon legyenek a katolikusok választók.

E megbizottak első gyűlésének hatalma se terjedjen azonban tovább e választási mód meghatározásánál. Ha általuk a választási rendszer meg lesz állapítva, az ennek alapján választandó gyűlés fogja majd csak a katolikusok önkormányzatának alkotmányát megállapítani. Ily módon vélte Deák is az autonomikus szervezet spontán voltát, az egyéni akaratokból való forrásozását biztosítani, az oktroy-t elkerülni.

Egy hibája így is maradt az egyéni spontaneitás szempontjából a Deák-javaslatnak, mely az individualista elv egyoldalú, kizárólagos alkalmaztatásának elégtelenségét a közületi életben világosan demonstrálja. A választási szabályok kidolgozására hivatott megbizottakat mégis csak valamely szabály szerint kellett választani, az anynyira elitelt, gyűlölt oktroy-t itt nem lehetett elkerülni. «A dolgot valakinek meg kellett kezdeni», mondta Deák . . . a megbizottak gyűlése, be kellett vallania, «némileg oktroyált szabályok alapján leendő választva, ami az első kezdetnél másképp nem is történhetett».¹ Így került a tekintély, a köz elsőbbségének elve alapján, Deák szerint is helyesen, a püspöki kar és a királyi felség kezébe az első szabályzat megállapítása.

¹ Lásd Szemecz E. id. m. 53. l.

Ez oktroy-kerülés tette szükségessé a választórendszer kidolgozása végett az első választást s az első autonómikus gyülekezetet, mely csak 1869 június 24-én gyűlhetett egybe s kidolgozott szabályzata csak szept. 26-án nyert szentesítést, ennek a szabályzatnak alapján választott második gyűlés, a magyar katolikusok constituante-ja pedig okt. 26-án.

Eötvös Montalemberthez intézett, 1868 dec. 15-iki levelében az autonómikus alkotmány létrehozásának Deák iníciálta, nehézkes, hosszadalmas módját az aggságoskodásnak tulajdonítja, mely nálunk a hatáskörök megóvása tekintetében uralkodik s melynél fogva azt hiszik, hogy az alkotmányozó gyűlés összehívásának módját a püspöki kar és az általa egybehívott világi kitünőségek el nem dönthetik. Nem veszi észre, hogy e módozat az ő individualista, voluntarisztikus álláspontjának is természetes követelménye s azzal vigasztalja magát «sat cito si bene» és a katolikus autonomia is csak akkor fog jól működni, ha a többség jogi fogalmainak megfelel».

A létesítés imént jelzett módjának, nehézkességén kívül azonban az idők mélyében sokkal fontosabb tárgyi akadályok rejlettek. Eötvös hön óhajtott terve közeli valóságát főleg ezek, nem egyedül az eljárási mód toltta el s tette lehetetlenné.

A püspöki kar helyzete igen kényes volt, tartózkodása, aggodalmai érthetőek. Nagy újítás szükségessége elé állíttatott, a nemzet fölserkent érzékenysége alkotmánya visszanyerése következtében egyházi téren is merész újítások vágyában jelentkezett, Róma viszont a modern alkotmányos törekvéseket gyanus szemmel nézte.

Eötvösnek 1867 júliusi, a primáshoz intézett sürgető levelét az autonomia rendezése iránt fanatikus katoliku-

sok azonnal megvádolták. Nemcsak Palásthy itthon vonta kétségbe a liberális katolikusok törekvéseinek megférést az egyház elveivel. Montalembert francia ellenlábasai, a legszélsőbb egyházpolitikai elveket valló párisi nagy katolikus lapok, a «Monde», az «Univers» elítélték Eötvöst e levele miatt, mint szabadelvűt, mint szabadkőművest.

Honnan vettek arról hirt, tőlünk-e, Ausztriából-e, Rómából-e? Nem tudhatjuk. Montalembert augusztus 26-iki levelében kéri a megnyugtatót s Eötvös már szeptember 4-én megadja azt neki, két teljes írott ívre terjedő, az autonomiára vonatkozó mellékletekkel ellátott válaszában.

A nemzetközi külpolitika s az egyházpolitika legmagasabb színvonalán álló e megnyilatkozást éjjel írja. Kimerítőbb szeretett volna lenni, de egy fáradságos nap után nagyon el van fáradva. Reméli mindazonáltal, meggyőzte, hogy amit tett, sem szabadkőműves elveknek, sem a hierarchia iránti ellenséges indulatnak, hanem annak a meggyőződésnek folyománya, hogy egyházának erősítése — emberi szempontból tekintve — a viszonytól függ, melyben az egyház érdekei a szabadsághoz állanak.

Az «Idők Tanu»-jának párisi levelezője az 1867 okt. 4-iki számban már örömmel tudatja, hogy a «Monde», az «Univers» gyanúsításai kárba veszttek. De maga Montalembert — konsternálva Eötvös buzgalmán, hogy ennyit fáradozott válaszával, hisz nála gyengébb testalkatú s kérve kimélje hazájára s az egész katolicizmusra oly drága életét — biztosítja, hogy levelének minden betűjét kész ő is akár vérével megpecsételni s egyben figyelmezteti a brixeni püspök beszédére, az innsbrucki gyűlésen, mely szintén reá célozott.

A «Monde» azonban nem hallgatott el. 1869-ben írta, hogy a katolikus autonómia először hazugság, aztán schizma, aztán protestantizmus, végül saecularizáció.¹

Mindezen kül- és belpolitikai nehézségek dacára a püspöki kar nem különözködött el a nemzet általános, alkotmányos irányától s csatlakozott alkotmányos szabadsága fölötti öröméhez. Nagy érdeme volt ebben az alkotmányos viselkedése miatt erdélyi püspöki székétől 1863-ban megfosztott Haynaldnak, ki 1867 április óta a kalocsai érseki székbe került. A primás is már 1867 szept. 8-án rálépett az útra, ahová Eötvös a magyar katolikus egyház szebb jövőjének biztosítására oly nagy melegséggel hívta.

Palásthy posthumus iratában egyenesen azzal okolja meg a szabadelvű politika elleni harcának beszüntetését, mert a püspökök a liberális irány felé hajoltak. Az egyetlen zágrábi érseken, Haulikon kívül nem pártolták, ellenben Zoványi «Független Lap»-ját körleveleikben ajánlották, a liberális katolikus irányú Lonkay «Idők Tanu»-ját támogatták, Bartakovics érsek Hatala—Zoványi «Egyházi Lapjai»-ból számos példányt rendelt. Meggyőződve ilyenképen, hogy a püspöki kar az ultramontan tanok megvetése, üldözése s a szabadelvűség pártolása által gondolja az egyház érdekeit megmenthetni, nem akart izgatónak lenni sem az egyház, sem a világi hatalom ellen, bár arról is meg van győződve, hogy a püspökök szolgaságához utóbb a szabadelvű papság vasvesszeje fog járulni.²

Csakugyan az addig 47-eseket dicsérő katolikus napilap, az «Idők Tanuja», 1867 második felében határozottan

¹ Lásd Szabad Egyház, 1869. 15. szám. Aug. 4.

² Lásd Magyar Sion. 1902. évf. 101—109. l.

a szabadelvű alkotmány alapjára helyezkedik, lándzsát tör Eötvös mellett, Chateaubriandhoz hasonlítja,¹ majd a helyes és álszabadelvűség között különbséget téve, magának a szabadelvű jelleget követeli s az álszabadelvűeket a szabadonc epithetonnal különíti el magától, követve a nagy francia püspök, Dupanloup példáját, ki mint liberális katolikus az álszabadelvűeket liberatre-eknek gúnyolta.²

A püspöki kar, e barátságos magatartása mellett, a szabadelvű kormány s különösen Eötvös autonómiai terve irányában azonban bizonyos tartózkodást, sőt ingadozást is mutatott. Főleg Simor primás állásfoglalása adott okot aggodalomra, nem fog-e a klérus s a kormány között összeütközés támadni s teljes erővel fogja-e az egyházi autonómia rendezését kezébe venni?

Eötvöst igen elkedvetleníti, mily lassan fog az autonómia rendezéséhez a püspöki kar, még inkább szűkkeblősége, mely terveiben megnyilatkozik. Azt hitte, így ír Montalembertnek 1868 július 20-án, hogy elragadó cikke, mely a «Correspondant» épen 1868 márc. 25-iki számában jelent meg a katolicizmus állásáról Irlandban és az alkotmányos szabadság útjára lépett Ausztriában s melyet ő oly gyönyörűséggel olvasott, meg fogja hatni a magyar püspöki kart a nagy súlynál fogva, melyet szavának az egész katolikus világ tulajdonít. Ezért a neki megküldött különnyomatot átadta a primásnak, azzal az óhajtással, hogy a Montalembert kifejezte igazságok reá és a többi püspökökre mély benyomást gyakoroljanak.

A püspöki kar azonban közel egyévi halogatása s első tervének kicsinyes engedményei által mind nehezebbé

¹ Idők Tanuja, 1867 július 24-iki és aug. 25-iki számait.

² 1868 szeptember 10. sz.

teszi az egyházi viszonyoknak a szabad egyház elve alapján való rendezését. A mi időközben Ausztriában történt és még történik, írja Eötvös az 1868 május 25-iki törvényekre célozva, melyek az interconfessionalis viszonyokat, az iskolák államosítását, a házassági pöröknek a világi bíróságokhoz utalását, mondták ki Ausztriában, csak súlyosbítja az ő helyzetét. «Ausztriában a szabadság garanciáit a parlamenti többség mindenhatóságában és abban vélik megtalálni, ha az egyháznak befolyása az iskolára végkép kizáratik. Ezzel szemben még nehezebbé fog nálunk válni a szabad egyház elvét keresztülvinni.»

Eötvösnek az osztrák szabadelvűek egyházpolitikája fölötti ítélete, melyet oly nagyra tartott barátja, M. előtt kimond, a legvilágosabban mutatja, mily őszinte volt buzgólkodása az autonomia érdekében, mily benső vallásos érzés vezette annak kezdeményezésekor s megvalósításának szorgalmazásában. Élénk világot vet azonban arra is, mennyire hozzátartozott egész állambölcseletéhez az egyház, az iskola autonómiája, midőn a parlamenti többség mindenhatóságának elégtelenségét a szabadság biztosítására hangsúlyozza s az egyház mellőzését az iskolában hibáztatja.

Montalembert öröme a «Correspondant» említett cikkében az 1867 decemberi osztrák alaptörvények fölött rövid ideig tartó volt. A cikkel egy napon szentesített három osztrák törvény, ha Eötvös helyeslésével saját magyar politikai helyzetünk, de személyes elmélete szempontjából sem találkozott, a pápai széket a legkiméletlenebb kitörésre ragadta, mely, ha a kiközösítéstől formailag különbözött is, tartalmilag a császár személyes tekintélyének, az osztrák államfenségnek nyílt megvetése volt.

IX. Pius 1868 június 22-iki allokuciójában «a szerencsétlen, boldogtalan, istentelen osztrák alkotmány fölött szomorkodva, a Concordatum megszegésével alkotott, május 25-iki «utálatos, elvetendő, kárhozatos törvényeket»¹ semmiséknek és érvényteleneknek» nyilvánította.

Montalembert 1868 július 29-iki levelében egész valójában megrendülve ír ez allokucióról, melyet a pápaság legszomorúbb, legmenthetetlenebb tényének mond. Eötvös miatt még inkább fájjalja az eseményt, mely csak fokozni fogja kényes helyzetének nehézségét. Nem veszi el azonban reményét. Úgy hiszi, Isten nem hiába hívott a hatalomra olyan szabadelvű katolikust, aminő Eötvös. Neki tartja fönn bizonyára a nehéz, de dicső missziót, hogy mint hívő, mint a szív embere, mint nagy talentum, a vallás és szabadság követelményeit össze birja egyeztetni.

Montalembert jól sejtette Eötvös helyzetének fokozódó nehézségeit a püspöki kar halogató eljárása s az osztrák egyházpolitikai harcok következtében, melyekről jul. 20-i levelében maga is panaszkodott.

A későbbi fejlemények is a nehézségek fokozódását mutatják.

Simor primás 1868 okt. 21-én eskette Bécsben Eszterházy herceget Trautmannsdorf grófnővel s annak az államnak területén, mely az imént hozta az új kor szellemétől áthatott, 1867 decemberi alap- s 1868 május 25-iki egyházpolitikai törvényeit, mondta hozzájuk, «hogy oly családokhoz tartoznak, amelyek soha még nem hajoltak az új kor úgynevezett követelményei előtt», intve őket, hogy családjaik hagyományaihoz hűek maradjanak.²

¹ Leges infandae, reprobandae, damnandae, abominabiles, divinae constitutioni vel ipsi naturalijuri maxime adversantes.

² L. Pester Lloyd, október 23. sz.

Ez a vendégjog sérelmével elhangzó tiltakozásféle Ausztria új korszakának imént, 1867 és 1868-ban véghezment alkotásai ellen nyilván a pápai allokució visszhangja akart lenni. Egyúttal azonban a primásnak a hazai egyházpolitika irányában elfoglalandó állására nézve is sejtéseket engedett.

Az autonomia tekintetében Eötvösnek adott nyilvános válasza, az egyházi és világi kitünőségek 1868 okt. 1-i tanácskozmánya által javasolt eljárási módnak elfogadása a munkálatok megkezdésére nézve, mégis lehetlenné tették a primásnak a további elvi ellenzést.

Emellett természetesen nem voltak elhárítva az aggodalmak, minő alapokon akarja az autonomikus alkotmányt fölépíteni, továbbá mikorra, belátható időben kívánja-e annak létesítését biztosítani?

Simor felfogását látták sokan visszatükröződni Körmöczy Imrének fennebb jelzett iratában, mely szerint a főpapi kinevezésekre nézve, a miniszteri ellenjegyzésnek, mint a vallások egyenjogúságával s a király személyes patronátusi jogával ellenkező rendszabálynak, helye nem lehet.¹ Sőt ma is tartja magát az állítás, hogy Simor az Andrássy-minisztérium kinevezése előtt ezirányban a királyhoz egyenesen memorandummal is fordult s annak hatását csak Deák Ferencnek a király fölhívására 1867 febr. 6-án Bécsben személyesen adott nyilatkozata ellensúlyozta volna.² Minthogy Simor primás később Haynald és Samassa érsekkel ily elvi alapokon álló emlékiratot csakugyan terjesztettek a király elé,³ a Simor részéről az auto-

¹ L. Forster Gyula, Bud. Szemle, 1897. dec. füz. 376—378. l.

² L. Halász Imre, Egy letűnt nemzedék. 316. l.

³ L. báró Forster Gyula, A katolikus autonómia törv. rend. kérd. 1914. 24. l.

nomia ellen támasztható akadályok iránti aggodalmak nem voltak alapnélküliek s Eötvösnek volt oka annyi szeretettel ápolta terve nehezen elindult hajóját nem egy zátonytól félteni.

A miniszteri ellenjegyzés elleni világos állásfoglalás azt nyilván megbuktatta volna.

Eötvös a primást egyházi tekintetben kiváló férfiúnak tartotta, így jellemezte Montalemberthez írt, 1867 május 22-iki levelében, egyébként nem volt magatartásával megalégedve. Nagyon elhibázottnak találta 1865-iki pásztorlevelét, melyben csak katolikusok megválasztását ajánlotta a képviselőházba. A hosszadalmasságot az autonomia ügyének megindításában, a püspöki kar első tervének szűkkeblőségét hasonlóképp a primás rovására írta. Mindezen jelekből komoly kételyei támadhattak, nem akarja-e az autonomia tervét az elhúzás taktikájával lehetetlenné tenni?

Egyenesen veszedelmessé vált Simor állásfoglalása a június 22-iki pápai allokúció következtében.

«Igen, óhajtjuk, így szólt a szentatya az osztrák püspököket a májusi törvények elleni ellenállásra s a Concordatum megvédésére buzdítva, hogy tisztelendő testvéreink, a magyar érsekek és püspökök (osztrák) főpásztorúrsaik dicső példáját kövessék s hasonló élénk buzgalommal törekedjenek az egyház jogait s ezen egyezményt megvédelmezni.»

Simor, kinnek, mint gróf Thun Leo bécsi tanácsosának a Concordatum létrejöttében is része volt, az allokúció értelmének megfelelőleg s a bécsi nuncius sürgetésére a Concordatumot alkotmányos úton kívánta Magyarország törvényévé emelni s a linci béke módjára becikelyezni.

A Concordatum a magyar állam önállóságát mellőzve, a magyar közjognak az egyházra vonatkozó törvényeit formailag eltörölve s helyükbe saját új rendelkezéseit téve, annak akár hallgatóságos fentartása, még inkább egyenes törvénybe iktatása csak a visszaszerzett alkotmánynak súlyos sérelmével történhetett volna.

Nem annyira a Concordatum által létesített egyházpolitikai rendezés, mint a magyar alkotmány épségének megtámadása keltette ellene a gyűlöletet, mint az abszolút kormányzatnak ilyenemű más alkotása ellen is.

II. József egyházpolitikai újításai megtörték a magyar alkotmány védfalain s a magyar katolikus egyház 1790-ben a nemzettel együtt visszanyerte régi jogállását, mely nagyban véve megegyezett a Concordatum által Ausztriára nézve 1855-ben létesített egyházpolitikai állapottal.

A Concordatum hallgatag fentartása, vagy épen becikkelyezése alkotmányellenes, egyházpolitikai szempontból fölösleges törekvés volt.

Fölismerete ezt a püspöki kar s Haynald vezetése alatt megghusította a primás törekvését.

A Haynald szerkesztette remek emlékirat, melyet maga vitt a szentatyához, meggyőzőleg mutatta ki, hogy a Concordatum érvényének vitatója a haza törvényei árulójának tekintetnék s az egyház, ha azt tenné, a maga legbuzgóbb hiveire elvesztené minden befolyását, nyomtatékkal hangsúlyozva, hogy a Concordatum utólagos becikkelyezésére pedig gondolni sem lehet.¹

Ily előzmények után mégis Eötvösnek eszméihez való tántoríthatatalan ragaszkodása, tiszta lelke volt szüksé-

¹ A nagyfontosságú emlékirat kivonatát adja Forster Gyula; id. ért. a Bud. Szemle 1897 dec. füz. 374—376. l.

ges ahhoz, hogy a primás vezetésétől függő katolikus autonomia sorsa iránt kétségbe ne essék, sőt annak megvalósítását, mint Montalembertnek 1868 dec. 15-én írta, 1869-re várja.

Egyházpolitikai küzdelmei, csalódásai közben mély meggyőződése tartotta fenn, mely szerint «a kereszténység szakadatlan befolyását a civilizációra, amennyiben e történelmi tényt természetes okokból magyarázni akarjuk, annak tulajdoníthatni, hogy soha valamely államformához magát nem kötötte, ellenkezőleg mindeniket felhasználta.¹ Ezt az irányt kell ma is követni. A népnek az egyházra a politikai szabadság útján engedett befolyás sohasem lehet oly veszélyes, mint aminő az abszolút királyoké volt; mert vallástalan király gyakran előfordulhat, teljeseen vallástalan nép soha».

Több levelében (1868 jún. 20., aug. 31., 1869 jún. 6.) panaszkodik ugyan a főpapság egy része ellen, hogy nem látja be a kor kivánalmait, az egyházi viszonyok új rendezésének szükségessége tekintetében, hogy kényelemszeretete, anyagi érdekeinek féltése nagyban akadályozza az autonomia megalakulását. Mégsem hiszi, hogy ellenzését egyedül uralomvágyának lehetne tulajdonítani.

Igazságosságában rámutat a főpapság vonakodásának tárgyi okára. A világiak indifferentizmusát tekintve, igazoltnak látja aggodalmukat, hogy a nekik engedett befolyást az egyházi vagyona és iskolára nem az egyház érdekében fogják gyakorolni. De a világiak, írja Montalembertnek, nem is akarnak komolyan a munkához fogni, a katolikus sajtó egy része viszont oly hangokat hallat, melyektől az autonómiát óhajtó, de aggodalmas természetű, néhány főpap visszaretten.²

¹ 1868 aug. 31-iki levele. ² 1869 június 6-iki levél.

Az 1867 okt. 1-én megindult «Független Lapok»-ban, szerkesztőjük, a pap Zoványi Mihály, csakugyan merész hangokat hallatott. A nemzeti, demokratikus magyar egyház jegyében indul meg, melynek főerősségét az alpapságban látja.

Ez nálunk mindig liberális és nemzeti volt, ennek érdekeit hévvel karolja föl. Ilyen volt ez még abban az időben is, midőn a főpapi kar utolsó diétáinkon, kevés kivétellel, föláldozni látszott függetlenségét. Ezért szükséges az autonomia, mely csak egyházszerkezeti reformot jelent, anélkül, hogy a hit ügyét érintené. A szervezetnek pedig más célja van, minthogy a hierarchia hatalmának tágítására eszközül szolgáljon.¹ Az egyházszerkezet jelentőségének méltatásában oly dogmatikus állításokra ragadtatja magát, mely szerint «szent vallásunk, de nem egyházunk, vagyis egyházi rendszerünk alapítása volt isteni», amit egy későbbi számban nagy nehezen sajtóhibaként próbál helyrehozni.²

Ugyancsak alárendelt jellegűnek hirdeti az egyházi fegyelem ügyét, fölélesztve a 48-as időkben az alpapságot nagy forrongásba hozott coelibatus, továbbá a bajusz- s szakálviselés, az ünnepek, bőjtök kérdéseit. A fakultatív polgári házasság mellett foglal állást. Az erdélyi püspök, Fogarassy Mihály s a világiak közt 1868 februárban kitört összeütközést a püspök irányában kiélesíti s mindezek mellett Deák nyilatkozatát, hogy katolikus lapra az autonomia meginduló rendezésével okvetlen szükség van, valamint a Deáktól nyert hosszabb kihallgatást irányának helyesléseként tünteti föl.³

¹ 1868. 30. sz.

² 42. sz.

³ Független Lapok, 1868. 184. sz.

Zoványi lapját és irányát 1869-ben július 15-én új név alatt folytatja. A «Szabad Egyház», oly tekintélyes férfiak, mint Horváth Mihály, a volt csanádi püspök, Hoffmann Pál egyet. tanár, Horváth Döme, min. tanácsos, Kovács Lajos, Széchenyi István nagytekintélyű munkatársának felügyelete alatt, Prileszky Tádé képviselő és Hatala Péter tudós theologus szerkesztése, valamint előkelő tudományos és közéleti kiválóságok közreműködése mellett jelenik meg. Utóbbi az irány dogmatikus, az előbbi a politikai jellegének kifejezője s ez irány noha komolyabb formában, tudományos vértézzel lép föl, nem kevésbbé ellenzéki, támadó.

Az egyházi fegyelem enyhítése, a liturgia nyelvének, a fő- és alpapság gazdasági helyzetének reformja, a világiak befolyásának emelése érdekében küzd s a kor szabad-szellemének tért akar nyitni az egyháznak dogmatikus korlátok által meg nem kötött szervezeti részében, p. o. a püspöki javadalmak kommasszálását, a káptalanok jövő alakítását illetőleg.

Mindezt elég bátorsággal, hévvel, a sorok közül a főpapság ellen kiolvasható keserőséggel, erősen demokratikus nemzeti színezettel teszi akkor, midőn a katolikus egyház világszerte válságos, izgalmas napjait éli a Vatikánba egybehívott közzsinat miatt s amidőn nálunk a lelkek e világforrongásához az elbánás, melyben az elmebeteg krakói apácát, Ubryk Borbálát részesítették, Franciaországban a Lacordaire méltó utódának tekintett nagy karmelita szónok, Hyacinthe apostasiája erős helyi izgalmat csatolt.

Eötvös egyházpolitikájának kerekeibe gátlólag kapcsolódott ekként a vele időbelileg egyszerre egybehívott zsinat. A püspökök egész figyelme természetesen e felé

fordult. Elutaztak a zsinatra, melynek célja erős egyházellenes hangulatot keltett.

A Syllabusnak Dupanloup-val ellenkező értelmet adó fanatikusok, velök a IX. Pius környezetében túlsúlyra jutott római jezsuiták «Civiltas Catholica» című folyóiratukban ugyanis nemcsak a pápai csalatkozhatatlanság, de a Syllabus tételeinek, minden újkori szabadság kárhóztatásának dogmatizálását is várják, sőt a Syllabusból alkotandó hitcikkek tervezetét közzé is teszik folyóiratukban. Francia püspökök és katolikus lapok nem ismernek határt, a pápa istenitéiséig, a pápa iránti bálványimádásig ragadtatják magukat. «Mi a pápa? — A földön járó Krisztus. — Tehát csalhatatlan.» — mondja az «Univers.» Mermillod, genfi püspök a Fíúisten három megtestesülését hirdeti, a Szűz méhében, az Oltáriszentségben s a pápában. Tulle püspök szerint a pápa a folyton megtestesülő ige.¹

A vallási és politikai érzésnek e szertelenségei és eltévelyedései erős ellenhatást keltenek a katolikus világban. Tekintélyes német katolikusok Coblentzben 1869 július havában püspökökhöz fordulnak tiltakozásukkal, a német püspökök ezután nemsokára közös pásztorlevélben foglalnak állást az abszolutista theologusok veszélyes, kivihetetlen tervei ellen. A nagytekintélyű mainzi érsek, Ketteler, a csalhatatlanság ellen nyilatkozik s Montalembert bizalmas barátja, Dupanloup, kit ez a XIX. század legnagyobb püspökének tart, mielőtt a nagytekintélyű theologus, Gratry kíséretében a zsinatra elindulna, kibocsátja novemberben pásztorlevelét a csalhatatlanság kimondása ellen. A magyar és az osztrák püspökök nem nyilatkoznak ugyan, de ellenzésük hire s hogy a dogma kimondásának elhalasztását fogják kívánni, közszájon forog.

¹ Lásd Lecanuet, III. köt. 466—468. l.

Montalembert lelkét a zsinat egybegyűlésének s a vezető elemek terveinek hírére nagy aggodalom, nagy háborgás fogja el. E túlzók nemcsak a pápaságot akarják abszolút monarchiává átalakítani, hanem az újkori alkotmányos szabadságokat védő liberális katolikusoknak is a kegyelemdőfést megadni. A pápa csalhatatlanságában mindig hitt, de mik lesznek politikai következményei, ha definiáltatik?¹

Mindent elkövet, hogy Dupanloup a római udvar veszélyes törekvései ellen síkra szálljon s midőn ez más egyházi tekintélyekkel együtt hallgat, Izabella spanyol királyné elűzetését trónjáról 1868-ban, a forradalom bosszúját a vele szövetségben volt spanyol egyházon veszi alkalomul, hogy a római abszolutista törekvések kárhozatos végét az egyházra föltüntesse. Spanyolország hanyatlása onnan kezdődik, amikor a spanyol egyház V. Károly és II. Fülöp despotizmusának büntársává lesz s Inquiziciója Rómával is szembeszáll. Az abszolút monarchiával szövetkezett Inquizició hatását Spanyolország szomorú sorsára tartja a Civiltá Catholica jezsuitái elé — nem Franciaország és Belgiuméi elé, akik iránt a legnagyobb ragaszkodással van — hogy okuljanak, mert az egyházat a veszélyektől, melyek a hitetlenség részéről fenyegetik, egy újabb szakadástól, a nemzetek intelligenciájának elvesztésétől csak az mentheti meg, ha a szabadság elvének alapjára helyezkednek.

Egy buzgó hívő aggódó lelkének fájdalmas, szenvedélyes kitörése volt Montalembert irata, «L'Espagne et la liberté», melyben annak egész fájdalmát és felháborodását kiöntötte. Oly szenvedélyes, hogy legjobb barátai: Dupan-

¹ L. Lecanuet, id. m. 424—433. l.

loup, Falloux, Broglie, Cochin megijednek tőle, megakadályozzák megjelenését a «Correspondant»-ban, ami régi együttműködésüket e folyóiratban végleg megszakítja.

Eötvös, aki az iratnak lenyomatát Montalemberttől megkapta s átolvasásának két éjjelt szentelt, meg van győződve, hogy ha megjelenhetett volna, ugyanazt a hatást éri el, mint hasontárgyú más iratai. De megfoghatóan találja, hogy annak megjelenését megakadályozták, sőt ez Montalembert érdekében történt, mert az irat megjelenése mindkét fél részéről bizonyára erős támadásokra adott volna alkalmat.»¹ Az irat Montalembert halála után a *Bibl. Universelle et Revue Suisse* 1876 jan.—májusi füzetében mégis megjelent. Hyacinthe atya, a rendjéből kilépett karmelita tette itt közzé, ki ellen a Montalembert-örökösök emiatt pört is indítottak.²

Montalembert nagy szomorúsága dacára afőlött, ami az egyházat vezetőinek tervei által fenyegeti, tántoríthatatlan marad hozzávaló hűségében. «Hitünk értékét az egyház jogos tekintélyébe és örökkévalóságába csak fokozzák azoknak az embereknek nyomorúsága és gyarlósága, akik kormányozzák vagy képviselik. Az egyház mindezek dacára az egyedüli letéteményese marad az igazságoknak és azoknak az erényeknek, amelyek egyben a legszükségesebbek és a legnehezebben elérhetők a modern társadalomra, úgymint a tisztaság, az alázatosság, a szeretet erényeinek. S nála vannak egyedül, ma még inkább mint valaha, az emberi élet nagy mysteriumainak: a fájdalom és a bűn kulcsai.»³

¹ Eötvös 1869 jún. 6-iki levele.

² L. Tallichet, *M. de Montalembert et le père Hyacinthe*. 1877. Lausanne.

³ Lecanuet, *id. m.* 453. l.

Ezért folytatja betegágyáról is actioját a zsinat kívánatos eredménye érdekében. Dupanloup egyenes kívánsága folytán Newman-t és Döllinger-t rá akarja bírni, az elsőt, hogy Dupanloup, a másodikat, hogy Schwarzenberg prágai érsek theologusaként menjen a zsinatra.¹ Midőn azonban az ellentábor lapjainak támadásait látja a zsinat azon pártja ellen, mely a csalatkozhatlanság meghatározásának elhalasztását s a polgári szabadság ellen tervezett kijelentések megakadályozását kívánja keresztülvinni, midőn e pártot eretnekséggel, istenkáromlással, saját személyét következetlenséggel látja vádolva, mivel ultramontánból gallikán lett, kitör elfojtott haragja s halála előtt hat nappal nyilvános levélben, szavait nem eléggé válogatva kel a maga s barátai eszményének, a szabad egyház szabad államban-nak védelmére az abszolutisták ellen.

«A zsinaton eldöntendő kérdés vitatásába bocsátkozni, mondta Montalembert e levelében, melyet Eötvösnek is megküldött nyomtatásban halála előtt egy nappal kelt soraihoz mellékelve, se joga, se akarata nem lévén, a leghálásabb csodálattal üdvözli elsőbben Orléans nemeslelkű, nagy püspökét, aztán a fáradhatlan, ékesszóló papot, (Gratry-t), akik a hizelgés, az álnokság és szolgálalkúség áradata elé mertek állani, mely bennünket elnyeléssel fenyegetett.»²

A zsinat által Francia-Németország katolikusai között támadt erős forrongáshoz, a nagyszabású irodalmi, alapos tudományos tornához hasonló mozgalom hiányzik nálunk. A napisajtónak az ügy mélységeit nem érintő híradásai, az egyházellenesnek erős, a semlegesnek enyhébb támadásai, az egyházasnak óvatos tartózkodása, egyes

¹ L. Lecanuet, id. m. III. köt. 458—459. l. — ² U. o. 468. l.

kitörések az országgyűlésen, mint Kállay Ödöné az 1870 február 21-iki képviselőházi ülésben az új dogma ellen, jelölik 1869 második felétől 1870 első felének végéig a nemzet nyilvános életében a csalatkozhatlansági dogma létrejöttének történetét, mely a királyi placetum megadásának az 1870 július 23-iki minisztertanácsban elhatározott megtagadásával, Jekelfalussy fehérvári püspöknek ünnepélyes megdorgálásával, Schopper rozsnyóinak miniszteri megintésével le is záródott.

Magát a dogmát vallási tartalmában, történelmi alapjaiban mélyebb érdeklődés nem kíséri, vagy ha igen, a legsekélyesebb racionalizmus szempontjából nézik, teljes mellőzésével a kereszténység természetfölötti jellegének, az evangéliumok erre vonatkozó bizonyságának.

Olyformán érveltek a vezető férfiak: «a csalatkozhatlansági dogma valóságos istenkáromlás, mert halandó embert csalhatatlannak nyilvánít» s érvelésüket azzal iparkodtak nyomósítani, hogy «ilyesmi a legbuzgóbb katolikusokat is fölháborítja», nem véve észre okoskodásuk illogikus voltát, mert hisz a katolikusok, ha azok, sőt buzgók, tehát hitük tartalmának tudatában voltak, ez istenkáromlást a pápa csalatkozhatlanságának definíciója előtt is elkövették, a püspökökből, halandó emberekből álló közzsinatnak tulajdonítva a csalatkozhatlanságot.

Mi volt Eötvös fölfogása a dogma belső igazságáról, nem tudjuk. De megkülönböztetési, melyeket a természetes és természetfölötti okok, az emberi és isteni szempontok közt Montalemberthez intézett leveleiben több ízben is tesz, «hogy egyházunk megerősítése, ha emberi szempontból tekintjük,»¹ hogy «a kereszténység szakadat-

¹ 1867. szept. 4.

lan befolyását a civilizációra — amennyiben e történelmi tényt természetes okokból magyarázni akarjuk, —¹ vagy midőn 1867 május 22-én a koronázás előtt M.-nek írt levelében a nemzet jövőjébe vetett bizalmát ekként indokolja, «mert Isten egy népet, mely századokon át a kereszténység előőrse volt, nem enged elveszni. Politikailag e nézet nem meggyőző, de engem inkább megnyugtat, mint amit Bismarck, vagy az Önök hatalmas császársa új alakulásaink iránti szimpátiájukról mondanak» nem engednek kétséget, hogy ily lapos okoskodással a dogma fölött napi-rendre térhetni nem tartotta lehetségesnek.

Könyvtárának a budapesti egyetemi kör s az Eötvös-kollégium birtokában maradt töredékei között az egyház-atyák, Cyprián, Tertullian, Ambrus, Ágoston művei, a Scholae Alexandr. Catechet. Theologia, Görres, Christl. Mystik-je, Creutzer, Symboliká-ja eléggé mutatják, mennyire foglalkozott a keresztény dogmával, az egyház történelmével, nem is említve a «XIX. század uralkodó eszméi»-nek egyháztörténelmi, tudományos készletét. Így bizonyára jól tudta mi a különbség az egyház hite s annak fogalmi definiálása, cikkelyezése között.

Az az Eötvös, akit mint fiatal joghallgató 1868 augusztus folyamán imakönyvébe elmerülve, oly áhitattal láttam Karlsbadban vasárnaponként a misében résztvenni, alig gondolható másként, szintén keresztülment Montalembert lelki küzdelmeinek egyrészén s nem volt távol azoktól, melyeket a Döllinger-ek, Schulte-k, Friedrich-ek, Reinkens-ek tudományos, komoly, a napi sajtónak vásári támadása mindnyájunkban keltettek, akik vallásunkon csüngtünk.

* 1868. aug. 31-én.

E benső vallási aggodalmakat a magyar katolikusok között, a magyar püspökökbe vetett bizalom csillapította. El volt terjedve a hír, hogy a csalatkozhatlanság, a Syllabus dogmatizálását ellenző zsinati kisebbséghez tartoznak.

A «Szabad egyház» azzal iparkodott a hívőket megnyugtatni, hogy a dogmát a püspökök nem fogják kihirdetni s így reánk nem lesz kötelező. A magyar püspöki kar ellenzésének feltüntetésére a bizonyára költött párbeszéddel kedveskedett olvasóinak, mely a pápa és Simor primás közt lefolyt volna, midőn a dogma ellenzői a pápa előtt megjelentek, hogy tiltakozásukat átadják: «Tu primas Hungariae bene incepisti, sed male finivisti. Diabolus te cribravit et devoravit. — Sancte Pater! ecce adsum, ergo diabolus nec me cribravit, nec me devoravit.»¹

A dogma igazsága, vallásbeli kötelező ereje fölötti lelkiismereti aggályok mellett, bármint döntse el azt magára az egyes hívő, fennmaradt az állásfoglalás szüksége annak kihatása irányában a világi életre, a katolikus egyházzal oly szoros, százados kapcsolatban álló magyar államra.

E részben Eötvös szükségesnek látta, az egyháznak abszolút monarchikus irányban tervezett átalakulására tekintettel, mint más katolikus államok is tették, így Franciaországban Montalembert barátja, Daru, a külügyminiszter, a magyar állam részéről is a magyar püspököket figyelmeztetni, hogy a világi hatalom érdekeit szem előtt ne tévesszék. Elveihez hiven, nehogy a primáshoz intézett levelével az egyház szabadságát érinteni is lássék, iratát nagy óvatossággal fogalmazta. Nehogy azonban az egyház iránti teljes tisztelettel megírt levél intenciója

¹ Szabad Egyház, 1870 júl. 22., 23.-iki sz.

félreértessék, szükségesnek látta Eötvös a püspöki karnak bizalmas tájékoztatását s evégett fölkérte Horváth Boldizsár igazságügyminisztert, írnia meg Kovács Zsigmond püspöknek, kivel az bizalmas baráti viszonyban állott, mi nyugtalanítja a magyar kormányt s magán nézeteként tanácsolhatná, hagyják el a püspökök ünnepélyes tiltakozással Rómát, mielőtt a csalhatatlansági dogma határozattá válik.

Horváth Boldizsár, a magyar igazságügy reformjának halhatatlan érdemű megindítója s igen fontos részeiben megalkotója e világraszóló egyházpolitikai ügy vallási részének kezelésében nem birt, vagy talán a címzettre tekintettel nem akart az egyszerű táblabírói színvonal fölé emelkedni. Eötvös e levélben csak az indítvány, de nem a megokolás volt. Pszichológiai lehetetlenség, hogy egyes részletek, melyek indiszkréción útján belőle köztudomásra jutottak¹ — Horváth Boldizsár aggódó gondossággal óvta a nyilvánosság elől — akár Eötvös sugalmazására, akár tudtával, utólagos jóváhagyásával keletkeztek volna.

Ha formailag nem is, lényegében Eötvös óhajtása teljesült. A zsinati kisebbség, melyhez a magyar püspökök is tartoztak, a csalhatatlanság definiálását időszerűtlennek, a zsinat ügyrendjét nem megfelelőnek tartotta, ezért a bizottságban ellene is szavazott, a zsinatnak a dogmát kimondó teljes üléséből pedig távol maradt.

Az 1870 aug. 9-iki rendelettel, a placet-jog gyakorlásával Eötvösre a csalhatatlansági dogma politikailag elintézést nyert; nem annak visszahatása autonómiai terveire.

A csalatkozhatatlanság dogmájának előkészülete, kimondása erős egyház- és autonómiaellenes hangulatot kelt.

¹ Halász J. Egy letűnt nemzedék 330. l.

Eötvös 1869-ben sok oldalról támadás tárgya. A vallás szabad gyakorlatáról törvényjavaslat előterjesztését követelik, autonomikus terveit, mint amelyek a reakció erősítésére szolgálnak, elítélik, mert a katolikus egyház igazi autonómiát nem is adhat.

A «Pester Lloyd», Falk Miksa lapja, aki Eötvössel a kiegyezés és más belpolitikai ügyekben együtt haladt és őt, a zsidó emancipáció s más szabadelvű reformok legrégibb bajnokát, különös tisztelettel tüntette ki, az osztrák szabadelvűség álláspontjára helyezkedve, a gúny, a sajnálkozás, a fölháborodás hangját veszi föl ellene. A kormányt a protestánsok nem tekintik felekezetenkülüinek, ami kellene, hogy legyen, hanem katolikusoknak. (P. L. október 8. sz.) Dicséri a tiszánineni ref. egyház politikáját, mely oly élesen támadt a katolikusok ellen, (P. L. október 24. sz.), kétségbevonja Eötvös autonomikus terveinek lehetőségét, melyek a katolikus egyház alkotmányával ellenkeznek. (P. L. október 16., 17. sz.) A szabad egyház az állam teljes szecularizációját jelenti, Eötvös azonban az egyházi autonómiák által konkordátumot kötött velük, hátra van még a konkordátum a katolikkussal az autonomia útján. (P. L. október 21. sz.) Szüntesse be végre Eötvös egyházépítő tevékenységét s kezdje meg már az állam és egyház elválasztását. (P. L. november 28. sz.) Egyenesen kimondja, hogy Eötvöst nem tisztelik többé, mint államférfit, csak mint író és bölcselőt. (P. L. október 15. sz.) Eötvös a liberalizmus megtestesülése volt, ma csak beszélni tud róla, nem tenni. (P. L. november 22. sz.)

Midőn Eötvös a vallás szabad gyakorlatáról szóló nevezetes javaslatát 1869-ben tervezte, melyet aztán 1870 április 7-én terjesztett az országgyűlés elé, (az 1869—72-iki

orsz. irom. 4. köt. 427. sz.) a «Pester Lloyd» ahhoz hozzájutva, azzal iparkodott nevetségessé tenni, hogy a nagy magyar jogász, Frank Ignác annak idején a zsidók ki-zárását bizonyos jogokból, a kath. államvallás privilegiumaiból, a vallás szabad gyakorlatáról szóló fejezetben adta elő. (P. L. november 28. sz.) Addig nincs szabad vallásgyakorlat, amíg nincs polgári anyakönyv, nincs polgári házasság. (P. L. december 5. sz.)

Mind e támadásokban jórészt a zsinat, a csalatkozhatatlanság szolgáltatják az alaphangot.

Az ellenzéki lapok természetesen hozzájárulnak az Eötvösellenes riadóhoz, de a «Pesti Napló» is (1870 június 29-iki sz.) lehetetlennek mondja az autonómiát, a «Reform» pedig 1870 március havában már, a csalatkozhatatlanság leendő kimondásának hírére azt követeli, a kormány vegyen kezébe minden egyházi vagyont s fizesse a papokat.

Eötvös céljaira inkább zavaró, mint elősegítő volt a «Szabad Egyház» támogatása, mely pedig az autonómia kivívását tűzte ki célul.

Az egyházon belül az alapság, a hívők egyeteme érdekében hangoztatott demokratikus elvei, a modern szabad közintézmények melletti hangos állásfoglalása a püspöki kar előtt veszélyes színben tüntetik föl. A győri püspök körlevélben óva inti papságát attól a kovásztól, amelyet a «Szabad Egyház» tálal föl.¹ Erős harcot kell vívnia az «Idők Tanúja»-val,² mely Ronge-féle nemzeti egyházat lát a lap terveiből fölépülni.

A zsinat folyamán, honnan Hatala Péter látja el tudósításokkal, hangja gyakran eltávolodik attól a hang-

¹ Szabad Egyház, 1869. 104. sz. ² U. o. 1870. 35. sz.

tól, melyen katolikus hívőnek egyházához szólani szabad.

Szemére veti Rómának — így általánosságban — hogy benne «ma meglepő bátorsággal a múlt századok fölélesztett szelleme indít harcot a XIX. század ellen.»¹ «A magyar katolikus autonomia s azon értelmezése a katholicizmusnak, melyet a zsinat többsége látszik képviselni, valóságos és világos megférhetetlenség.» «Megfér-e? — kérdi ily körülmények között — a XIX. század eszméivel vagy kiengesztelhetetlen köztük az ellentét. Róma mai föllépése fölfogásainkat teljesen megzavarta . . . A zsinaton nincsenek hívek s az ott levő oligarchia is megfosztatik a tanácskozás szabadságától.»²

A csalatkozhatatlanság tekintetében ugyan a püspöki tekintélyre, a hitcikkeknél szükséges egyhangúságra támaszkodik. A magyar püspökök ellenzése által megvédve látja a négy folyam és hármás bérc katolikusait, akik ellene szavaztak a Syllabus dogmatizálásának is.³ Azonban annál hevesebb a támadása az autonomiai munkálatok halogatása miatt, bár abban nyilván a közbejött zsinatnak is része volt s mindazt, ami történt, a képmutatás, a hitegetés rendszerének nyilvánítja. A hercegprimás s némely főpap ajkáról elhangzott lelkesedés az autonomia iránt üres frázis volt a gyöngelkűek ámitására.⁴

A katolikus autonomiának ily védelme a «Szabad Egyház» által azok ellen, akik azt megvalósíthatatlannak s a katolikusokat egyházuk alaptételei miatt a jogegyenlőségben részesíthetetlennek nyilvánították,⁵ Eötvösre bizonyára nem volt kívánatos. Nem még azért sem, mert

¹ Szabad Egyház, 1869. 137. sz.

⁴ U. o. 1870. 215. sz.

² U. o. 1870. 3. sz.

⁵ U. o. 1870. 154., 156. sz.

³ U. o. 1870. 4. és 180. sz.

e lap s mozgatói szívesen hivatkoztak Montalembert tekintélyére s 1870 március 13-án bekövetkezett halálát széles gyászkeretbe foglalt számban tüntetőleg parentálták.¹

A lap szelleme, hangja, egyes kitételeit nem is tekintve, határozottan egyházellenes, forradalmi volt. Ily szellem éltette két fő mozgatóját, Zoványit és Hatalát s későbbi kitérésük igazolta a lap ellen táplált aggodalmakat. Készek voltak az egyházat forradalmi úton is átalakítani, Eötvös ellenben, mint Montalembertnek annyszor írta, alkotmánya, hitcikkelyei érintése nélkül, az autonómiával erősíteni akarta.

Hasonlóképp Eötvös tervét nehezítették oly nyilatkozatok — hogy egy különösen jellemzőt kiemeljek — aminő a katolikus Kállay Ödöné volt a képviselőház 1870 február 21-iki ülésében. «A hierarchia már józan eszünket akarja megtámadni, oly badarságokat kíván, hogy elhigyjünk, melyeket csak egy Bedlam-ba került» — akkor még a műveltséghez tartozott angol intézmények ismerete — «egyén hihet el: értem a csalhatatlanság tanát. Valódi rabjai vagyunk a pápaságnak és egyedüli remény-ségünk az autonómiai mozgalom.»

A katolikusok autonómiájának alkotmányozó gyűlése 1870 október 26-án nyílt meg, az egyházon belül egymással küzdő elemeknek a csatározhatatlansági dogma óta a legmagasabban fokozódó forrongása által izzóvá vált légkörben. A gyűlés november 6-án választotta meg az autonómiai alkotmánytervezet kidolgozására 27 tagból álló bizottságát, mely csak 1871 március 9-én mutatta be tervezetét, annak kisebbsége a saját ellenjavaslatát.

¹ Szabad Egyház, 1870. 61. sz.

Eötvös a bizottság működésének megkezdése után már egy hónap mulva betegeskedni kezd, állapota január elején rosszabbodik, végén válságossá lesz s február 2-án idő előtt, hisz csak 57 éves volt, a nemzet elveszti nagy íróját, mély állambölcseletjét, messzelátót, aktív politikusát, a salaktalan, nemesszívű, jóságos, ^{و عظيم} egész embert.

Mi jutott el hozzá a már a 27-es bizottságban jelentkező éles ellentétekből, nem tudjuk. A primás az alkotmányozó gyűlés berekesztésében külön hangsúlyozta, hogy az alkotmánytervezet minden külső befolyástól ment tanácskozásoknak és vitatkozásoknak eredménye. E kijelentés, de még inkább Eötvösnek egész életén át vallott elvei, arra engednek következtetni, hogy Eötvös, ha tájékozva volt is az ellentétekről, távol tartotta magát a két ellenfél küzdelmétől s állásfoglalását annak végleges kialakása idejére tartotta fenn.

Mélyen áthatva a meggyőződéstől, amint ezt a vallás szabad gyakorlatáról 1870 április 7-én benyújtott törvényjavaslata 4., 5. §§-ainak indokolásában is élte végén nagy nyomatékkal kifejezte, hogy «minden egyházat jogosítani kell arra, hogy vallási és egyházi ügyeiben intézkedjék», ennek e tartózkodás felelt meg. Eszményét, a szabad egyházat szabad államban, az egyházak autonómiája által véelve megvalósíthatónak, azt írta Montalembert-hez 1868 december 15-én intézett levelében, hogy «miután a munkálatok a katolikus autonomia létesítésére is 1869-ben megkezdődnek, ezáltal végre egy országban ez eszmény meg lesz valósítva. Mert ehhez nem elég, hogy az állammal vallásukban szabad egyének, hanem szervezett egyházi közösségek is álljanak szemben.

Ennek felel meg az Eötvöshöz méltó e törvényjavaslat 6. §-a, mely az állam jogait a kath. egyház irányában

addig tartja fönn, amíg az az önkormányzat alapján szervezkedik s azon alapítványai és vagyoni tulajdonai, melyek a 48. III. törvénycikk 6. §-a alapján az állam kezelése alatt állanak, e célra alkotott törvény által saját kezelésébe nem adatnak.

A 27-es bizottság munkálatait március 11-étől március 30-áig tárgyaló nyilvános üléseken kipattant nagy ellentéteket, a kisebbség részéről a vatikáni határozatok, a papság elleni kifakadásokat, a királyi patronátusról, az egyházi vagyonról, az autonomia hatásköréről, az egyházi fegyelem, kérvényezésről elhangzott fölfogásokat Eötvös nem érte meg. A többség 96 szavazata ellenében csak 54 szavazattal bíró kisebbség munkálatát különösen Kállay Ödön, Bartal György, Horánszky Nándor, Perczel Miklós fölszólalásai olyképp világították meg, ahogy azt Eötvös nyilvánosan, műveiben, közéleti kijelentéseiben, bizalmasan Montalembert-hez intézett leveleiben vallott elvei szerint kívánatosnak bizonyára nem tartotta. S mint-hogy a kisebbség az akkortájt uralkodó politikai közvélemény hiveiből állott, ellenben a többség világi vezérférfiai, gr. Apponyi György, b. Sennyey Pál, gr. Cziráky János, Majláth György egy letűnt politikai kornak képviselői voltak, Eötvösre, ha életben marad, az autonomia állami szentesítésének keresztülvitelében nagy küzdelmek vártak volna a kisebbséggel rokonszenvező közvélemény részéről. De az autonomia tekintetében hozzá közelálló többség is támasztott volna nem kis nehézségeket, amennyiben Eötvösnek a felelős minisztériumról vallott elvei s Montalemberthez intézett levelei után föl nem tehető, hogy ő a királyi patronatus gyakorlásában a felelős minisztérium befolyását, és a miniszteri ellenjegyzést föladni, a javadalmak arányosítását, az alapok jellegének tisztázá-

sát az autonomiáról alkotandó törvényből kihagyni lehetségesnek tartotta volna, amely rendezés pedig nem illett bele a többség terveibe.

Ám mindez hozzávetés. Bizonyos ellenben, hogy Eötvös helyzete Montalembert-ével összhangban levő egyházpolitikája miatt egyre nehezebbé vált. Nemcsak az ellenzék, nemcsak a protestánsok, nemcsak a Deák-pártnak a vallási radikalizmushoz húzó elemei és lapjai, de a felekezeti iskoláknak közös iskolákká alakítását bizonyos esetekre megszabó törvény végrehajtása a katolikus papság körében is nagy ellenzést támasztott s az 1870 augusztus 16-iki egyetemes tanítógyűlésen a felekezeti és közös iskolák hívei közt kitört harc sehogysem felelt meg az ő nemes liberalizmusának, mely az ellentétes vélemények tiszteletére, a különböző törekvések jogegyenlőségére volt alapítva.

Helyzetének e nehézségét élte végén eltakarta a francia-német háborúnak mindent háttérbe szorító fontossága, a belpolitikában a törvényhatósági törvény tárgyalása, de legfőképen az, hogy életében sem a vallás szabad gyakorlatáról rendelkező törvény nem került tárgyalásra, sem a katolikus kongresszus nyilvános tárgyalásai meg nem kezdődtek.

Nem oly mértékben mint Montalembert, de Eötvös is átszenvedte a liberális katolikusok bajait. Terveinek meg nem értése, egyaránt meggyanusítása, katolikusok és szabadgondolkodók részéről, az első részéről, hogy lelkében protestáns vagy éppen szabadkőműves, az utóbbiak részéről, hogy a katolikus reakciót szándékosan erősíti, az akadályok, melyeket a püspöki kar eleinte halogatásával, a világiak közönyösségükkel eléje gördítettek, a fitymáló hang, melyen liberálisusáról, államférfiúi

képességéről szólt a lapok nem jelentékeny része, érzékeny, nemes szívét értelmi elmélyedésre hajló szellemét bizonyára erősebben bántották, mint más államférfiakat az akciójuk elleni támadások, céljaik meg nem értése.

Bántották leginkább annál fogva, mert egyházpolitikáját nem egyedül az egyéni szabadság tisztelete sugallta. Szoros kapcsolatban állt az külpolitikájával. Ami Deák kiegyezési akciójának fő indítóoka volt, a nemzet létét az orosz hatalom részéről fenyegető veszély ellen biztosítani, sarkalta Eötvöst a katolikus egyház erősítésére. Montalembert-nek írt 1867 szeptember 4-iki levelében tett politikai hitvallása világosan tanúsítja ezt. «Nincs állam — fejtegette itt hosszasan — melyre a katolikus egyház erősítése nagyobb fontosságú lenne, mint a monarchia s ebben Magyarország.»

A katolikus egyház, mint a monarchia lakosságának túlnyomó részét magában foglaló az a bástya, melyen Oroszország hatalmának meg kell törnie. Nem elég, hogy a monarchiát katolikus hatalomnak híjják, valósággal annak is kell lennie, abban az értelemben, hogy az egyház a népelet minden fontos irányának fejlődésével összefüggésben legyen. Nem egyedül a vallási szükséglet kielégítése, de — mondja, — minden gondolkodó emberre szembeötlő politikai érdek is kívánja a katolikus egyház erősítését.

Az Ausztriával való kiegyezésen kívül, külpolitikai kapcsolatánál fogva lett Eötvösre katolikus autonómiai törekvése a másik domináló érdek, melynek élte végefele nem kedvező auspiciumai aggasztották.

A halál mindenesetre nagyobb küzdelmektől és csalódástól mentette meg, mint aminőt neki eddigi nehézségei okoztak.

A «szabad egyház szabad államban» jelszónak konkrét keresztülvitele meggyőzte volna, hogy az egyéni szabadságból kiinduló liberális elveknek csak negatív ereje van, de nincs határozott tartalma, az államnak belügyeiben való semlegességét jelenti, ameddig ez fenntartható. Nélkülözhetetlen ugyan minden szabad államra, mint az egyén védőpaizsa az állam túlhatalma ellen, de a legtöbb állami és társadalmi viszony rendezésére nem nyújt pozitív megoldást. Így az emberi életnek a vallásos hit körébe eső, de egyszersmind a társadalom rendjével, az állami lét követelményeivel kapcsolatos viszonyainál, mint a házasságnál, a honvédelmi kötelességnél, hogy csak némelyeket említsek, pozitíve más valamely elvből, nem az egyéni szabadság szempontjából kell dönten. A felek magán-szerződése-e a házasság, melyet egyező akarattal a közhatalom beavatkozása nélkül, vagy annak hozzájárulásával fölbonthatnak, avagy a közhatalom annak fölbonthatását csak súlyos okok miatt birói úton mondhatja ki, avagy semmiképen föl nem bontható? Az állam védelme a szabad, önkéntes, avagy a mindenkit kényszerűleg kötelező hadi szolgálatra fektetendő-e? Nem az egyén önrendelkezésének liberális szempontja, hanem a házasság által védeni kívánt nagy fajfenntartási, erkölcsi, szellemi célok, a honvédelmi rendszernek az állam lététől, a nemzet függetlenségétől, gazdasági berendezésétől, elválaszthatatlan természete lesznek irányadók.

Midőn a vallás szabad gyakorlatáról szóló, 1870-iki javaslata indokolása szerint állítja: «ily törvénybe csak azt szabad fölvenni, hogy az állam a valláskülönbséget tekintetbe nem veheti jogrendjének, intézményeinek megállapításánál, hogy a házasságot a maga szempontjából szerződésnek tekinti és saját törvényei szerint itéli meg»,

Eötvös már nincs is a teljes liberális állásponton, mert az állam jogrendjét az egyén vallási meggyőződése, ennek a vallással egyenlő bensőségű, szerelmi vonzódása, vagy ellenszenve fölé emeli. Az állam felfogásától fog ugyanis függni, felbontható vagy felbonthatlan szerződésnek tekinteti-e a házasságot s mennyire találkozik e felfogás polgárának vallásos hitével a házasság tekintetében. Deák érvelése az 1868-iki perendtartás tárgyalásakor a katolikus szentszékek mellett a vallásszabadság alapján azon okból, mert a katolikusok hitéből folyik, hogy házasságuk fölött csak egyházi törvényszékek ítélhetnek, kifogástalan volt a bevett vallások közti viszonyosság szempontjából, de azonnal tarthatatlan lesz a vegyes házasságokra nézve itt is s csak azzal az anomáliával volt megoldható, mely szerint egyazon házasság az egyik vallásra nézve megtartja érvényét, a másokra nem. Még inkább tarthatatlanná válik ez álláspont az általános vallásszabadság rendszere mellett, aminőt Eötvös 1870-iki javaslata inaurálni akart. Mert a bevett vallások elvének megszűnésével minden képzelhető vallási hit, minden lelkiismereti meggyőződés egyenlő és viszonyos elismerést követelhet annyiban, hogy a közhatalom se közvetve, se közvetlenül egyiket se kényszerítse hite elhagyására, egyiket se előnyösítse a másik rovására. Az ennek folytán támadható és támadó nagy hitbeli különbségek a házasság tekintetében is (feloldhatatlan katolikus, közhatalom által feloldható protestáns, a férj által feloldható izraelita, a többnejű mohamedán vagy mormon házasság) szükségszerűleg a házasság intézményének állami rendezésére vezetnek, amikor az államnak döntenie kell, a házasfelek egyéni szabadságát, avagy a gyermekek, az egész nemzet javát helyezi-e előtérbe? Avagy a

házasfelek egyéni szabadságát védő, liberális és a gyermekeket, a nemzetet oltalmazó, konzerváló érdekeket hogyan ellensúlyozza? Ám ez állami szabályozás az egyéni önrendelkezést, e legbensőbb, legszemélyesebb ügyben elvetve, a személyes vonzalmat, vallási hitet, tekinteten kívül hagyva, a házasfelekre vonatkozólag igen különbözőleg fog kihatni. Az egyéni önrendelkezés, a lelkiismereti szabadság liberális elve, egymagában következetesen keresztülvive a házasságot, a családot lényegében ki kell vonja a köznek rendezése alól s abba csak a deliktumok joga útján veheti be.

Ez volt Eötvös 1870-iki törvényjavaslatának perspektívája. Nem csoda, ha e perspektívától a sok más, életbevágó, sürgős szükséglettel szemben álló kormányok megijedtek s halogató egyházpolitikát követtek.

A katolikus egyház autonomiai szervezetének életbe léptetése s ennek folytán a magyar állam hatalmának csökkenése, a püspöki kinevezésekre az autonomiai tanácsnak engedett befolyás, valamint a katolikus alapoknak az állam kezelése alóli kibocsátása s a katolikus hívők önkormányzata alá helyezése által, hasonló nagy küzdelmek magvát rejté magában. A zsinat utáni közhangulat mellett közelfekvő volt, hogy az állam és a katolikus egyház közti ellentét kiélesedik, vagy hogy az egyházon belül tör ki a kisebbség és többség harca, végül, hogy a nem katolikus vallásúak anyagi féltékenysége, osztozási vágya a katolikus egyházi vagyonban fogja az új alkotmányos életének berendezésével, a kiegyezés megszilárdításával túlon túl elfoglalt országot munkájában megzavarni.

Ha Eötvösnek sok nehézsége volt egyházpolitikája azon szakában, ameddig haláláig eljutott, ezek bizonyára fokozódtak volna, ha a vallás szabad gyakorlatáról szóló

javaslata s a katolikus autonomiának ebben kilátásba helyezett becikkelyezése napirendre kerül.

Eötvös erős logikájú fej volt. Azt kell, higyjük, a vallás szabad gyakorlatáról szóló javaslatát a katolikus autonomia becikkelyezéséhez nélkülözhetlen elvi előzménynek tekintette s ezért terjesztette be 1870 április 7-én s így azt kell higyjük, az ellene támadt hangulat, a zsinat keltette forrongás dacára sem mondott le Montalembertnek 1868 dec. 15-én írt reményéről, hogy — bár valamivel később — kegyelt terve megvalósul. Molnár Aladár ugyan azt írja visszaemlékezéseiben (Havi Szemle, 1879. II. k.), hogy a benyújtást inkább Irányi, Tisza (1869 okt. 20.) képviselőházi sürgetésére, mint önszántából tette. Ám, ha a történelem logikájából visszafelé okoskodunk, Eötvös eljárása megfelelt a később bekövetkezett tényeknek, még ha reményei mulóban voltak is.

A katolikus autonomiát szentesíteni hivatott javaslatot előbb nem helyezett kilátásba egy kormány sem. amíg a vallás szabad gyakorlatáról, a polgári anyakönyvekről, a polgári házasságról rendelkező törvények életbe nem léptek. Ehhez Eötvös 1870-iki javaslatának benyújtásától 25 évnek kellett eltelnie. A katolikus egyház állását gyökeresen megváltoztató, az országban nagy forrongást előidézett ez egyházpolitikai törvények óta, annak ellenére, hogy épen e törvények folyományaként az 1897-iki második katolikus autonómiai kongresszus is elkészült újabb alkotmánytervezetével, megint 20 év repült el a nemzet feje fölött. A katolikusok oly vezérférfiai, mint gr. Apponyi Albert és gr. Zichy János, voltak kultuszminiszterek s autonomikus javaslataik nem kerültek az országgyűlés elé, hanem 1917-ig csak — indiszkréción útján — a nyilvánosság elé.

Ha Eötvös terveinek az idők tanúságából kivilágló akadályait látjuk, önként vetődik föl a kétely, elég lett volna-e egyénisége azok elhárítására ?

Ám Eötvösnek egészen másként voltak e tervek szívéhez nőve, mint direkt utódainak, akik az egyházpolitikai törvények hozatala előtt megelőzték. Továbbá az egyéni genie teremtő ereje diadalmaskodhatik oly akadályokon, amelyeket nélküle századokon keresztül elmozdíthatatlannak tartottak. Egy bizonyos, ha életben marad, nem ejti el terveit s mint államférfi, velök áll és esik. Ez Montalemberttel váltott leveleinek is határozott tanúsága.

Ha azonban tervei sikerülnek is, a szabad egyház szabad államban, az állam és egyház elválasztása értelmeszerint, a teljes szervezeti elválasztás nem következett volna be. A katolikus dinasztia, királyi patronátus, annak miniszteri ellenjegyzés mellett gyakorlása, a katolikus egyház főpapjainak alkotmányos állása bizonyára nem szűntek volna meg.

Sőt nálunk Eötvös halála óta egyház és állam közt a kapocs egyre szorosabb lett. A katolikus egyházon kívül a többi keresztény egyházak is egészen beékelődtek a magyar állam testébe főrendiházi tagságuk, az államkincstárból való javadalmazásuk, a közigazgatásnak különös oltalma által. A régi magyar állam katolikus államegyháza a bevett vallások államegyházaival megszaporodott.

Az állam és egyház elválasztásának gondolatát csak egy irányban vitte volna keresztül s erősítette volna az egyházi autonomia által Eötvös. Abban az irányban, hogy az egyház és az állam egymás mellett álló, egymás mellé rendelt két független világ, külön törvényhozó és kormányzó legfőbb hatalommal, melyeknek azonban egy

a végcélja. Az egyház legfőbb hatalma lelkiismeretben, az országé, a külső tettek világában is kötelező. Ez egyházi függetlenséget azonban szükségesnek látta erősíteni, összes alkotó elemeinek, tehát a világiaknak is, aktiv közreműködéséből táplálkozó autonómiaja által, úgy, ahogy az állam és egyház elválasztása nála a hit és az országlás két világának e függetlenségében s a hit világának a külső országló hatalommal szembeni autonómiájában csucsosodik ki.

Ez az elválasztás sem jelentette volna természetesen, hogy a két világ a maga rendelkezéseivel a másiknak birodalmát ne érintse, csak azt, hogy mindenkinek hatalma saját határainál, az egyiké a külső cselekedetnél, a másiké a belső lelkiismeretnél, meg kell szűnjön. Az emberi élet egységénél fogva ez eszmei megosztás — megfelelőleg az egyéni emberben is a szándékok és a tettek örök küzdelmének — nem szüntette volna meg, de valószínűleg csökkentette volna az összeütközéseket. Eötvösnek is le kellett volna vonni, 1870-iki javaslatának p. o. a házasságra nézve, a következményeit s ha a polgári házasság mellett foglal is állást az erkölcsünket annyira veszélyeztető, sokféle felekezeti házassági jog miatt, magas erkölcsi színvonala, a családi szentély kultusza, mely műveiből, szép családi életéből oly melegen sugárzik felénk, el tudta volna kerülni az ideális vallási és az emberi gyarlóságokkal inkább számoló polgári házasság erősebb összeütközéseit.

A lelkiismeretszabadság alapjára állva, számolt az egyház és állam közti összeütközések valószínűségével, de tőlük nem rettent vissza, mert a korabeli vallásellenes hangulat, materialista bölcsélet lármája dacára lehetetlennek tartotta, hogy az állam civilizációnk alapjairól, a keresztény hit alaptételeiről letérjen. Nagy munkája,

«A XIX. század uralkodó eszméi», azt akarták bizonyítani, hogy az emberiség bajai onnan származtak, mert az államban pogány hitelveket akart alkalmazni, holott egész gazdasági, értelmi, erkölcsi élete, az államnak kivételével, a keresztény elveken nyugszik.

Sőt az összeütközéseket, amíg állam és egyház között a végső elvekben nincs ellentét, az emberi szabadságtól elválhatatlanoknak, történetbölcslelete lényeges tényezőinek tekintette, csakúgy, mint a háborúkat az emberiség célja felé haladása nehéz lépcsőinek. Csak ott, ahol nem kényszer, de önelhatározás szüli a jót, van szabadság, de ahol megvan a tett szabadsága, keletkezhetik a rossz is. Az államnak a külső tette utalása, a kényszerhatalommal ellátása, az egyháznak a szándék, a lelkiület s nem a külérő fölötti uralkodása adják a szabadság lehetőségét.

Kiegyenlítésüket belső erők természetes egyensúlyozódásától várta. Talán túlmerész állítani, hogy Bismarck erőszakos egyházpolitikájának csődjét előre megjósolta, bizonyos azonban, hogy elítélte volna.

Amint Montalembertnek írta s 1870-iki javaslata indokolásában is kifejezte s a mint ez nagy művéből természetesen következett: nem elég az egyén vallás-szabadságát biztosítani, az emberiség civilizációja, szabadsága azt kívánja, hogy az állammal szervezett, önálló egyházi közösségek álljanak szemben. Ezzel a gondolatával, amint 48 előtt a felelős miniszteri rendszerrel, 65-ben a kiegyezéssel, látnok volt, melyet halála ugyan nem engedett, hogy hazájában megvalósítson, melyet azonban nagy egyházpolitikai küzdelmek után életre keltett Németország, Ausztria is. De a világ egészben is Eötvös gondolatának nyomán halad, mely a Montalembertének a «XIX. század uralkodó eszméi»-vel

megalapozott s az autonomia terve által gyakorlatibbá tett párja.

Világos, hogy ahol a nemzetek cselekvő, önirányzó élete, vagyis állama s hívő világa, egyháza megfelelőeknek, ahol az első a kereszténység elveinek lerontását s annak elveivel ellenkező, vallástalan, világnézletre fektetett jog- és erkölcsi cselekvési rend létesítését tűzi ki céljául, ott az állam és egyház elválasztása nyilván nem lesz többé, mint Eötvös gondolta, bár elkülönített hadseregekkel, de közös végcélra irányuló, hanem egymás megsemmisítésére törő küzdelem, mint Franciaországban.

Az Eötvös nagy művének alap gondolatát tevő tétel, hogy a nagy francia forradalom a szabadság, egyenlőség, testvériség keresztény eszméinek pogány értelmet adott s hogy az emberiség civilizációja romba fog dőlni, ha azok eredeti értelmét nem sikerül helyreállítani, vezette Eötvöst autonómiai terveiben, melyekkel ily veszedelmet legbiztosabban vélt megelőzhetni, az egyház és a világi értelmiség közti eltávolodás megakadályozása által.

A «Karthauzi» írójának igaza volt. Franciaországban távolodtak el legmesszebbre s kerültek egymással legerősebb ellentétbe a szélsőségig menő, a Montalembert-i álláspontot is elvető vallásosság s a forradalom eszméit a teljes pogánysáig fejlesztő, laikus állam. A nagy forradalom vezéralakja, Robespierre, a feldult vallási és erkölcsi rend romjait szemlélve, látta szükségesnek a forradalom prófétájának, Rousseau-nak polgári vallása értelmében a Legfőbb Lény létezését a konvent által dekretáltatni s polgári, természetes kultuszának szertartásait elrendelni. A huszadik század francia köztársaságának mai háborújában miniszterelnöke, Combes elnöksége alatt közoktatási szakminisztere, Viviani azonban már mint ilyen,

Proph^e Élovős - Autonomie

Mon Dieu ! s'il me restait encore quelques
force ou quelque espoir au moment de succomber
au mal cruel qui me consume, ferais-je
que j'écris à en être pour rendre
honneur et justice à la vérité, à la liberté,
à la bonne foi en la personne de mon
cher et bon ami, le baron Élovős, qui a
si noblement supporté le poids de la désgrâce et de
la mauvaise fortune ; qui a si vaillamment et si
généreusement exercé le pouvoir, dans une patrie
opprimée ; qui entreprend la tâche si difficile, si
ingrate, si laborieuse de fonder l'émancipation
de l'Église et le sécular de la religion sur ses
institutions nationales, libérales et démocratiques de son
pauvre pays ; et qui enfin, au milieu de ses labeurs et de ses
travaux, a trouvé le temps et le loisir de m'appliquer avec
un si grand détail et une si lumineuse clarté tout ce
que vous lui proposez dans sa correspondance si chère
et si douce dans la belle et magnifique de 31 Août 1868.

mondta az állam és egyház elválasztásáról szóló törvény tárgyalásakor nagy önhittséggel vallás, Isten fölött gúnyolódva, hogy a köztársaság ki fogja oltani a mennyország-
nak az égbolton képzelt csillagait.

Ily fejleményektől tartott Eötvös. Állam és egyház elválasztását, a szabad egyházat szabad államban nem így értette. Ez kapcsolta oly erősen Montalemberthez, lelkesítette egyháza erősítésére, amit a világiak bevonásával kiszélesbített autonomia útján vélt elérni s a magyar példának az egész világra kiható erejét remélte.

Műveiből, közéleti tényeiből, Montalemberthez való barátságából, oly döntő tanú bizonyosságából, aminő államtitkára, Tanárky volt, Eötvös arcképe egy új vonással szaporodik. E vonást nagy alakjának festői gyengén jelezték, elfeledték, mellőzték, vagy épen eltorzították.¹ A Montalembert zászlajához tartozó, az ő értelmében való liberális katolikus államférfi volt.

A szellemi rokonsághoz, mely őket összekötötte, mélyebb érzelmi rokonszenv is járult. Kisugárzik ez Eötvös leveleiből, de legjobban a Montalembert által, hosszas betegeskedése alatt, sajátkezűleg írt imaszerű fohászból,² melyben Eötvös személye iránti mélységes hódolatát ki-
fejezi.

¹ Igy Dudek J., Guizot, báró Eötvös, Trefort és a kereszténység. Apologetikai tanulmány. 1890. 210. l. — Halász Imre, Egy letűnt nemzedék. 1911. 318—334. l.

² A fohász eredeti kéziratával Montalembert veje, Vicomte de Meaux tisztelt meg, midőn nála Montalembert-nek Magyarországról tervezett műve kéziratí tőredékei iránt érdeklődtem. Utóbbiak, írá, jórészt olvashatlanok, csak följegyzőjűkre érhető tőredékek. A fohász egy négyrét hajtott nagyobb levélpapír ketté szakított felének egyik negyed oldalára van írva; alábbi facsimile-je némi nagyítással mutatja. Az átellenes üres oldalon annak alján van írásának kelte: La Roche, október 9 (?) 1868. Ugyanitt alul foglaltatik, vörös

Legyen e fohász a két emelkedett lelkű férfi barátságának emlék- s tanulmányomnak záróköve.

«Istenem! Ha marad még pár napom s ebben érkezésem, mielőtt sorvasztó bajom alatt összeroskadok, engedd őket felhasználnom, hogy a drága, jó barátom, báró Eötvös személyében megtestesült igazság, szabadság, igazlelkűség előtt mélységes, benső hódolatomat kifejezzem. Ő volt az, aki oly nemesen viselte a sors, a bal szerencse csapásait, aki fölszabadult hazájában oly dicsően, oly hasznosan gyakorolta a hatalmat, aki oly nehéz, oly fáradtságos, oly hálátlan feladat megoldásába fog: keresztül vinni az egyház emancipációját, fölébreszteni nemes hazájának nemzeti, szabadelvű, demokratikus intézményei között a vallási érzést. Ő volt végül, aki sok teendője és küzdelme között talált időt nagy jószágban s bő részletességgel, fényesen megvilágítva magyarázta nekem összes eszméit és terveit régóta folyó levelezésünkben, de különösen 1868 aug. 31-iki szép és hosszú levelében.»

téntával, úgy látszik szintén Montalembert kezétől, de későbbi időből a megjegyzés: Eötvös miniszteri fizetése csak 14.000 frt! Az oldal felső részén a jelzés: Magyarország — Eötvös!! Ima.

A fohászban kifejezett szándék Eötvösnek küzdelmeit, terveit teljes jelentőségükben méltatni, személye iránti nagy tiszteletnek kifejezést adni, kapcsolatos volt-e Montalembert-nek Magyarországról írandó műve tervével s ebben akarta-e e szándékát megvalósítani? avagy a fohász Montalembert vallásos lelkének pillanatnyi kitörése volt Eötvös megindító gyöngédsége fölött, mellyel neki majdnem két teljes írott ívre terjedő levélben magyarázta reményeit, terveit? Ki tudná megmondani?

FÜGGELÉK

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF LEVELEI

GRÓF MONTALEMBERT KÁROLYHOZ

I. levél.

Ofen, 21/6. 865. Verehrter Graf! Nehmen Sie vor allem den wärmsten Dank für Ihre neue Schrift über das Ende des amerikanischen Kriegs, welche Sie so gütig waren mir zu schicken. Wie alle Werke Ihres Geistes, hat mich auch dieses mächtig angezogen, wie überall, so ist auch hier die edle Begeisterung für alle edleren Regungen der Menschheit, die den Leser ergreift und wunderbar beruhigt, weil sie ihn daran erinnert wie nahe das Gefühl wahrer Religiösität und die Liebe für die Freiheit, das Bewusstsein der menschlichen Würde und jener Liebepflichten, die uns das Christenthum auferlegt im menschlichen Gemüthe zu einander stehen und wie eben darum die Form endlich gefunden werden muss, welche dem unseligen Kampf, in dem sich jetzt das Christenthum und die Freiheit gegenüber stehen, endlich ein Ende macht.

Gleiches kann ich Ihnen leider nicht bieten, doch nehme ich mir die Freiheit Ihnen die zwey letzten Bücher die von mir erschienen sind in einer nicht sehr gelungenen Übersetzung zu überschicken. — Das eine sind abgerissene Gedanken, die wohl nur für jene von Bedeutung sind, die mich näher kennen, weil sie ein treues Bild meiner subjektiven Anschauungen enthalten. Das andere ist eine Arbeit über die Frage der Nationalitäten, die wenigstens insofern von Interesse ist, auch für Sie sein dürfte, weil dieselbe von allen Nationalitäten des Landes mit Befriedigung aufgenommen wird und es wirklich scheint, dass

diese für uns so wichtige Frage auf der Grundlage jener Principien gelöst werden wird, die meine Schrift vertheidigt. Es sind nun 23 Jahre seit ich für diese Auffassung kämpfe. Lange stand ich ganz allein und es gibt vielleicht keine Frage wegen der ich mir mehr Anfeindungen zugezogen hätte, nun scheint es aber, dass meine Bemühungen wenigstens in dieser Richtung nicht fruchtlos waren.

Wir gehen einer wichtigen, vielleicht schweren Zeit entgegen, für mich wird das Bewusstsein nur ein erhebendes sein, dass uns in unseren Kämpfen für Recht und Freiheit die guten Wünsche eben der Besten zur Seite stehen und unter die zähle ich vor allen Sie, der einen klaren Blick in unsere Verhältnisse gethan hat und recht gut weiss, dass unter einer anderen Form aber doch dieselbe Sache ist, für die auch Sie leben. — Indem ich Sie bitte mich und die Meinen Ihrer verehrten Gemahlin und Tochter aufs beste zu empfehlen, erlauben Sie mir noch einmal die Empfindungen der innigsten Hochachtung auszudrücken, mit der ich bin Ihr ganz ergebenster

BEötvös.

II. levél.

Svabenberg, 24/8. 1865. Verehrter Graf! Mehrere Wochen (vor mir ?) Ihr freundliches Schreiben vom 12-ten dieses zugekommen, habe ich Ihnen einen Band Gedanken und eine Schrift über die Nationalitätsfrage, die ich dieses Jahr erschienen liess, in der Übersetzung im Wege des Buchhandels zugeschickt, und ich bin sehr erstaunt, dass Ihnen dieselben nicht zugekommen sind. — All dasjenige was Sie mir zugeschickt, habe ich erhalten, ja ich habe Ihre Schrift «l'Église libre dans l'état libre» übersetzen lassen und kann Ihnen die Übersetzung in ungarischer

Sprache, wenn es Sie interessiert, zuzusenden. Über Ihre letzte Schrift «Victoire du Nord aux États Unis» habe ich in meiner Wochenschrift, die ich seit ein paar Monaten erscheinen lasse, selbst geschrieben.

Es wäre daher überflüssig Ihnen meine Meinung über diese Ihre Arbeiten, noch besonders mitzutheilen. All diese Schriften sind Ihrer würdig und haben sicher nicht nur Ihren literarischen Ruhm befestigt, sondern was Ihnen gewiss mehr gilt, viel zur Verbreitung wahrer und edler Ansichten beigetragen, am meisten wohl Ihre Rede über die Freiheit der Kirche, zu denen auch ich mich bekenne und die wohl zu seiner Zeit die aller Katholiken sein werden. Lassen Sie sich durch die Anfeindungen, denen Sie ausgesetzt sind, nicht entmuthigen. Es ist eine alte Erfahrung, die seit Hieronimus eben die treuesten Anhänger unserer Kirche durchgemacht, dass eben diejenigen im Nahmen der Kirche am meisten angefeindet werden die derselben die grössten Dienste erwiesen haben.

Ich möchte Ihnen gerne alle Fragen, die Sie an mich stellen, recht klar und ausführlich beantworten — im Raume eines Briefes ist dies aber nicht möglich, ich beschränke mich daher für heute nur auf das Nothwendigste. Was den Artikel Bl. de Burys betrifft, so ist derselbe sehr hübsch geschrieben. Etwas zu cavalierement vielleicht, da sich unsere Bestrebungen im J. 861 denn doch nicht recht mit dem Vorgehen ausgelassener Schulknaben vergleichen lassen, übrigens ist dasjenige, was über den guten Empfang des Kaisers berichtet wird, ganz wahr, nur ist der Vergleich mit Maria Therezia ein ganz verfehlter. — Damals war die Begeisterung eine wirkliche, und die Folge hat gezeigt, dass sie nicht nur in Worten und Freuderufen bestand, jetzt war das Ganze ein politi-

sches Schaustück, von beiden Seiten mit grosser Virtuosität aufgeführt, doch ohne diejenigen, die daran theilnahmen, zu täuschen. Weder der Kaiser, noch wir geben uns in dieser Hinsicht Illusionen hin.

Die Sachlage ist ganz einfach die folgende :

Der bestehende Zustand war für beide Theile ein fast unleidlicher geworden. Beide Theile wünschten aus ihm herauszukommen. Nur in den Mitteln lag die Schwierigkeit. Von der einen Seite war das Land entschlossen sich nicht zu erniedrigen, von der anderen sprach der Kaiser öfter die Überzeugung aus, dass er jeden Versuch das Land zu versöhnen überflüssig halte, nachdem Ungarn unversöhnlich sei. — Da unternahm es Deák einen Artikel zu schreiben, in dem die Ansicht ausgesprochen wird, dass man in Ungarn alles Unrecht was von Seiten Österreichs gegen dies Land begangen wurde, niemals den Königen, sondern immer nur ihren bösen Räthen zugeschrieben habe, während alle Versuche die Verfassung zu vernichten immer damit geendet haben, dass die Könige sich von ihren schlechten Rathgebern befreit und den legalen Zustand wieder hergestellt haben. — Neu, wie Sie sehen, ist diese Theorienicht und auch wahr kann man sie nicht nennen, übrigens hatte der Artikel — da man in den Worten Deák's eine Erklärung der Majorität zu sehen glaubte — zur Folge, dass der Kaiser die Einladung des landwirtschaftlichen Comités zu einer Ausstellung annahm.

Obwohl das Ganze ohne besondere Vorbereitungen ziemlich schnell geschah, so hat das Publicum die Haltung derjenigen befolgt, denen es auch sonst zu folgen gewohnt ist, und den Kaiser ohne Begeisterung, aber sehr anständig empfangen, und dadurch gezeigt, dass es wohl entschlossen sei an seinem Rechte festzuhalten,

übrigens auf das Vergangene gern einen Schleier werfe. Der Kaiser hat in Folge der gewonnenen Überzeugung dann Schmerling entlassen und das neue System begonnen, dessen Träger für Ungarn, Majláth und derselbe Seney ist, den Sie in Paris gesehen haben. Warum sich ihnen Aponyi und Széchen nicht angeschlossen, ist mir für den Augenblick nicht klar, da sie ganz derselben polit. Richtung angehören. Die Ursache mag vielleicht darin zu suchen sein, weil das Ganze denn doch für den Augenblick nur als Versuch zu betrachten ist, und Aponyi sich nicht zum 2-ten mahl den Unannehmlichkeiten des Jahres 61 aussetzen will.

Die Aussichten auf eine friedliche Lösung unserer staatsrechtlichen Fragen sind besser als vor 4 Jahren, übrigens sind noch viele Schwierigkeiten zu überwinden, und wir gehen einer schweren, bewegten Zeit entgegen, und jeder, der an der Entwicklung Theil nimmt, muss eine schwere Last der Verantwortung auf sich nehmen. — Da ich alles was Sie betrifft mit Interesse verfolge, ist mir auch die unverantwortliche Blindheit Ihrer Wähler nicht entgangen. Ich bedauere Ihr Land, dem Ihre Thätigkeit auf dem Gebiete der Gesetzgebung entzogen wird. Ich sehne mich nach dem Augenblick, wo mir ein ähnliches Ereignis das Recht geben wird, mich von dem Gebiete der Politik in das stillere und fruchtbringendere der Wissenschaft zurückzuziehen, das ich eigentlich nie hätte verlassen sollen. — Wenn Sie sich für die Entwicklung unserer Verhältnisse in nächster Zeit interessiren, so kann ich Ihnen nichts besseres rathen, als dass Sie sich wieder den P. Lloyd kommen lassen. Wenn Sie erlauben, werde ich vom 1. Oktober wieder für Sie prenumeriren, da um diese Zeit, wie ich glaube, der wichtigere Theil der Bewegung schon

beginnen wird. Indem ich Sie bitte mich und die Meinen Ihrer Frau Gemahlin und Tochter aufs beste zu empfehlen, bin ich wie immer mit wahrer Hochachtung Ihr ergebenster Diener

BEötvös.

III. levél.

Pest, 5/11. 865. Verehrter Graf! Ich hoffe dass Sie von Ihrer Reise in Spanien glücklich zurückgekommen sind und die vier Exemplare meines Buches da gefunden haben. Ich habe Brockhaus den Auftrag gegeben sie schleunig zu expediren. Wie sehr ich Ihnen für die Mühe dankbar bin, die Sie Sich geben, mein Werk übersetzen zu lassen, kann ich Ihnen nicht ausdrücken. Da ein grosser Theil des Buches sich mit den politischen Zuständen Frankreichs beschäftigt, ist mir jedes Urtheil, welches von da kommt doppelt wichtig. Wenn es die Übersetzung erleichtert, wenn ich oft genant werde, so wird es daran nicht fehlen. Der wiener Journalismus beschäftigt sich mehr mit mir als mir lieb ist, wie denn überhaupt dieses fortwährende Drängen und Treiben für einen Menschen der sich eigentlich nur im Kreise seiner Kinder und unter seinen Büchern wohl fühlt, sehr beschwerlich ist. Ich sehne mich nach Ruhe und doch möchte ich all die Plage die mich drückt nicht entbehren, weil ich mit fester Hoffnung in die Zukunft sehe. — Ohne Zweifel ist das Stadium der Entwicklung in welches die ganze Monarchie mit dem Manifest vom 20. September getreten ist, ein in hohem Grade interessantes. — Es ist eigentlich eine Constituante, der wir entgegen gehen, mit dem einzigen Unterschied, dass soviel ich weiss noch keine Constituante unter Verhältnisse gewirkt, wo die königliche Gewalt ihre ganze Kraft erhalten, und den ihr zukommenden Einfluss aus-

geübt hätte, und dies ist es was das Günstige in unseren Verhältnissen ausmacht. Wenn eine vollkommene Umgestaltung aller Verhältnisse, welche zugleich für die Dauer bestehen soll, überhaupt möglich ist, so ist dies nur unter solchen Verhältnissen der Fall, unter welchen wir sie versuchen. Ob es gelingt, steht in Gottes Hand. Ich hoffe dass Sie den Lloyd richtig erhalten, aus demselben werden Sie, der Sie unsere Verhältnisse zum Theil durch Anschauung kennen und auch einen grossen Theil der thätigen Individuen, ein klares Bild über den Gang der Ereignisse erhalten. Damit wir als Familienväter nicht zu generös gegen einander sind, wäre es vielleicht am besten, wenn Sie mir den «Correspondant» schicken würden. Ich glaube der Preis wird mit dem Lloyd so ziemlich derselbe sein.

Wenn irgend einer Ihrer Bekannten durch das Interesse der Ereignisse zu uns geführt wird, oder eines der Blätter für die Sie sich interessiren einen Correspondenten nach Pest schickt, so bitte ich denselben an mich zu adressiren. Ich werde bemüht sein ihm an die Hand zu gehen. Ihr ergebenster

BEötvös.

IV. levél.

Pest, 27/7. 866. Verehrter Graf! Ihr Brief, den Sie so freundlich waren an mich zu richten, war die grösste, ja ich könnte sagen, die einzige Freude der letzten schweren Zeit. Die Nachrichten, welche uns die Blätter über Ihre Krankheit brachten, hatten mich, und alle, denen Sie durch Ihren kurzen Aufenthalt bei uns theuer geworden sind, sehr beunruhigt, und obwohl wir aus Ihrem Briefe sehen dass Sie noch immer nicht hergestellt sind, so erfuhren wir doch dass es besser geht, und wir sehen mit Hoffnung Ihrer baldigen Genesung entgegen. Sagen Sie

Ihrer Tochter, die den Brief geschrieben, meinen wärmsten Dank für die frohe Botschaft. — Die Ursache warum ich nicht allsogleich geantwortet, liegt in den Verhältnissen, wodurch jeder Postverkehr bei uns unsicher gemacht wird. Der Waffenstillstand lässt mich hoffen, dass diese Zeilen, wenn auch langsamer als sonst, in Ihre Hände kommen werden. — Sie wünschen wohl meine Ansichten über die gegenwärtigen Verhältnisse zu kennen. Sie sind wenig erfreulich. Der materielle Schaden den die Monarchie durch den Verlust Venedigs und vielleicht (. . .) anderer Länderstrecken, die man als Kriegsentschädigung fordern wird, erlitten, ist schwer genug, und es wird jedenfalls lange dauern, eh sie die Verluste an Menschen und Geld und besonders an Ansehen ersetzen kann, die sie durch diesen Feldzug erlitten, und doch ist dies nichts im Vergleiche der moralischen Niederlage im Inneren der Monarchie, deren Zeugen wir sind. Wer die vollkommene Indifferenz gesehen, mit der alle Niederlagen unserer Waffen nicht nur in Ungarn, sondern in allen Provinzen, ja selbst in Wien aufgenommen, den muss wohl der Zweifel beschleichen, ob dieser Staat den grossen Schwierigkeiten, denen es nach dem Frieden gewiss entgegen geht, und jenen Gefahren, welche ihm wahrscheinlich bevorstehen, werde widerstehen können ?

Ein aufrichtiger vollkommener Wechsel des Systems könnte Vieles leisten. Auch schien man hiezu in dem Augenblick der höchsten Gefahr entschlossen, mit dieser aber, — die nun vorbei zu sein scheint — ist auch die bessere Einsicht vergangen, und man wird wahrscheinlich — mit wenigen Modifikationen — den früheren Weg weiter fortsetzen, um nach längerer oder kürzerer Zeit dahin zu kommen, wo die Monarchie in Frankreich gerathen

und jede Monarchie kommen muss, die ihre Zeit nicht zu verstehen und sich ihr nicht zu fügen vermag.

So sehr ich es wollte, ist es mir doch unmöglich Ihnen ein wirklich klares Bild über unsere Zustände zu geben, und Ihnen meine Ansichten über die wahrscheinliche Entwicklung der nächsten Zukunft mitzutheilen. Ich breche also ab, um auf einen anderen Gegenstand überzugehen.

Der Landtag, der nun, nachdem wie es scheint die Friedenspreliminarien abgeschlossen sind, wahrscheinlich bald wieder berufen werden wird, hat zur Ausarbeitung eines Gesetzesvorschlages für den öffentlichen Unterricht eine Commission ernannt und den Vorsitz derselben mir übertragen. — Es war immer und ist auch jetzt meine feste Überzeugung, dass die Frage unserer nationalen Zukunft eine Culturfrage ist, und dass hiebei alles von der geistigen und sittlichen Bildung abhängt, zu der sich das ungarische Volk im Vergleich der übrigen Nationalitäten zu erheben vermag. Ich halte daher auch nichts für wichtiger, als dass eben in Hinsicht des öffentlichen Unterrichts dem Zwecke entsprechende Gesetze gebracht werden. Eben darum aber, und eben weil in dieser Angelegenheit, mit der sich bei uns wenige beschäftigen, meine Stimme von Einfluss ist, fühle ich auch die ganze Last der Verantwortlichkeit. Ich habe viel über diesen Gegenstand gedacht und gearbeitet und glaube über die wichtigsten Fragen des Unterrichts mit mir im Reinen zu sein, will aber nichts versäumen, um mich falls ich doch irren sollte, zurecht zu bringen, und darum bin ich so frei Sie zu bitten, mir im Falle in neuester Zeit Schriften über diesen Gegenstand erschienen wären, die Sie für beachtenswerth halten, mir dieselben zu nennen. Ich habe in Ihren Reden und Werken,

die Sie so freundlich waren mir zu schicken, in den letzten Monathen alles hierauf Bezügliche noch einmal gelesen, und ich kann Sie mit Genugthuung versichern, dass ich fast mit allem einverstanden bin.

Die Stellung, die bei uns die protestantischen Kirchen einnehmen, die vollkommene Freiheit welche dieselben in Hinsicht des Unterrichts genießen, und der Umstand dass bei Ihnen die Volksschule unter der Kirchengemeinde steht, macht es möglich denselben Grundsatz auch für die catholische Majorität anzuwenden, insofern man nämlich — was die Schule betrifft — den catholischen Laien den gebührenden Einfluss in der Gemeinde einräumen will, was ohnehin nothwendig ist, wenn wir unsere Catholiken aus jenem Zustand vollkommener Indifferenz herausheben wollen, in dem sie jetzt versunken sind. — Wenn Sie erlauben, werde ich Ihnen über diesen Gegenstand noch öfters schreiben, und mir wenn Ihre Gesundheit wieder hergestellt ist, im Einzelnen Ihren Rath ausbitten. Für heute ersuche ich sie blos, mir wenn es ohne Ungelegenheit geschehen kann, den Text des Gesetzes vom 28-ten Juni 1833 unter Kreuzband zu schicken. Ich kenne die Debatten über dieses Gesetz, so wie auch das *Tabl. de l'Instruction primaire en France*, welches dem Gesetze zu Grunde liegt, und wie natürlich auch Guizot-s Memoiren, ohne den Text des Gesetzes zu besitzen. Doch nun Vergebung für die Plage, die ich Ihnen mache, hoffentlich findet Sie mein Brief schon wohl. Gott schütze und erhalte Sie zum Trost und zum Heile Aller die wie ich, trotz aller Täuschungen nie an dem endlichen Siege des Rechtes und der Freiheit zweifeln.

Ihr ganz ergebenster

BEötvös.

V. levél.

Pest, 16/IX. 866. Verehrter Graf! Ich habe es lange verschoben Ihnen für die zugeschickten Schulgesetze und für den freundlichen Brief der sie begleitet, meinen Dank auszudrücken. Die letzte Zeit war für mich eine sehr bewegte, und es fehlte mir an Musse Ihnen auch nur etwas ausführlicher zu schreiben. Jetzt ist es wieder ruhiger geworden, nicht als ob sich unsere Verhältnisse gebessert hätten, sondern weil man sich ermüdet fühlt, und wie es in Österreich immer der Fall ist, die durch das ungewohnte Denken erschöpften Kräfte, durch einige Wochen Rast zu ersetzen sucht. — Was Sie auch in Österreichischen Blättern und sonst über die Entschlüsse lesen mögen, zu denen man gekommen, so können Sie versichert sein, dass bis zu dem Augenblick wo ich Ihnen schreibe, durchaus kein Entschluss gefasst ist, und dass die Ernennung eines ungarischen Ministeriums, welche fast täglich in allen Blättern zu lesen ist, noch immer so steht wie am Tage nach der Schlacht von Königgrätz, dass heisst als eine Nothwendigkeit die man einsieht, zu der man sich aber nicht entschliessen kann.

Was das Endresultat unserer Wirren betrifft, ist dieses Zögern meiner Überzeugung nach ganz indifferent. — Nachdem bei der Richtung welche die Europäische Politik in letzter Zeit befolgt, durchaus nur grössere Staaten möglich sind; und auf der Stelle, welche die Österreichische Monarchie einnimmt, kein grosser Staat auf der Grundlage einer grossen Nationalität begründet werden kann, sondern ein solcher Staat nur durch die Vereinigung mehrerer kleinerer Nationalitäten möglich

wird ; so bin ich fest davon überzeugt, dass diese Vereinigung in einer nicht sehr entfernten Zeit statthaben werde. Dieser Staat, der die Stelle Österreichs (welches nach seiner Trennung von Deutschland in seiner früheren Form und Bedeutung nicht möglich ist) einnehmen wird, muss sich der Natur der Dinge nach um den festen Kern bilden, den die Länder der ungarischen Krone ausmachen, und er wird wahrscheinlich ausser uns Ungarn, noch die Csechen, Polen und überhaupt den Catholischen Theil der Slaven in sich fassen, denen noch vielleicht die Romanen angeschlossen werden können, nachdem dieses Volk von Russland durch Sprache und Nationalität getrennt ist ; und nachdem keine der einzelnen Nationalitäten — selbst die polnische oder ungarische nicht genug stark ist die übrigen sich zu unterwerfen, so ist voraus zu sehen, dass dieser Staat nicht auf der Grundlage der Herrschaft einer Nationalität, sondern auf jener der freien Vereinbarung aller begründet werden, und daher ein freier Staat sein müsse. — Ich war immer überzeugt, dass dasjenige was im natürlichen Gange der Entwicklung liegt, durch den Willen einzelner manchemal verspätet, aber nie ganz aufgehalten werden kann, — und ich zweifle daher an der Verwirklichung — dieser Idee — die mir der nothwendige Abschluss unserer Kämpfe zu sein scheint — eben sowenig, als ich von dem Augenblick, als nach dem Frieden von Villafranca die italienische Einheit halb constituirt war, an der vollkommenen Verwirklichung der italienischen Einheit gezweifelt, und nach dieser an der Verwirklichung der deutschen zweifle. Die Frage ist nur die, auf welche Art dasjenige, was mir unvermeidlich scheint, geschehen wird ; und in dieser Hinsicht scheint mir die Zögerung,

welche unsere Regierung sich zu Schulden kommen lässt, höchst beklagenswerth.

So sehr auch die Macht des monarchischen Prinzips im Verlaufe der letzten 18 Jahre bei uns abgenommen hat und so gering der Einfluss ist, den man den dinastischen Gefühlen im Kreise der Monarchie im Vergleiche mit der Vergangenheit beimessen kann, so ist doch dieser Einfluss — bei dem Kulturstande unserer Völker, und ihrer immer noch monarchischen Rechtsanschauungen — auch jetzt noch ein sehr bedeutender und die Dinastie hat schon im Katholicismus einen Hebel in der Hand, welcher um so mächtiger ist, als für die slavischen Völker blos im Katholicismus die Abwehr gegen den Panslavismus zu finden ist. Ich bin daher überzeugt dass die vollkommene Umgestaltung des Oesterreichischen Staates mit und durch die Dinastie ohne grössere Convulsionen vor sich gehen könne, während eine Umgestaltung, der sich die Dinastie widersetzt, ganz zu demselben Resultate führen wird, aber nur nach schweren Kämpfen und unbeschreiblichen Leiden. Wer kann aber sagen was uns die Zukunft bringt? Wenn wir nach dem urtheilen sollen, was wir bis jetzt erfahren, so ist es schwer sich von trüben Ahnungen zu befreien.

Für uns Ungarn ist die Aufgabe klar vorgezeichnet. Da von dem Augenblick an, als Oesterreich aus Deutschland verdrängt worden ist, die Gefahr der Absorption durch das deutsche Element für uns aufgehört hat und statt dieser andere Gefahren in den Vordergrund getreten sind, denen wir nur dadurch begegnen können, dass der Staat dem wir angehören, mächtig ist, so wird unsere Aufgabe sein, den Staat, der, nachdem er aufgehört ein deutscher Staat zu sein, wenigstens factisch nichts als die Verjün-

gung der einst bestandenen ungarischen Monarchie ist, möglichst stark zu machen ; was unter unseren Verhältnissen nur dann möglich ist, wenn er den einzelnen, Bürgern und Nationalitäten das möglichst grosse Maass der Freiheit sichert.

Wir täuschen uns weder über die Schwierigkeit der Aufgabe, noch über die Gefahren denen wir entgegen gehen. Es liegt in den Folgen unserer geographischen Lage, dass die Länder und Völker, die einst die Vormauer der westlichen Civilisation gegen die Osmanen gebildet, nun dieselbe Aufgabe der russischen Barbarei gegenüber übernehmen. An Muth und Ausdauer soll es uns aber jetzt wie damals nicht fehlen.

Allem Anscheine nach ist keine Aussicht, dass der Landtag vor November berufen wird. Wie er ausgeschrieben wird, werden Sie den Loyd erhalten. Ich danke Ihnen sehr für den «Correspondant» den ich mit vielem Interesse lese. Haben Sie vohrigen Herbst meine Brochure über die Nationalitäten und den Band Gedanken erhalten, die ich Ihnen zugeschickt?¹ Wie froh werde ich sein, wenn Sie mir recht bald, wenn auch nur mit einer Zeile, zu wissen machen, dass Ihre Gesundheit wieder ganz hergestellt ist. Mit dem Ausdruck innigster Achtung und Anhänglichkeit
Ihr

Eötvös.

VI. levél.

Pest, 25/XII. 866. Verehrter Graf ! Es war mir bis heute unmöglich Ihr freundliches Schreiben vom 4-ten dieses zu beantworten. Die Krankheit meines Collegen Dessewffy häufte die ganze Last der Geschäfte bei der

¹ Mindkettőre nézve M. két irónnal : *non*.

Eröffnung des Academie Palastes auf mich, und kaum war ich damit fertig so kam der Kaiser, die Eröffnung des Landtages und alles was damit in Verbindung ist. Ich benütze die kurze Rast die uns der Christtag gewährt. — Vor allem muss ich Ihre Frage beantworten, indem ich Ihnen mittheile, dass sowohl der Stadtpfarrer als Deák selbst catholisch sind und dass überhaupt der confessionelle Gesichtspunkt bei unseren Wahlen einen sehr kleinen Einfluss ausgeübt. Weder hier in der Hauptstadt, noch sonst im Lande hat man darauf Rücksicht genommen; und die Unvorsichtigkeit des Primas, der einen Hirtenbrief erlassen: nur Catholiken zu wählen, hat kaum ein anderes Resultat hervorgebracht, als dass man einige Priester die sonst viel Aussicht hatten, nicht gewählt hat. Mehr noch als dieses, wird Sie die allgemeine Lage interessiren. — Was mich betrifft so bin ich — nachdem ich öfter mit dem Kaiser gesprochen, und seine Conversation mit Deák kenne, von seinen guten Absichten überzeugt, eben so überzeugt bin ich von dem, dass man endlich die Nothwendigkeit einer friedlichen Lösung unserer Wirren eingesehen hat und auch an den friedlichsten Ansichten des Landes ist nicht zu zweifeln, doch ich fürchte, dass es noch auf beiden Seiten an einer klaren Einsicht der Bedingungen fehlt, unter denen der Ausgleich möglich ist; und ohne diese sind auch die besten Absichten fruchtlos. — So viel ich die Absichten jener Herren, die am Ruder stehen zu beurtheilen vermag, scheint es mir, dass diese wohl eine Sonderstellung Ungarns zugeben, doch nur darum, weil sie hoffen, dass dadurch die Behandlung der gemeinsamen Angelegenheiten unmöglich wird und dadurch alle wichtigsten Entscheidungen der Krone anheimfallen. Meine Landsleute geben hingegen die

Gemeinsamkeit gewisser Angelegenheiten in thesi zu, während sie für die Behandlung derselben einen modus aufstellen, der practisch unbrauchbar ist. Und so werden wir trotz der scheinbaren Übereinstimmung der Ansichten noch grosse Schwierigkeiten zu überwinden haben. Übrigens ist bei grossen politischen Fragen der gute Wille die Hauptsache und der ist — dessen können Sie versichert sein, — bei allen vorhanden. — Aus dem Loyd werden Sie sich ein ziemlich klares Bild über unsere Verhandlungen machen können; ich werde aber so oft es mir möglich ist, Ihnen auch einen kurzen Commentar dazu liefern; — besonders über die Stellung unseres Klerus, wozu ich jetzt, wo unsere Bischöfe versammelt sind, die beste Gelegenheit habe.

Ich muss für heute schliessen; nur noch eine Frage: Ich habe noch im Sommer meine Brochure über die Frage der Nationalitäten und einen Band Gedanken durch Buchhändler Ráth an Sie geschickt, haben Sie diese erhalten?

Wenn allenfalls von einem Ihrer französischen besseren (?) Blätter ein Correspondent her kömmt (wie die Times, Daily News, und andere englische Blätter solche hieher geschickt haben), so bitte ich dieselben an mich zu weisen und Sie sollen aufs beste aufgenommen sein. Ihr ganz ergebenster

Eötvös.

VII. levél.

Pest, 22/V. 867. Verehrter Graf! Durch Apponyis erhielt ich die frohe Bothschaft, dass Sie sich besser befinden; die beiden Artikel im Feber und Märzheft des «Correspondant» beweisen die Theilnahme und das Wohlwollen welches Sie unserer Angelegenheit immer zuwenden, und

ich ergreife den ersten freien Augenblick über den ich seit Monathen zu verfügen habe, um Ihnen wenigstens etwas über unsere Verhältnisse mitzutheilen. Es ist eine schwere Zeit für uns alle, die wir an die Spitze der Geschäfte gestellt sind, doch wird unsere Mühe — wie ich hoffe — keine erfolglose sein, und Sie werden sich aus den letzten Entschliessungen des Reichstags überzeugt haben, dass wir auch Croatien und den partes adnexae gegenüber, selbst dann die höchste Schonung beobachten, wenn man alles aufbietet um uns zum gerechten Zorne hinzureissen. Weder Sie, noch vielleicht irgend Jemand von Ihren Landsleuten kann sich irgend einen Begriff von der Sprache machen, die man in Croatien über uns führt und es ist jedenfalls selbst für Sie von Interesse zu wissen, dass — wie ich ziemlich authentisch weiss — der französische Consul in Fiume die feindliche Richtung Croatiens gegen Ungarn befördert. Ich habe das feste Vertrauen, dass wir trotz all dieser Schwierigkeiten endlich doch zum Ziele kommen werden. Wenn ich die Geschichte unseres Volkes betrachte, welches, trotz der kleinen Zahl mit der es in Europa erschienen ist, und trotz der ungunstigen Verhältnisse, sich nun ein Jahrtausend erhalten und seine Gränzen behauptet hat, so schwinden alle Bedenken, die mir die gegenwärtige Lage einflösst, und ich sehe mit Vertrauen der Zukunft entgegen, weil ich überzeugt bin, dass Gott ein Volk, welches Jahrhunderte der Vorkämpfer des Christenthums war, nicht sinken lassen werde. — Politisch ist diese Ansicht wohl nicht überzeugend, aber mich beruhigt sie mehr als manches Andere, was Bismark und selbst Ihr gewaltiger Kaiser über Sympathien für die Umgestaltung der österreichischen Monarchie sagen mag. Ich hoffe dass wir die Krönung späte-

stens Anfangs Juni vollziehen werden, und dann ist unsere Aufgabe vorzüglich die, dass wir für unseren Staat den Frieden erhalten, der wie ich sehr fürchte, in Folge der Spannung zwischen Frankreich und Preussen gestört werden wird. Für jetzt ist die durch die Luxemburger Frage entstandene Gefahr wohl beseitigt, doch pflegen bei einem Grade der Gereiztheit, wie sie zwischen dem deutschen und französischen Volk leider besteht, alle Bemühungen die Gegensätze friedlich beizulegen, selten für die Dauer helfen. Es giebt Verhältnisse, in welchen das Herstellen freundlicher Beziehungen nur dann möglich wird, wenn man sich endlich gerauft. Für uns — und ich verstehe darunter die ganze Monarchie,— ist es wesentlich dass wir, wenn es zum Kampfe kommt, genug stark sind, um wenigstens frei über unsere Stellung bestimmen zu können, und es ist daher von der grössten Wichtigkeit für uns, dass der Kampf so lang als möglich verschoben wird. Die letzten Conferenzen sind seit einer langen Zeit der erste Fall, wo die Diplomatie den Staaten wirklich nützliche Dienste geleistet.

Sie glauben gar nicht wie oft ich an Sie denke und und Ihre Gegenwarth wünsche, und zwar aus dem egoistischen Grund, weil ich Ihres Rathes und Ihrer Hülfe bedürfe. — Sie kennen einer Theil unserer hohen Geistlichkeit. Einiges hat sich dabei, — und zwar zum Vortheil — verändert, da sowohl Simor als Haynald, der erstere in kirchlicher, der letztere in jeder Hinsicht ausgezeichnete Männer sind, übrigens sind die Bemühungen einzelner nicht genügend um eine Umgestaltung herbeizuführen, und einer solchen bedürfen wir, ja ich bin selbst von diesen beiden Erzbischöfen nicht überzeugt, ob sie die gegebenen Verhältnisse wirklich klar einsehen.

Es ist meine feste Überzeugung — in der mich Ihre so ausgezeichneten Schriften und Reden noch mehr bestärken — dass das Einzige was der Staat in unserem Jahrhundert für die Kirche thun kann, das Einzige dessen sie vom Staate bedarf das ist : dass ihr die vollste Freiheit gesichert werde. Und gewiss ist dieser Satz noch weniger in einem Lande zu bestreiten, wo mehrere Confessionen diese Freiheit in vollem Masse besitzen. Dadurch, dass die protestantischen Kirchen in den Angelegenheiten der Schule und Kirche die grösste Autonomie geniessen, während die katholische Kirche unter der Bevormundung des Staates steht, muss diese nothwendig in ein Verhältnis der Subordination kommen, welches sich auch bei uns practisch fühlen lässt, da die Protestanten, obwohl sie kaum halb so zahlreich sind als die Catholiken, doch in jeder Hinsicht mehr Einfluss ausüben als die letzteren, und zwar einzig und allein darum, weil ohne Autonomie auch kein starker Organismus möglich ist. — Nun ist es aber durchaus nicht möglich der katholischen Kirche jenes Mass der Autonomie einzuräumen, dessen sich die Protestanten erfreuen, solange die Katholische Kirche ausschliesslich durch den höheren Clerus vertreten ist, und jedes Recht, welches man der Kirche einräumt, blos durch einige Bischöfe geübt wird. — Wenn der Staat den Protestanten die vollste Freiheit in der Schule und der Verwaltung des Kirchengutes einräumt, so hat er ja die Garantie, dass dieser Einfluss durch die Gesamtheit der protestantischen Bürger, mithin durch jene ausgeübt wird, die selbst das grösste Interesse haben, dass der Unterricht möglichst genügend sei und das Gut der Kirche auch ausschliesslich zu kirchlichen Zwecken verwendet werde, während diese Garantie für die katholische Kirche

gegenwärtig nicht besteht ; und z. B. die Erfahrung gezeigt hat, dass die Volksschulen — welche bis jetzt ausschliesslich unter der Leitung des Clerus standen, mit Ausnahme der Schulen griechischer Confession — die schlechtesten im Lande sind, und — auch abgesehen von dem mangelhaften Unterricht — wenigstens 25 Prozent weniger katholische Kinder die Schule besuchen als protestantische. — Was dann zur Folge hat, dass die Beschränkung der Autonomie durch den Staat, durch den grössten Theil der Catholiken — selbst den minderen Clerus mitgerechnet — als eine notwendige Beschränkung der Allmacht einzelner Bischöfe betrachtet wird, die durchaus weder im Interesse der Volksbildung, noch in jenem der Kirche gebraucht worden ist.

Ich würde über diese Verhältnisse nicht so offen schreiben, wenn ich nicht wüsste, wie warm Ihnen die Interessen der Kirche am Herzen liegen und dass Sie alles Gesagte bloß als die vertraulichste Mittheilung nehmen werden. — Unsere kirchlichen Verhältnisse sind höchst traurig und der katholische Geist ist kaum sonst zu finden, als wenn er sich als Gegensatz gegen andere christlichen Confessionen kund gibt, und dies ist um so mehr beunruhigend, da der Augenblick in dem ganz Europa grossen Umgestaltungen entgegengeht, wohl nur als aufgeschoben zu betrachten ist, und jede grössere Bewegung der Stellung unserer Kirche im Lande höchst gefährlich werden muss, wenn sie uns in dem Zustande findet, in dem wir jetzt sind. — In Augenblicken grosser Aufregung ist nichts gefährlicher als der Indifferentismus und ich glaube, dass es kaum ein Land in Europa gibt, wo diese Eigenschaft bei den Catholischen so allgemein wäre wie bei uns.

Das einzige Mittel die Kirche sicher zu stellen ist, indem man dieses Übel bekämpft, und der einzige Weg auf dem man diess kann ist ; dass man den Catholicen durch Anwendung des Prinzips des Selfgovernments auf die Schule ein Interesse für ihre eigenen Angelegenheiten einflösst.

Dasjenige um was Sie so lange und muthig gekämpft, die vollste Freiheit des Unterrichts, ist bei uns ohne Kampf zu erreichen. — Da unsere Gesetze von 48 die vollste Gleichheit aller Confessionen ausgesprochen, und alle protestantischen Confessionen die vollkommenste Autonomie besitzen, so wird sich fast niemand finden der dasselbe Recht nicht auch den Catholicen einräumen würde, die einzige Bedingung woran diese Stellung gebunden ist, besteht darin, dass der Clerus den weltlichen Catholicen den gebührenden Einfluss auf die Leitung ihrer wichtigsten Angelegenheiten einräume, und in dieser Hinsicht ist fast die Gesamtheit der Catholicen mit den Bürgern anderer Confessionen einverstanden. — So dass die Frage, inwiefern wir der Katholischen Kirche eine Selbständigkeit sichern können, wie sie dieselbe in keinem constitutionellem Staate der Neuzeit einräumt, eigentlich bloß von der Stellung abhängt, die unser Episkopat in dieser Angelegenheit einnimmt.

Wenn man — selbstverständlich bloß für Angelegenheiten der Schule und des Kirchenvermögens welches nicht speziell das Eigenthum einzelner Bischöffe, Capitel und Klöster ist — in jeder Pfarre durch sämtliche Familienväter 6—12 Kirchenvorstände wählt, die vereint mit dem Pfarrern diese Gegenstände leiten. Wenn die Angelegenheiten der Decanate durch die in den einzelnen Pfarren durch die Kirchenvorsteher aus ihrer Mitte gewählten

Vertreter geleitet werden und für die Diocese aus den Decanaten, für das ganze Land aus den Diöcesen ähnliche Körperschaften gebildet werden, die dort unter der Leitung des Diocesanbischoffs, hier unter der des Primas alle Schulangelegenheiten leiten und vertreten, so wird bei uns niemand die Autonomie der katholischen Kirche auch nur in Frage stellen, und es ist doch hiemit vielmehr erreicht, als wenn das Gesetz von 1851 bei Ihnen durchgeführt worden wäre.

Sie sehen hieraus wie gross die Aufgabe ist, die ich zu bewältigen habe und leider muss ich befürchten, dass ich eben da Schwierigkeiten finden werde, wo ich auf Unterstützung zählen sollte. Die Autonomie der katholischen Kirche steht nicht nur mit der Allmacht der Weltlichen, sondern auch in einem gewissen Masse mit der hierarchischen Allgewalt im Gegensatz und es wird von dieser Seite manche Schwierigkeiten zu überwinden geben; doch hoffe ich auf Erfolg, und werde für mich, wenn meine Bemühungen auch fruchtlos wären, wenigstens den Trost behalten, dass ich für ein grosses Ziel ehrlich gestrebt habe. — Wenn es Ihnen möglich ist, lassen Sie mich mit einigen Worte wissen, wie es Ihnen geht. Indem ich mich samt meiner Familie Ihrer verehrten Gemahlin empfehlen bitte. Ihr ganz ergebenster

Eötvös.

VIII. levél.

Ofen, 4/9. 867. Verehrter Graf! Aus Ihren freundlichen Schreiben, welches ich gestern bei meiner Ankunft von Ragaz erhalten habe, sehe ich dass Ihnen meine Antwort auf Ihren letzten Brief¹ nicht zugekommen sein muss,

¹ Kék irónnal M.-töl: du 15. Juin.

woran wahrscheinlich das Schuld sein muss, dass ich den Brief nicht richtig adressirt. Um jetzt sicher zu gehen, werde ich diesen Brief recommandiren, da ich nach langer Erfahrung diese Vorsicht nicht für so überflüssig halte, als sie Ihnen erscheint. Ich hoffe dass ich mit dem Paquette, in welchem ich Ihnen durch Buchhändler Rath die gewünschten Aufklärungen (Gesetzartikel etc.) geschickt habe, glücklicher war.¹ Jedenfalls werde ich mich bei ihm erkundigen, wann und wohin er dasselbe geschickt hat und Sie noch am Schlusse dieses Briefes benachrichtigen. — Ich eile nun zum Gegenstand, über den Sie Aufklärung wünschen, aber sicher nicht mehr, als es mir am Herzen liegt, Ihnen dieselbe vollständig zu geben.

Vor allem schliesse ich Ihnen den Brief bei, den ich an den Primas gerichtet und in Abschrift auch dem Kalocsaer und Erlauer Erzbischöfen mitgetheilt habe und der ohne mein Zuthun im *Idók Tanuja* (dem Organ der kathol. Geistlichkeit) und zwar mit der Erklärung erschienen ist, dass dieses Blatt die in demselben ausgesprochenen Ansichten theile.

Es ist und war seit lange meine feste Überzeugung, dass die Kräftigung der katholischen Kirche für keinen Staat so wichtig ist, als für die Österreichische Monarchie, und in diesem Staate für kein Land wie für Ungarn. Ganz abgesehen von jener Wichtigkeit, die die Befestigung der kirchlichen Gemeinschaft, der man angehört für jeden ernst Menschen haben muss, ist hier auch ein politisches Interesse, welches sich jedem Denkenden, der die Lage unserer Staaten beobachtet, ins Auge fallen muss. — Bei dem Umstand, dass die Mehrheit der Bewohner der Monarchie

¹ Kék irónnal M.-tól: rien du tout n'est arrivé.

der slavischen Nationalität angehört und bei der immer lebhafter werdenden Bewegung für die Einheit des Slaventhums, welche direkt auf die Auflösung unseres Staates hinarbeitet, haben wir ein einziges Mittel um dieser Bewegung entgegen zu treten und dieses liegt in der confessionellen Stellung des grösseren Theiles unserer slavischen Bevölkerung. Da diese nämlich (mit Ausnahme der halben Million Serben) katholisch ist, so ist hiedurch ein Wall gestellt, der unsere Slaven von Russland trennt und unübersteiglicher ist, als man das katholische Bewusstsein im Volke wach zu halten und zu befestigen vermag.

Ich halte es für beklagenswerth, dass in unserer Zeit kleine Staaten ihre Selbständigkeit verlieren. Eine Organisation wie sie früher in Deutschland bestand, ist für die Entwicklung jedenfalls günstiger als die colossalen Agglomerationen der Gegenwart. Dass aber diese in der Richtung unserer Zeit liegen und für jetzt nur sehr mächtige Staaten ihre Selbständigkeit erhalten können, scheint mir gewiss und ich glaube daher, dass der österreichische Staat (an dessen Erhaltung ich im Interesse des eigenen Vaterlandes arbeite) nur dann auf eine Zukunft rechnen kann, wenn er mächtig wird und dies kann nur geschehen wenn er dahin arbeitet, alle katholischen Slaven zu vereinen, was wieder nur dann möglich ist, wenn dieser¹ Staat nicht nur ein katholischer *heisst*,² sondern wirklich in dem Sinne ein katholischer *ist*,³ dass diese Kirche innig mit der Entwicklung aller wichtigen Richtungen des Volkslebens zusammenhängt.

Ganz abgesehen von meinen religiösen Überzeugungen, würde ich auch wenn ich ein Protestant wäre, alle meine

¹ M. két irónnal: *trés bien*.

² Eötvös aláhuzása, * Szintén Eötvös aláhuzása,

Bestrebungen dahin richten die katholische Kirche stark zu machen und in welchem Zustande finden wir dieselbe ?

Ich habe nie öffentlich anders als mit der höchsten Achtung von unseren Clerus gesprochen und derselbe verdient es aus dem Standpunkte der Politik mehr als irgend-einer. Der grösste Theil unserer Geistlichkeit — besonders des niederen — ist seinen Gläubigen was Vaterlandsliebe und Bürgertugend betrifft, als würdiges Beispiel vorgegangen. Jeder muss dies anerkennen. Doch kann leider eben so wenig geläugnet werden, dass dies in kirchlichen Dingen nicht der Fall gewesen ist. Fehler, wie man sie der französischen Geistlichkeit vor der Revolution vorgeworfen, gehörten wohl bei uns zu den Ausnahmen, doch ist in Folge verschiedener Verhältnisse ein Grad der Apathie und Gleichgültigkeit im Kreise unseres Clerus eingetreten, wie er wohl kaum in irgend einem Lande zu finden ist, und die Folge hievon ist nächst dem höchsten Grad des religiösen Indifferentismus der Catholiken auch die beklagenswerthe Thatsache, dass alle jene Institute, welche dem Clerus überlassen waren, vor allem die Volksschule und der Gymnasial Unterricht in einem Zustande sind, wie man ihn kaum in einem civilisirten Lande Europas findet. — Sie erwähnen in Ihrem Briefe der Mittheilungen, die Ihnen die Prinzen¹ über den Zustand der slavischen Landbewohner auf den Koburgischen Gütern gemacht. Sie haben ganz Recht, wenn Sie sagen, dass es eine Ehrensache für uns ist, diesen Zustand nicht fortdauern zu lassen und doch ist dies eben der Zustand der katholischen Bevölkerung, deren Bildung ausschliesslich dem katholischen Clerus

¹ M. két irónnal : Orléans.

überlassen war ; während in derselben Gegend, ja im selben Orte, wo von der katholischen Bevölkerung kaum 50 pt. mangelhaft lesen können, die Schulbildung der Protestanten kaum jener in Deutschland nachsteht und wenn Sie durch den Ort gehen, Sie nach den Häusern die Confession der Bewohner bestimmen können, da jede bessere Wohnung den viel gebildeteren Protestanten, und die ärmlichsten sicher den Catholiken gehören. Und doch ist kein Grund zu finden, der diesen Zustand als Entschuldigung dienen könnte, nachdem die Principien des Josephinismus bei uns nie eingeführt worden sind ; der Clerus mehr weltliche Güter besitzt als irgend ein anderer und niemand denselben daran gehindert hat an der Volkserziehung zu arbeiten.

Verhältnisse wie diese können nicht bestehen. Die Verbesserung derselben muss entweder durch die Katholiken oder durch den Staat geschehen, und weil ich das erstere eben im Interesse des Catholicismus für besser halte, darum habe ich den Weg eingeschlagen, welcher meiner Überzeugung nach allein zum Ziele führt.

Ich habe diese meine Überzeugung den Erzbischöfen von Erlau und Gran und ausserdem vielen Prälaten mitgetheilt — weil ich selbst nichts sehnlicher wünschte, alldass die Initiative von ihnen ausgehe, nachdem aber trotz meiner wiederholten Mahnungen auch nicht der kleinste Schritt von dieser Seite geschah, habe ich mich endlich bewegen gesehen, den Brief an den Primas zu richten umso mehr als ich durch meine Stellung genöthigt war, irgend etwas in dieser Angelegenheit zu thun.

Die katholischen Vertreter Siebenbürgens haben nämlich das s. b) in Übersetzung beigezeichnete Gesuch an mich gerichtet, worin sie mich bitten, die Herstellung

ihrer Autonomie um welche Sie ein Majestätsgesuch eingereicht, bei dem König zu befürworten.

Damit Sie möglichst klar in dieser Angelegenheit sehen, schliesse ich sub c) auch das Protocoll der im I. 66 gehaltenen Versammlung der Katholiken Siebenbürgens bei.

Ich glaube wenn Sie die Ihnen mitgetheilten Schriftstücke lesen, werden Sie wohl überzeugt sein, dass dasjenige was ich gethan weder das Ergebniss Freimaurerischer Grundsätze, noch irgend einer feindlichen Gesinnung gegen die Hierarchie, sondern einzig und allein jener Überzeugung ist, dass die Befestigung unserer Kirche — aus dem menschlichen Standpunkt beurtheilt, — von dem Verhältnisse abhängt, in welchem die Interessen der Kirche zur Freiheit stehen. — Auch kann ich Ihnen die frohe Versicherung geben, dass meine Ansichten nicht nur durch die grosse Mehrheit der katholischen Laien, und des niederen Clerus, sondern selbst durch einen Theil unserer Bischöfe getheilt wird, und dass ich wohl einzelne Anfeindungen und vielen Schwierigkeiten entgegen gehe, aber vom endlichen Sieg meiner Ansichten ebenso überzeugt bin, als davon, dass derselbe zur Befestigung des religiösen Bewusstseins führen wird.

Wenn dieser Brief et was unklar ist, so bitte ich mir zu verzeihen. Ich bin genöthigt ihn spät in der Nacht zu schreiben, und bin durch die Geschäfte eines langen Tages zu ermüdet, um Ihnen so ausführlich zu schreiben als ich es wünschte. — Ich hoffe die beigelegten Schriftstücke werden Sie über die wahre Lage der Dinge aufklären. Wenn Sie so freundlich sein wollen mir Ihre Ansichten mitzutheilen, werden Sie mich sehr verbinden. Schmerzlich hat es mich berührt, Sie immer noch leidend zu wissen. Gott

gebe Ihnen Kraft die harte Prüfung zu ertragen, die durch Seine Gnade wie ich hoffe bald vorüber gehen wird, auch dass Sie uns wieder ganz wiedergegeben werden und jene grossen Kräfte, die Gott Ihnen gegeben, zum Wohle Ihres Vaterlandes, ja der Menschheit, wieder frei gebrauchen können.

Indem ich Sie bitte mich und die Meinen Ihrer verehrten Gemahlin zu empfehlen mit wahrer Hochachtung und warmer Freundschaft Ihr ergebenster *BEötvös.*

★

Um Ihnen die Schriftstücke möglichst bald zukommen zu lassen schicke ich Ihnen die Übersetzung im Concept, ohne dieselben abschreiben zu lassen.

IX. levél.

Pest, 20/6. 868. Verehrter Graf! Es giebt vielleicht nichts angenehmeres, als seine eigenen Gedanken und Überzeugungen in schöner Form ausgesprochen zu lesen; und so musste mir die Schrift, über den Catholicismus in Irland und Österreich, die ich durch Ihre Freundschaft erhielt, schon in sich höchst erfreulich sein, noch mehr erfreute sie mich aber darum, weil ich in ihr den Beweis zu finden glaube, dass sich Ihre Gesundheit wieder gebessert hat. — Da ich den Aufsatz schon aus dem «Correspondant» gekannt, so habe ich den Separatabdruck, den ich erhielt, unserem Fürst Primas übergeben. Mögen jene Wahrheiten, die Sie aussprechen, einen recht tiefen Eindruck auf ihn und die übrigen Bischöfe machen. Das grosse Gewicht, welches Ihr Name bei allen Catholicen hat, wird vielleicht dazu beitragen, diejenigen, denen die Leitung der Kirche

in Ungarn übertragen ist, auf den rechten Weg zu führen, und sie über die wahren Interessen des Catholicismus aufzuklären. — Es ist nun fast ein Jahr vergangen seit ich das Schreiben an den Primas erliess, welches Ihnen bekannt ist, und doch ist bis jetzt sehr wenig geschehen um meinen Vorschlag zu verwirklichen. Zwar haben die Bischöfe unter Vorsitz des Primas Conferenzen gehalten, in denen ein Vorschlag zur Organisation des Einflusses, den man den weltlichen Katholiken auf Schule und Kirche einräumen will, ausgearbeitet worden ist, doch ist dieser Vorschlag selbst so engherzig ausgearbeitet, dass sich, als derselbe durch Indiscretion veröffentlicht wurde, nicht nur alle weltliche Katholiken, sondern selbst ein grosser Theil des niederen Clerus dagegen ausgesprochen hat, und so beschränkt sich das ganze Resultat, welches ich mit allen Bemühungen erreichen konnte darauf, dass das Vertrauen in unser Episcopat, welches auch früher nicht gross war abgenommen hat, und doch ist es gewiss eine der Bedingungen, wovon das günstige Resultat aller meiner Bestrebungen abhängt, dass bei jenen Schritten, die wir im Interesse der katholischen Kirche thun müssen, das Episcopat und die weltlichen Glieder der Kirche einträchtig vorgehen. — Ich habe seit dem in einem längeren Schreiben — welches aber nicht für die Öffentlichkeit bestimmt ist, — dem Primas neuerdings meine Ansichten auseinandergesetzt, und die Bischöfe sind abermals versammelt, um meine Vorschläge in Erwägung zu ziehen, ja Sie haben mir zugesagt, auch eine gewisse Zahl von Weltlichen ihren Berathungen beizuziehen, doch bin ich für das Resultat auch jetzt besorgt, nachdem die Kirchenfürsten weder die dringende Nothwendigkeit der Reform, noch die wahre Aufgabe einer solchen klar einsehen. — Durch dasjenige

was in Österreich geschehen und noch immer geschieht, ist die Aufgabe, die mir nun gestellt, noch schwieriger geworden. Jeh mehr man dort die Garantien der Freiheit in der Allgewalt der parlamentarischen Majorität zu finden glaubt, und jeden Einfluss der Kirche auf die Schule beseitigt, desto schwieriger wird es für uns in Ungarn das Princip der freien Kirche durchzuführen, und doch ist das Streben der meisten Bischöffe darauf gerichtet, jede Reform, im Sinne des Principis der freien Kirche, soweit möglich zu verschieben, ohne zu bedenken, dass dadurch die Reform vielleicht unmöglich wird. Denn wie in dieser Hinsicht die öffentliche Meinung schon seit einem Jahre schwieriger geworden ist, so wird sich dieselbe wahrscheinlich noch mehr in dieser Richtung umgestalten, und wie so Manches was noch vor einem Jahre durchzuführen war, schon jetzt unmöglich geworden ist, so wird vieles was jetzt den Bischöffen als zu freisinnig erscheint, schon vielleicht in einigen Monathen als zu clerical verworfen werden. — Dies dürfte vor allem mit meinem Gesetzvorschlag über den Volksunterricht der Fall sein, den ich — wenn nicht neue Hindernisse in den Weg treten — der Gesetzgebung noch im Laufe dieses Monathes vorlegen will. Ich überschiere Ihnen denselben in Übersetzung und wäre Ihnen sehr verbunden, wenn Sie mir Ihre Ansichten über denselben mittheilen würden. Da ich bei der Verfassung vor allem auf die bestehenden Verhältnisse Rücksicht nehmen musste, so kann derselbe allen Anforderungen, die sich an einen Gesetzvorschlag über Volksschule machen liessen, nicht entsprechen; so viel scheint mir übrigens gewiss, dass in diesem Gesetzentwurf die vollste Freiheit der Bewegung für die Kirche gewahrt ist, und meiner Überzeugung nach bedarf sie nichts

weiter, damit ihr jener Einfluss gesichert werde, dessen sie im Interesse der Moral und Wohlfahrt des Volkes bedarf.

Wie glücklich wäre ich, wenn ich mich über all diese Fragen mit Ihnen besprechen könnte. Ich hatte die Hoffnung zu meiner Erholung ein Paar Wochen auf Reisen zuzubringen und Sie bei dieser Gelegenheit zu besuchen ; jetzt zwinget mich meine Gesundheit diese Zeit in Karlsbad zu zubringen. Wenn ich Ihnen aber auch nicht die Hand drücken kann, so denkt doch niemand öfter und mit so wahrer Anhänglichkeit und Hochachtung an Sie, als Ihr ganz ergebenster

BEötvös.

X. levél.

Carlsbad, 31/8. 1868. Verehrter Graf! Die letzte Zeit unserer Session in der wir das Wehrgesetz verhandelten, war für mich besonders eine so bewegte, und ich war die ersten Wochen, die ich hier zur Befestigung meiner Gesundheit zugebracht, so erschöpft, dass ich mir selbst die angenehmsten Beschäftigungen versagen musste. Ein Beweis hiefür ist es, dass ich Ihr Schreiben vom 29-ten Juli erst jetzt beantworte, so sehr mich dasselbe angeregt, ja innig erfreut hat, weil es sich nicht nur mit jenem Fragen beschäftigt, welche mir die wichtigsten sind, sondern mir nebst Ihrer Freundschaft die sich in der Offenheit äussert, mit der Sie einzelne Theile meines Gesetzentwurfes tadeln — auch das bewiesen hat, dass wir wenigstens in allem Wichtigeren ganz überein stimmen. — Ihre Bedenken gegen einzelne Punkte meines Unterrichtsgesetzes und der in Hinsicht der katholischen Kirche befolgten Richtungen beruhen theils darauf, weil Ihnen ein Theil unserer Verhältnisse nicht bekannt sein kann, theils weil Apponyi Sie irrthümlich berichtet hat. (M. jegyzése

piros tintával : non.) Es war nämlich nie, weder im Hause, noch selbst bei commissionellen Verhandlungen im Laufe der ganzen Session davon die Rede, den catholischen Schulfond zwischen den verschiedenen Confessionen zu vertheilen und ich glaube dass dieser Vorschlag, den ich im Jahre 48 mit grosser Anstrengung bekämpfen musste, in den nächsten Sessionen kaum auch nur zu einer ersten Discussion Veranlassung geben wird.

Ich möchte Ihnen gerne ein klares Bild des Weges geben, den ich in kirchlichen Fragen bis jetzt befolgt und in Zukunft zu befolgen gesonnen bin, und will dies versuchen, obwohl 6 Becher Carlsbader Wasser die ich täglich trinken muss, nicht dazu beitragen meine Ideen und den Ausdruck derselben klar zu machen.

Ich bin der Ansicht, dass der ununterbrochene Einfluss den das Christenthum auf den Gang der Civilisation ausgeübt hat — insofern man diese historische Thatsache aus natürlichen Gründen erklären will — vor Allem dem zuzuschreiben sei, dass sich das Christenthum nie an irgend eine politische Form gebunden habe, sondern sich vielmehr jeder Form des Staatswesens, welche es vorgefunden, zur Verbreitung seiner Grundsätze und Lehren bedient habe, durch welche dasselbe allerdings auf die Umgestaltung der politischen Verhältnisse den wesentlichen Einfluss ausgeübt, aber nicht indem es auf die Form der Staatsverfassung, sondern indem es auf das Gemüth und die Überzeugungen der Menschen gewirkt. Ich glaube, dass das Christenthum dem Staat gegenüber auch heute dieselbe Stellung einnehmen müsse, und dass mithin seine Aufgabe nicht darin bestehe, seine Interessen mit jenen irgend einer im Mittelalter begründeten Staatsform zu identificiren, sondern dass es sich jetzt wie immer

der bestehenden Formen, der herrschenden Richtungen bedienen müsse um seine eigenen Zwecke zu verfolgen.— Wenn es zweckmässig war — weil es ja zur Erreichung ihrer höheren Zwecke gedient — dass sich die Kirche dem absoluten Königthum innig verbunden, so muss uns der innige Anschluss des Christenthums an die Freiheit noch natürlicher erscheinen, nachdem ja alle politische Freiheit der Gegenwart nur aus der Entwicklung jener Grundsätze hervorgegangen ist, die das Christenthum verkündet hat, und da der Einfluss, welchen man dadurch dem Volke auf die Kirche einräumt, gewiss weniger gefährlich ist als jener, den früher das Königthum auf die Kirche ausgeübt, weil ja ein ganz irreligiöser König sehr oft vorkommen kann, ein wirklich irreligiöses Volk aber, wenigstens für die Dauer niemals.

Die Richtigkeit dieser Anschauung beweiset, wie ich glaube, nichts klarer als die Stellung, welche die protestantischen Kirchen, im Vergleiche zur katholischen, fast überall einnehmen. Denn wenn jene trotz der vielseitigen Abweichungen im Schoosse der protestantischen Kirche in allen Ländern wo der Protestantismus herrscht, auch jetzt noch einen bedeutenden Einfluss auf die geistige und sittliche Entwicklung des Volkes ausübt, während der Einfluss der katholischen Kirche trotz ihrer Einheit in mehreren Ländern fast verschwunden ist, (M. jegyzése vörös tintával : vrai) so ist die Ursache beider Erscheinungen meiner Ansicht nach blos darin zu suchen, weil die protestantischen Kirchen in ihrem Organismus, mit den Richtungen der Zeit übereinstimmen, die katholische Kirche aber mit denselben in Widerspruch steht.

Die Aufgabe die man sich mithin im Interesse unserer Kirche zu stellen hat ist die : jenen Gegensatz der bis

jetzt zwischen dem Organismus der Kirche und jenem des Staates bestand zu beseitigen, und jene Grundsätze, welche bei der Verwaltung des Staates zur Geltung kommen, auch wenigstens bei der Verwaltung der weltlichen Angelegenheiten der Kirche anzuwenden.

Und dies ist die Aufgabe, deren Lösung bis jetzt all mein Streben zugewendet war.

In sich scheint diese Aufgabe leicht. — (M.-tól piros tentával : ??) Nachdem unter den Lehrsätzen der katholischen Kirche, keiner den Einfluss der Gemeinde auf die Schule und die Verwaltung des Kirchenvermögens untersagt, ja der Einfluss der Gemeinde eben in den gläubigsten Jahrhunderten nachzuweisen ist, und die Satzungen unserer Kirche, den weltlichen Patronen eben in all diesen Beziehungen sehr ausgebreitete Rechte eingeräumt haben, so scheint aus dem kirchlichen Standpunkte kein Hindernis vorzuliegen, wegen dessen die den weltlichen Patronen auf Schule und Kircheneigenthum übertragenen Rechte nicht der Gemeinde übertragen werden könnten. Practisch ist die Ausführung dieser scheinbar selbstverständlichen Veränderung jedoch mit grossen Schwierigkeiten verbunden.

Ich bin weit entfernt behaupten zu wollen, dass jene Schwierigkeiten, welche von Seiten unseres höheren Clerus gegen Einrichtungen erhoben werden, wodurch das weltliche Element einen massgebenden Einfluss auf Schule und Kircheneigenthum ausüben würde, blos der Herrschaft unserer Bischöffe beizumessen. — Bei dem leider nur zu allgemeinen Indifferentismus, müssen wir die Befürchtung einzelner natürlich finden, dass der den Weltlichen eingeräumte Einfluss nicht im Interesse der Kirche gebraucht werden würde. — Jedenfalls waren die

Schwierigkeiten, welche sich der durch mich angestrebten Organisation, theils aus dem angeführten Grunde, theils aus dem natürlichen Widerstreben ergaben, das fast jeder gegen die Theilung einer Gewalt empfindet die er bis jetzt allein besass, so gross, dass ich dieselben nur dadurch zu überwinden versuchte, dass ich mich all jener Momente bediente, die mir unsere eigenthümliche Lage zur Förderung meines Zweckes bot.

Wie Sie wissen geniessen die Protestanten bei uns eine durch Gesetze gesicherte vollständige Autonomie.

Die katholische Kirche steht — wie diess überall der Fall war, wo dieselbe als herrschende Kirche betrachtet wurde — praktisch ganz unter der Bevormundung der Staatsgewalt, welche bis jetzt auch alle ihre Fonde verwaltet und nach Gutdünken verwendet hat.

Das letztere Verhältniss besteht auch in Hinsicht der Kirchen der orientalischen Confession und der Cultus und Schulangelegenheit der Israeliten.

Nachdem ich weder im Interesse der Kirche, noch überhaupt zweckmässig finde, dass in Dingen welche die katholischen Kirche betreffen, die Staatsgewalt thätig eingreife, so habe ich ausser den Ihnen bekannten Brief an den Primas nichts direkt in dieser Richtung gethan, und die Initiative ganz unseren Kirchenfürsten überlassen, indem ich zugleich indirekt auf ihre Entscheidungen zu wirken suchte und darum für die christlich orientalischen Kirchen, als für die Israeliten Gesetzsorschläge durchgeführt, wodurch auch für diese Confessionen das Princip der vollsten kirchlichen Autonomie gesetzlich festgestellt wurde, so dass sich gegenwärtig in Ungarn keine Confession befindet welche der Staatsgewalt gegenüber nicht vollkommen autonom wäre, als die katholische.

Diese Verhältnisse mussten nothwendig dahin führen, dass das Streben nach Autonomie auch bei den Katholiken immer lebhafter werden musste; und nachdem das Verhältnis der einzelnen Kirchen zum Staate nicht anders als durch Gesetz verändert werden kann, und nachdem unsere Gesetzgebung von dem Grundsatz ausgeht, dass sie in Folge der gesetzlich anerkannten Gleichheit aller Confessionen, auch der katholischen Kirche dieselben Rechte einräumen müsse wie allen übrigen, doch nur unter denselben Bedingungen, d. h. wenn diese Kirche, was die Verwaltung ihrer Fonde und Schulen betrifft, so organisirt ist wie die übrigen: weil der Staat die Verwaltung so wichtiger Dinge wohl der Gesammtheit seiner katholischen Bürger aber nicht einer Kaste derselben (M. piros tintával: tr. bien) überlassen könne, so musste auf diesem Wege die Opposition des höheren Clerus dem immer mächtigeren Drange der niederen Geistlichkeit und der weltlichen Katholiken weichen; und ich habe auf diesem Wege — unterstützt von der Einsicht des Primas — erreicht, dass nun eben durch unsere Bischöffe (deren Initiative bei dieser Angelegenheit erhalten werden musste) ein Vorschlag zur Organisation der katholischen Schul- und Fondsangelegenheiten ausgearbeitet worden ist, der wie ich glaube den Bedürfnissen entspricht, und sowohl die Selbständigkeit der Kirche dem Staate gegenüber, als die Freiheit und durch sie den Fortschritt innerhalb der katholischen Kirchengemeinde sichert.

Ich werde Ihnen diesen von unseren Bischöffen verfassten Organisationsvorschlag (an dessen Zustandekommen ich nur insoferne einen Theil habe, als ich mich über die einzelnen Punkte mit dem Primas verständigt habe) wie ich nach Hause komme, in Übersetzung mittheilen.

Derselbe wird in einer Conferenz wozu 40 katholische Mitglieder des Unterhauses und 20 Magnaten berufen sind, Ende September noch einmal vorgenommen; und ich hoffe dann noch dieses Jahr, spätestens im Anfang des nächsten, den ersten Catholischen Congress versammelt zu sehen.

So weitschweifig dieser Brief ist, so befürchte ich doch Ihnen die Lage der Angelegenheit nicht ganz klar mitgetheilt zu haben. Der Gegenstand ist überhaupt zu gross um in einem Briefe behandelt zu werden und die karlsbader Kur würde auch einen klaren Kopf verfinstern. Im Allgemeinen glaube ich den durch mich in diesen Angelegenheiten befolgten Weg in den folgenden Sätzen kurz zusammenfassen zu können.

Die Stellung welche der Staat in neuerer Zeit den einzelnen Confessionen gegenüber einnehmen muss, ist nicht — wie manche annehmen — eine gleiche Indifferenz gegen alle Confessionen, sondern die gleiche Achtung aller. — Eben weil der Staat keine der in seinem Kreise befindlichen Confessionen bevorzugen darf, ist er allen den gleichen Schutz schuldig; ja nachdem die moralisch religiöse Bildung des Völkes in einer Zeit wo das Volk auf die Leitung des Staates einen Einfluss ausübt, die einzig sichere Grundlage jeder modernen Staatsordnung bildet, so ist die Aufgabe des Staates alles zu befördern, wodurch der Einfluss der einzelnen Confessionen auf die religiös sittliche Erziehung der ihr angehörigen Staatsbürger gesichert wird.

Hiezu gehört vor Allem ein reges, kräftiges Gemeindeleben im Kreise der einzelnen Confessionen, da ja in dem Augenblick, als der Staat den einzelnen Confessionen jeden besonderen Schutz entzieht, jede derselben jene Kraft, deren sie um ihren Einfluss zu sichern bedarf, nur in sich

selbst d. h. in dem organischen Zusammenwirken seiner Gläubigen finden kann.

Dasjenige, was ich bis jetzt in dieser Richtung gethan, besteht darin, dass ich diese Grundsätze klar ausgesprochen und denselben nicht nur im Kreise der Gesetzgebung, sondern auch im Lande eine Mehrheit gesichert. — Ausserdem habe ich diese Grundsätze in dem Gesetze für die orientalischen Kirchen und in dem für die Organisation der orientalischen Kirchen und Schulgemeinden erlassenen Statut angewendet. — Im Kreise der israelitischen Glaubensgenossen wird — wie ich überzeugt bin — durch den auf den 10-ten Dezembar berufenen Congress aller Israeliten dasselbe Princip ins Leben treten. Die Lage der Dinge im Kreise unserer Kirche habe ich im Vorgehenden auseinander gesetzt, und ich hoffe somit, noch vor Ostern, die Organisation aller im Lande befindlichen Confessionen noch ehe ein Jahr vorübergeht, vollendet zu sehen, wo ich dann bei dem Beginne der nächsten Session ein Gesetz ins Haus bringen werde, welches das Verhältniss der verschiedenen Confessionen zum Staate, und in ihren gegenseitigen Beziehungen, auf der Grundlage des Princips der vollkommensten Gleichheit und Freiheit feststellen wird, und zwar eben weil es auf diesen Principien beruht, für längere Zeiten.

Sie sehen aus all diesem wie weit wir selbst von der Idee einer Confiscation kirchlichen Eigenthums entfernt sind ; wodurch ich nicht behaupten will, dass der dem niederen Clerus und den Laien auf das Kirchengut eingeräumte Einfluss nicht eine Veränderung der Verwendung dieses Eigenthums zur Folge haben könne. — Verhältnisse wie sie jetzt bestehen, wo einzelne Bischöffe und Capitel über Hunderttausende jährlichen Einkommens zu verfügen

haben, während manchen Pfarrern das tägliche Brot fehlt und mehr als die Hälfte der katholischen Schulen nicht 100 Gulden Einkommen hat, werden wohl schwerlich zu erhalten sein. Übrigens wird, wenn in dieser Hinsicht Veränderungen eintreten, das Eigenthum der Kirche wohl anders verwendet,¹ aber dieser nicht entzogen, ja vielmehr derselben gesichert und ich glaube nicht, dass dadurch die wahren Interessen der Kirche gefährdet werden können, da selbst bei diesen Bestimmungen über die kirchlichen Einkünfte die Entscheidung nicht von dem Staate, sondern von der Gesamtheit der Catholiken ausgeht.

Ich sehe dass ich, angeregt durch Ihren Brief, Ihnen eigentlich über ganz andere Dinge geschrieben als über die Sie Aufklärung gewünscht. — Ich hoffe dass mein Gesetz über den Volksunterricht nächstens zur Verhandlung kommt, und Sie werden durch die Verhandlung am besten über einzelne Punkte beruhigt werden, die Ihnen jetzt aufgefallen. Nur auf zwei Umstände muss ich Sie aufmerksam machen.

1°. Dass gegenwärtig 20 katholische und 12 protestantische Lehrerseminarien bestehen, und dass in dem Gesetzesvorschlag durchaus nicht gemeint ist, die Zöglinge dieser Seminarien vom Lehramte auszuschliessen, sondern dass das Gesetz bloß bestimmt, dass Individuen, welche nicht zum Lehramt ausgebildet sind, dazu nicht verwendet werden dürfen.

2°. Dass das Detail in welches das Gesetz eingeht eine traurige Folge unserer Zustände ist. Die Gesetzgebung ist genöthigt bestimmend aufzutreten, nachdem dasjenige was selbstverständlich scheint, leider nur von wenigen verstanden wird.

¹ M. pirosentás jegyzete : très bien.

Doch genug oder eigentlich zu viel für diesmal. Ich habe den Brief am Ersten begonnen, es ist heute der 3-te und ich muss ihn aufgeben. Wollte ich Ihnen alles schreiben, was ich Ihnen über diesen Gegenstand mittheilen möchte, ich käme nie zu Ende, besonders jetzt nicht, da ich mich noch sehr matt und angegriffen fühle. — Ach könnte ich doch, wenn auch nur auf kurze Zeit, zu Ihnen kommen, oder könnten Sie wieder einmal zu mir kommen, gesund und lebenskräftig wie ich Sie das letztemal sah ! So traurig Ihre Mittheilungen über Ihre Gesundheit sind, so kann ich der Hoffnung auf Ihre vollkommene Genesung nicht entsagen. Wem Gott eine so grosse Aufgabe gestellt, dem gibt er endlich auch die Kraft sie zu vollenden.

Indem ich Sie bitte mich und die Meinen dem Andenken Ihrer verehrten Gemalin zu empfehlen, mit unwandelbarer Anhänglichkeit Ihr ergebenster

Eötvös.

XI. levél.

Pest, 15/12. 868. Verehrter Graf! Seit Wochen nehme ich mir täglich vor Ihnen zu schreiben und heute ist der erste Abend wo ich die Aussicht habe, den Brief ruhig zu vollenden. Die Legislation ist zu Ende und alle meine Vorschläge, sowohl mein Schulgesetz, als meine Vorschläge über die Verhältnisse der christlichen Confessionen sind zu Gesetzen erhoben. Ausser diesem habe ich die Emancipation der Israeliten und das Gesetz über die Autonomie der Verfassung der Orientalischen Kirchen glücklich durch beide Häuser gebracht und ich bin somit mit den Ergebnissen dieser Legislatur zufrieden, doch fühle ich mich auch sehr ermüdet, um so mehr als ich mir keine Ruhe gönnen kann und jetzt mit dem General-Congress der

Juden zu thun habe, die ich berufen um die autonome Gestaltung ihrer Kirche durchzuführen. — In kurzer Zeit Zeit beginnen die Arbeiten zur Einführung der Autonomie der katholischen Kirche und so bin ich für den Winter mit Arbeiten versehen, besonders da schon die praktische Durchführung meines Schulgesetzes für sich allein genug wäre um einen Menschen zu beschäftigen. Um Ihnen eine klare Ansicht über das zu verschaffen, was durch das Cultusministerium im Laufe der Session geschehen ist, werde ich Ihnen die Übersetzung der Gesetze, und ausserdem die Verordnung über die Organisation der serbischen Kirche dieser Tage mit der Post schicken. Da ich auch mit der Organisation der romanischen Kirche so gut als fertig bin, (bekanntlich hat sich die orientalische Kirche nach Nationalitäten getheilt) *so hoffe ich noch im Jahre 869*, so Gott mir das Leben schenkt, alle kirchlichen Gemeinschaften Ungarns autonom organisirt zu sehen und dadurch *den Grundsatz der freien Kirche im freien Staate endlich wenigstens in einem Lande durchzuführen, nachdem hiezu vor Allem nothwendig ist, dass dem Staate nicht blos Individuen verschiedener Religion, sondern organisirte Kirchengemeinden entgegen stehen.* — Ich werde Ihnen nächstens ausführlicher über die Autonomie der katholischen Kirche schreiben, die nun, so Gott will, bald ins Leben treten soll. Als erster Schritt wird nach einem Wahlstatut, welches ich Ihnen nächstens mittheilen werde, eine Versammlung zusammenberufen welche aus Geistlichen und Weltlichen besteht, und über die Art zu entscheiden hat, in der die constituirende Versammlung der katholischen Autonomie zu entscheiden hat. — Die Ängstlichkeit mit der man bei uns bei der Entscheidung von Kompetenzfragen ist, macht diese Form nothwendig, nachdem unsere weltlichen

Katholiken der Ansicht sind, dass über die Art in welcher die Constituante zu berufen ist, der Clerus und eine Notablen Versammlung, die dazu berufen wurde nicht competent sei. Übrigens *sat cito si bene*, und auch die catholische Autonomie kann nur dann gut wirken, wenn sie den Rechtsbegriffen der Mehrheit entspricht. Gott bessere Ihre Gesundheit. Mit dem Ausdruck inniger Hochachtung Ihr ergebenster

Eötvös.

XII. levél.

6/6. 869. (Hely nélkül.) Seit langer Zeit hat mir nichts eine grössere Freude verursacht, als Ihr Brief vom 24-ten, den ich sammt 4 Bänden Ihrer «*Moinés d'Occident*» und der Schrift «*L'Espagne et la liberté*» gestern erhalten habe. — So werthvoll mir diese Bücher — besonders wenn ich sie zugleich als Zeichen Ihrer freundlichen Gesinnung nehmen kann — immer gewesen wären und so sehr mich jeder Ihrer Briefe erfreut, so war meine Freude doch niemals so gross als diesmal, wo mir Ihr Brief zugleich den Beweis gibt, dass Sie sich nach den schweren Prüfungen des letzten Winters, wenigstens relativ besser befinden. Am Ende ist unserer Wohlfinden hier auf Erden immer nur ein relatives, dem ebenso enge Schranken gezogen sind wie unserer geistigen und physischen Kraft. Leider wird uns das Leben nicht cum beneficio inventarii übertragen, wir erhalten es mit seiner ganzen Last und das einzig tröstliche ist die Überzeugung, dass wenn wir alles geleistet haben was unsere Kraft vermag, wir unsere ganze Pflicht erfüllt haben, so gross oder so klein diese Leistung auch gewesen sein mag — — — eine Wahrheit die in dem Evangelium von den Talenten so schön ausgedrückt ist. — Und darum haben Sie auch unrecht, wenn Sie Sich einen incurablen nennen,

und über die Möglichkeit, der Menschheit von Ihrem Krankenbette noch grosse Dienste zu leisten, Zweifel aussprechen. Wenn die geistige Kraft der edlere Theil unseres selbst ist, und von den Mitteln welche uns zu Gebote stehen, um auf unsere Mitmenschen zu wirken, keines mächtiger ist als die Sprache mit der wir unsere Gedanken und Gefühle Tausenden mittheilen, dann gibt es wohl wenige (M. jegyzése vörös tintával : ? ? ?) die auf ihre Kraft stolzer sein können als Sie, trotz aller schwerer Leiden und physischer Gebrechen, mit denen Sie die Vorsehung heimgesucht, und Ihre Schrift «L'Espagne et la Liberté», muss in Ihnen selbst diese Überzeugung erweckt haben. — — Ich habe dieselbe gestern und heute Nacht durchgelesen und kann Sie versichern, dass Freund und Feind alles darin finden kann, nur keine Abnahme der Kraft, weder der Gedanken noch des Gefühls, und diese Schrift würde, wenn sie erschienen wäre, sicher denselben Eindruck gemacht haben, wie Ihre früheren Arbeiten ähnlicher Richtung, und dennoch finde ich es sehr begreiflich dass man die Herausgabe verhindert hat, ja dass dies selbst in Ihrem Interesse geschehen, da das Erscheinen dieser Schrift jedenfalls von beiden Seiten zu scharfen Angriffen Anlass gegeben hätte. — Leider können wir uns nicht verhehlen, dass eben jene Ansichten, die Sie auch hier mit der überwältigenden Pracht der Überzeugung aussprechen nur durch wenige getheilt werden. — Die Verbindung zwischen Staat und Kirche, welche leider nicht nur in Spanien bestand, hat so lange gedauert, dass man sich daran gewöhnt den Begriff der Freiheit mit dem der katholischen Kirche in Gegensatz zu denken und das grosse Prinzip der freien Kirche im freien Staate findet eben bei den Catholiken den wenigstens Anklang. — Kirchliche Fragen werden wenigstens in der Österrei-

schen Monarchie von den Laien mit grösster Indifferenz, von dem Clerus immer mit Rücksicht auf seine materiellen Interessen, und seine Gemächlichkeit beurtheilt, und so geschieht es, dass ich mit der Autonomie, die ich bei den Griechen und Juden glücklich durchgeführt, bei den Catholicen auf die grössten Hindernisse stosse, welche um so schwerer zu überwinden sein werden, weil sie nur negativer Natur sind und eigentlich darin bestehen, dass von der einen Seite die Laien selbst nicht an die Arbeit gehen wollen, während der Clerus — besonders der höhere — sich im Stillen darüber freut, theils weil durch die Art in der sich ein Theil der catholischen Presse über unsere Strebungen nach Autonomie ausspricht, manches wohlmeinende aber ängstliche Gemüth wankend gemacht wird, theils weil, wenn die Autonomie nicht zu Stande käme, der gegenwärtige Zustand, wenn auch nur auf einige Jahre zu erhalten ist, und dies manchen unserer Prälaten angenehm und vortheilhaft erscheint.

Den 11-ten.

Ich ward neulich unterbrochen, und es vergingen, wie Sie sehen, mehrerer Tage bis es mir möglich ist den Brief fortzusetzen. Da gegenwärtig sehr wichtige Fragen in den Sectionen verhandelt werden, die Wahlen für den Kirchencongress der Serben eben jetzt vorgenommen werden, ich die Statuten womit die Autonomie der Romanen geregelt wird, und welche die königliche Sanction erhalten haben, durchführen muss, 60 Schulinspectoren die ich ernannt habe theils mündlich, theils schriftlich die nöthigen Instructionen zu geben habe, damit sie ihre Amtirung mit dem 1-ten Juli beginnen können und auch die Angelegenheit der catholischen Autonomie in Fluss gekommen ist,

so habe ich in Fülle zu thun, besonders da ich seit mehr als 8 Wochen leidend bin, und auf den Befehl mehrerer Ärzte, mit denen ich gesprochen, sobald als möglich nach Karlsbad gehen muss, was nur dann möglich ist, wenn ich früher das Nothwendigste besorgt. So sehr ich daher auch das Bedürfniss fühle, Ihnen über die Richtung meiner Strebungen manches mitzutheilen, so mangelt es mir an der Zeit und ich kann für den Augenblick nichts thun, als dass ich Ihnen durch unsere pariser Botschaft die Acten schicke, aus welchen Sie meine Tendenzen beurtheilen können.

Ich schicke Ihnen. —

Das Statut der serbischen Kirchenautonomie.

Das Statut der rumänischen Autonomie.

Das Statut welches der Israelitencongress verfasst hat.

Nachdem all diese Statute durch zahlreiche Versammlungen discutirt und angenommen worden sind, (weil ich das Octroyiren der Autonomie für einen Widerspruch halte) und ich auf diese Versammlungen nur durch einzelne Mitglieder derselben einen indirekten Einfluss ausüben konnte, so weichen diese Statuten von einander ab, und es ist keines derselben, wo ich nicht gegen einzelne Bestimmungen Einwendungen zu machen hätte, übrigens glaube ich, dass Sie Sich aus denselben die Richtung in der ich die Frage des Verhältnisses zwischen Kirche und Staat lösen will, abstrahiren können, und damit zufrieden sein werden, wenn es uns gelingt, auch die Frage der katholischen Autonomie nach denselben Grundsätzen zu lösen. Ich schliesse dem Paquet noch eine Broschüre bei, die vor 23 Jahren erschienen ist, und mir damals den Titel eines Centralisten und Feindes der Autonomie verschafft hat. Nachdem sich meine Überzeugungen in dieser Hinsicht

seitdem nicht verändert haben, so finden Sie darin mein Glaubensbekenntnis über die Centralisation auch im gegenwärtigen Augenblick und werden sehn, dass ich doch nicht ganz als Apostel Cormenins gelten kann. Gott schütze und erhalte Sie. Ihr ergebenster Verehrer

Eötvös.

Ich hoffe der Loyd kommt

Ihnen nun regelmässig zu.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.¹

A

- Aargaui határozat 76, 77.
Affre 98.
Andrássy Gyula gróf 10, 131, 139.
Antonelli 100, 192.
Anyagelvi bölcselet Magyarországon 226—229.
Apponyi Abert gróf 270.
Apponyi György gróf 161, 264.
Apponyi Gyuláné 160.
Özv. Apponyi-Sztáray Zsófia grófné 166, 167, 168, 169.
Aristotelei 219.
Armellini 94.
Atheizmus Franciaországban 50, 51, 52, 55, 92, 93.
Ausztria egyházpolitikája 243, 244.
— nemzetiségi kérdése 125, 126.
— és Olaszország 87.
Ausztria-Magyarország nagyhatalmi állása 128, 129.
Azeglio, Massimo d' 89.

A

- Állam 135—136.
Állam és egyház elválasztása 142, 144, 178, 183, 186—191.
— Belgiumban 201, 202.
— Franciaországban 16, 52, 53, 111—113, 115, 274, 275.
— Magyarországon 59—63, 215—220, 223, 271.

- Állam Svájcban 77.
Állami oktatás monopóliuma 48, 49, 50, 51, 52, 53.
Általános szavazat 114, 181.
— visszaállítása Franciaországban 99, 103.

B

- Balbo Caesar 88, 89.
Bartakovics 213, 241.
Bartal György 264.
Becket Tamás 82.
Beöthy Zsolt 33.
Berkovics M. 32.
Berryer 121, 122.
Bémer 213.
Bismarck 273.
Blanc Lajos 92, 97.
Blumer 77, 79.
Bodnár Zsigmond 33, 35, 36.
Bossuet 112.
Bölcselet Magyarországon 226, 227.
Brassai 110, 227.
Bresciani Arnold 149.
Brogie 56, 195, 253.
Büchner 226, 227.

C

- Cantu 88.
Cavaignac 98.
Cavaour 143, 144, 145, 146, 147,

¹ A név- és tárgymutatót dr. Krisztics Sándor, a fővárosi könyvtár könyvtárosa, egykori kedves tanítványom szíves fáradozásának köszönöm. C.

148, 150, 151, 152, 153, 154,
157, 160, 165, 166, 214.
Centralizáció 64, 65, 69.
Changarnier 98, 102.
Chateaubriand 35, 44.
Cialdini 143, 173.
Cochin 195, 253.
Coeur 146, 149.
Combes 189, 274.
Concordatum 47, 246, 247.
Cousin 52, 56.
Craven grófnő 28.
Cromwell 118.
Czartoryski Ádám 25.
Czinár 160.
Czirák János gr. 216, 264.

Cs

Csalatkozhatatlansági dogma Ma-
gyarországon 255.
— és a magyar püspökök 257,
258, 261.
Csengery 70, 108.
Csernátony 229.

D

Damjanich 214.
Dante 149.
Danton 48.
Daru 257.
Darwin 228.
Darwinizmus 228, 229.
Deák Ferenc 10, 65, 74, 131, 139,
162, 163, 206, 211, 238, 239,
249, 266, 268.
Dembinszky 25.
Dessewffy Emil gr. 126.
Doctrinaires 64, 65.
Döllinger 254.
Droste-Fischering 60.
Dualizmus 129, 130, 131.

Dudek 275.
Dufaure 122.
Dupanloup 50, 86, 105, 192,
193, 194, 195, 196, 222, 242,
251, 252, 254.
Dupin 56, 120.
Demokrácia 119, 178, 180, 181.
— Angliában 118, 119.

E

Egyház és szabadság 145, 146.
— tanítási szabadsága 47, 209.
— világi hatalma 191.
Entz Géza 228.
Eötvös József br. államfelfogása
134—136, 138.
— és az állam és egyház 210,
211, 272, 273.
— a Bach-rendszerről 127.
— és a csalatkozhatatlansági
dogma 255—258, 261.
— csatlakozása Széchenyihez 68,
69.
— egyházpolitikája 9, 212, 213.
— a forradalomról 70, 110.
— Franciaországban 31.
— Garantien-je 123—125, 129—
131.
— Gleichberechtigung-ja 109—
110.
— Karthauzi-ja 29, 31, 34—36,
39—42.
— és a kath. autonómia 205—
210, 239—248, 258—260, 264,
265, 270, 274.
— és a kiegyezés 127, 139.
— költői alkotásai 67.
— közművelődésügyi terve 206
—209.
— külpolitikája 9, 266.
— és a Lajcsák-ügy 61—63.
— leveleinek közzététele 7, 8

Eötvös József br. és a malinesi beszéd 176, 177.
 — a nemzetiségről 134—137.
 — népiskolai javaslata 230—233.
 — népoktatási törv. javaslata 1848-ban 72.
 — önkéntes számkivetése 70, 101, 108, 110.
 — és az osztrák-magyar viszony 9, 10, 129, 130, 131, 138.
 — és Paláस्थ्य 222—225.
 — romanticizmusa 30, 32, 38, 41.
 — Sonderstellung-ja 138, 139.
 — és a szabadság 6, 185.
 — XIX. század uralk. eszméi 39, 40, 42, 43, 109.
 — vallás szabad gyakorlatáról szóló javaslata 259, 263, 267—270, 273.
 — vallásossága 8, 9, 34—36, 42, 138, 256.
 — és az 1847—8-iki országgyűlés 68, 69.
 Eötvös Loránt br. 1, 2.
 Erdély kath. autonómiaja 236, 237.
 Erdélyi János 33, 34, 35, 38, 226.
 Eszterházy Pál 214.
 Etnicarchia 87, 88.

F

Faguet 189, 196.
 Falk Miksa 132, 138, 139, 259.
 Fallmerayer 113.
 Falloux 93, 94, 195, 253.
 Fenelon 112.
 Ferenczi Zoltán 32, 38, 44, 67, 69, 108, 132.
 Feronays Albert, De la 28.
 Fogarassy Mihály 249.
 Foisset 195.

Forster Gy. br. 217, 236.
 Francia forradalom 274.
 Frank Ignác 260.
 III. Frigyes Vilmos 60.

G

Garibaldi 143, 150, 153, 154, 214.
 Gerbet 149.
 XVI. Gergely pápa 61.
 Giannone 149.
 Gioberti 89, 90, 91.
 Gladstone 28.
 Gneist 120.
 Goblet d'Alviela 201.
 Godwin 42.
 Görres 28, 61.
 Göthe 88.
 Gratry 251, 254.
 Greguss Ágost 227.
 Guizot 44, 56, 105.

Gy

György Aladár 229.
 II. Gyula pápa 87.
 Gyulai 34, 35.

H

Haas Mihály 213.
 Haberlandt 228.
 Habsburg-ház legitim örökösödési joga 125.
 Hajdu Tibor 161.
 Halász Imre 245, 258, 275.
 Haller 232.
 Haulik 241.
 Hatala Péter 241, 250, 260, 262.
 Haynald 217, 232, 241, 245, 247.
 Hazaszeretet 167, 168.
 Hám János 213.

Häckel 229.
 Hemptine 196.
 IV. Henrik 179.
 VIII. Henrik 118.
 Hit 188, 189.
 Hírlapjaink Montalembertől
 164, 165.
 Hoffmann Pál 250.
 Horánszky Nándor 264.
 Horváth Boldizsár 258.
 Horváth Cyrill 226.
 Horváth Döme 250.
 Horváth István 30.
 Horváth Mihály 19, 212, 213,
 230, 250.
 Hugo Victor 25, 44.
 Hyacinthe 250, 253.

I

Individualizmus 41.
 Joanovics 230.
 Irányi 270.

J

Jaurés 195, 196.
 Jekelfalussy 213, 216, 255.
 Jezsuiták Franciaországban 53,
 81, 82.
 — és Gioberti 90.
 — nevelési rendszere 83.
 — Svájcban 77, 78, 79.
 Jogfolytonosság 155.
 II. József 37, 247.

K

Kant 31, 33.
 Katolikus autonómia 209, 210,
 241.
 — Erdélyben 236, 237.

Katolikus autonómia Magyar-
 országon 205—208, 218—220,
 223, 230, 235—250, 259, 260,
 262, 263, 264, 270.
 Katolikus vallás szabadsága
 Franciaországban 52, 53, 111,
 112.
 — Svájcban 77.
 Kállay Ödön 255, 262, 264.
 II. Károly 118.
 Károlyi Ede gr. 166.
 Károlyi István gróf 161.
 Károlyi Lajos gróf 161.
 Kemény Zs. 67, 68, 69.
 Kereszténység és emberiség 137.
 Kerkápolyi 226.
 Ketteler 251.
 Képviselői kormány 114.
 Koburg Lipót 46.
 Kont Ignác 3, 161, 162.
 Konzervatívok 65.
 Kónyi Manó 126, 131, 211.
 Kossuth Lajos 65, 66, 68, 69,
 74, 87, 90, 107, 143.
 Kovács Lajos 250.
 Kovács Zsigmond 258.
 Kozma Andor 70.
 Kölcsey 66.
 Körmöczy Imre 215, 217, 245.
 Követi utasítások 65, 66.
 Közélet és belső érzelmvilág 32.
 Közoktatás Franciaországban
 48.
 Központosítás 69.
 Közszellem 119.
 Kraus, Fr. X. 86, 89, 149.
 Kruesz 232.

L

Laboulaye 116.
 Lacordaire 14, 15, 16, 17, 18,
 26, 83, 92, 93, 105, 122, 149.

Laikus morál 188, 189.
 Lajcsák 60, 61, 62.
 XIV. Lajos 118, 179, 189.
 Lajos Fülöp 173.
 Lamartine 44.
 Lambert gróf 101.
 Lambruschini 90.
 Lamennais 14, 15, 17, 18, 22,
 23, 26, 44.
 — «Hivő szózata» 19—21, 44.
 — «Hivő szózata» Magyarorszá-
 gon 19.
 Laveille 21.
 Le Brun 200.
 Lecanuet 25, 26, 27, 28, 44, 46,
 47, 56, 57, 74, 81, 82, 84,
 86, 91, 93, 94, 98, 99, 100,
 104, 107, 108, 117, 121, 143,
 146, 160, 162, 169, 177, 192,
 195, 208, 251, 252, 253, 254.
 Ledochowsky 192.
 Ledru-Rollin 92, 119.
 Legitimítás 125, 127, 128,
 155.
 Lelkiismeretszabadság 182.
 Lengyel forradalom 73, 74.
 — nemzeti gyász 170.
 — magyar párhuzam 172, 173.
 XIII. Leó 194.
 Leroy-Beaulieu 195.
 Liberalis katolicizmus 177,
 178.
 Liberalizmus 196—201, 220—
 222.
 Liberatore 197.
 Liebig 226.
 Lambruschini 82.
 Lonkay 241.
 Lonovics 161, 213.
 Ludwig 229.
 Luzern kanton és a jezsuiták
 77, 78.
 Luzerni külön szövetség 78—79.

M

Magyar alkotmány reformja 58.
 — forradalom 110.
 — génusz 58.
 Magyarország és Ausztria nagy-
 hatalmi állása 128, 129.
 Magyarság és katolicizmus 213,
 214, 215, 216.
 Majláth György 161, 215, 264.
 Mamiani 91.
 Manzoni 28, 88, 89, 149.
 Margó 228.
 Materialista bölcselet Magyaror-
 szágon 226, 227, 228, 229.
 Matkovits Pál 176.
 Mazzini 94, 153, 154.
 Meaux, Vicomte de 1, 2, 28,
 105, 122, 123, 195, 275.
 Megyék szerepe Magyarországon
 65.
 Mehemed Ali 46.
 Melichár 205.
 Mentovich 227.
 Mermillod 251.
 Mérode Felix gr. 46.
 — János gr. 46.
 — Marianne 46.
 Michelet 25, 55, 81.
 Miczkiewicz 25.
 Mieroslavski 73.
 Mignet 116.
 Minghetti 91.
 Mislin 161.
 Moleschott 226.
 Molé 94.
 Molnár Aladár 1, 230, 232, 233,
 270.
 Montalembert alkotmányter-
 vezete 104.
 — Angliáról 117—121.
 — és özv. Apponyi-Sztáray Zsó-
 fia grófnő 167, 168, 169.

- Montalembert Avenir politique de l'Angleterre-je 115.
- az állam és egyház elválasztásáról 175.
 - és az államcsiny 107, 108.
 - államfelfogása 141, 142.
 - és Belgium 46.
 - Bécsben 159, 160.
 - és Cavour 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 157, 159.
 - és Deák 162, 163.
 - és Droste-Fischering 61.
 - és Dupanloup 195.
 - egyházpolitikája 12, 13, 56, 57, 60, 64, 92, 178—183.
 - Eötvös «Garantien»-jéről 123, 124.
 - «L'Espagne et la liberté»-je 252, 253.
 - és az északamerikai polgárháború 6.
 - felfogása a nemzetről 140, 141, 158, 168.
 - fohása Eötvösért 275, 276.
 - és az 1848-iki forradalom 84, 85, 91, 92, 97, 98, 104—106.
 - a francia akadémiában 116.
 - és az 1848-iki francia választójogi törvény 99, 100.
 - «Gyászoló nemzete» 172, 173, 174, 175.
 - és az irek 23.
 - a jezsuiták mellett 82, 83, 84.
 - «A katolikus érdekekről» c. irata 111.
 - Keleten 46.
 - és a keresztény demokrácia 92.
 - és a köztársaság 92, 98—100,
 - a külpolitikában 45, 46.
- Montalembert és Lacordaire 14.
- és Lamennais 14, 23.
 - és Lengyelország 24—26, 72—75, 169—174.
 - és a magyar alkotmány 4.
 - és a Magyar Tud. Akadémia 116, 123.
 - és Magyarország 4, 29, 162, 163, 168.
 - Magyarországi Szt. Erzsébet élete c. műve 27—29.
 - Magyarországon 47, 155, 159, 162.
 - malinesi beszéde 175—186, 192, 193.
 - malinesi beszédének kritikája 184—190.
 - marburgi útja 27.
 - és Miczkiewicz «Lengyel zarándokok könyve» 25.
 - és Napoleon 98, 99, 102, 105, 106, 107.
 - és a német egység 174.
 - és Olaszország 86, 88—91, 94, 140, 142.
 - és az osztrák egyházpolitika 244.
 - az oxfordi egyetem diszdzoktora 117.
 - ősei 57.
 - Pannohalmán 160.
 - és a pápa világi hatalma 94—96, 145—156.
 - Pesten 154, 160, 161, 164, 165.
 - Pisában 27.
 - és IX. Pius 27, 85, 86, 94, 100, 192, 193.
 - Róma város polgára 100.
 - romantícizmusa 29.
 - sírirata 204.
 - Solesmes-ben 28.
 - és a svájci forradalom 80.

Montalembert és a szabadság
184, 185.
— és a szerzetesség 80.
— és a szocializmus 97, 99,
100.
— és a tanítás szabadsága 49,
50—55, 93.
— a XIX. sz. uralk. eszméiről
116.
— és a vatikáni zsinat 252,
254.
Montalembert Katalin 2, 161.
Morny 105.
Municipalis rendszer 65, 66.
Moyses István 213.

N

Nagy emberek tisztelete 5.
Napoleon Lajos 48, 94, 98, 101,
102, 103, 143.
— államcsinye 104—106.
— elnökké választása 99.
Német egység 174.
Nemzet és állam 133.
Nemzeti államok kialakulása
144.
Nemzeti érzület 134, 137.
Nemzetiség 125, 133, 134, 135.
— és kereszténység 137.
Nemzetiségi kérdés Ausztriában
125, 126.
Newman 254.
Newton 228.
Némethy Lajos 224.

O

Odilon-Barrot 98, 158.
Olasz egység és Franciaország
159.
Olasz forradalom katolikus
alapja 86, 87.

Olaszország egysége 140, 142,
143, 147, 148, 152, 155, 156.
Oliphant, Mrs. 27.
Ollivier 162, 163.
Oudinot 94, 106.
Óvári Lipót 86, 88.
Ozanam 149.

Ö

Ósiség 57.

P

Palásthy Pál 216, 220, 221, 222,
223, 224, 225, 240, 241.
Palmerston 107.
Pantaleoni 149.
Papság fizetése 18.
Parlamenti rendszer Angliában
119.
Pápa csalatkozhatatlansága 251,
255.
Pápa világi hatalma 142—146,
150—152, 156—159.
Pázmán 38.
Pecci 194.
Pellico Silvio 25, 28, 88.
Perczel Miklós 264.
Péterffy 36, 41, 42.
IX. Pius 85, 86, 90, 91, 94, 149,
183, 191, 192, 194, 235, 244,
251.
Pinelli 173.
Plater testvérek 25.
Pólya József 227.
Prileszky Tádé 250.
Prokop, Ferencrendi tart. főnök
170.
Protestánsok autonómiája 231.
Proudhon 42, 98, 144.
Pulszky Ferenc 38, 44, 66, 73.
Purgstaller 226.

Qu

- Quanta Cura encyclica és Syllabus 193, 194, 195, 196.
 Quetelet 116.
 Quinet 55, 56, 81.

R

- Radovitz 133.
 Ravignan 50, 98, 105, 146, 149.
 Rákóczy Ferenc 37.
 Rechberg 160.
 Reformerek 65, 66.
 Robespierre 48, 189, 274.
 Romagnosi 87.
 Romai kérdés 144.
 Rosmini 89, 91, 149.
 Rossi 56.
 Rousseau 188, 189, 174.

S

- Saffi 94.
 Sainte-Beuve 80, 84, 93, 97.
 Sajtószabadság 181, 184, 185.
 Samassa 217, 245.
 Sardá y Salvany 196.
 Sarolta, nassauai hercegnő 46.
 Sarpi 149.
 Schleicher 229.
 Schmerling 138, 160.
 Schmidt Julián 133, 134.
 Schopper 255.
 Schwarzenberg 254.
 Scitovszky 161, 213.
 Sennyey Pál br. 264.
 Simor 213, 215, 217, 218, 223,
 225, 230, 232, 236, 242, 244,
 245, 246, 257.
 Skrzynecki 46.
 Stirner 42.
 Strauss 76.

- Sue Jenő 81.
 Svájci forradalom 75, 76, 77,
 78, 79.
 Syllabus 251.

Sz

- Szabad egyház szabad államban
 145, 146, 152, 157—159.
 Szabadság 39, 40, 112—114, 133,
 134, 197, 198.
 — és uralkodás 39, 40.
 Szabó Mihály 172.
 Szász Károly 108, 132.
 Szemecz 205, 217, 225, 238.
 Szerzetesrendek és a nevelés
 Franciaországban 53.
 Szerzetesi intézmény Svájcban
 77, 78, 79, 80.
 Széchényi István gróf 38, 65, 66,
 67, 68, 117, 127, 128, 171.
 Szocializmus Franciaországban
 99.
 — és képviseleti rendszer 114.
 Szubjektív idealizmus 31, 33.

T

- Tacitus 66.
 Taine 48.
 Tallichet.
 Tanárky Gedeon 206, 208, 209,
 210, 230, 275.
 Tanítás szabadsága Franciaor-
 száiban 49—52, 93.
 Tennyson 117.
 Thewrewk Emil 229.
 Thiers 46, 54, 93, 94, 98, 99, 102.
 Thun Leó 213, 246.
 Tisza Kálmán 230, 231, 270.
 Tocqueville 11, 97, 98, 116.
 Toldy Ferenc 7.
 Tommaseo 88.

Török János 220.
Trefort 205, 206, 210.
Tulle 251.

V

Vallás és jog 142.
Vallásosság Franciaországban 50,
51, 52, 55, 92, 93.
— Magyarországon 37, 38, 59,
60.
— Olaszországban 88.
Vallásszabadság 181, 182.
— Franciaországban 111—112.
— Magyarországon 234, 260.
— Svájcban 75—79, 84.
Vatikáni zsinat 250, 251, 252.
Vay Miklós br. 215, 232.
Vegyesházasságok és az egy-
ház Magyarországon 62, 63,
64.
Veuillot Lajos 49, 167.
Victor Emánuel 214.
Victoria királyné 107.
Viennet 74.
Villemain 49, 56.

Vincke 173.
Viviani 274.
Vogt 226, 227.
Vörösmarty 38.

W

Wagner Rudolf 226.
Waldstein János gróf 161.
Walewski 142.
Weill, G. 196.
Wesselényi 65.

Z

Zamoyski Endre gróf 171, 172,
174.
Zamoyski László 25.
Zichy Ferenc gróf 161.
Zichy János gróf 270.
Zoványi 24, 249, 250, 262.

Zs

Zsidó emancipáció 34.
Zsófia főhercegnő 160.

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal
<i>Előszó</i>	1
1. fejezet. Montalembert és Lamennais szellemi forradalma 1830-ban a katolikus egyház és az elnyomott népek érdekében	11
2. fejezet. Lamennais «Hívó Szózata» és Miczkiewicz «Lengyel Zarándokai»	19
3. fejezet. Montalembert eszméi és Eötvös «Karthauzi»-ja... ..	29
4. fejezet. Montalembert küzdelme az egyház tanítási szabadságáért és Eötvös valláspolitikája 1840—43-ban	43
5. fejezet. Eötvös pályája 1844-től a «XIX. Század Uralk. Eszméinek» megjelenéséig 1853-ban	64
6. fejezet. Montalembert életpályája 1844 után s abban a longyelek, a svájciak és a jezsuiták ügye	72
7. fejezet. Olaszország fölszabadulása... ..	85
8. fejezet. Montalembert s a francia köztársaság 1848 után	91
9. fejezet. Montalembert és az 1851 december 2-iki államcsíny	101
10. fejezet. Eötvös és Montalembert az államcsíny után	108
11. fejezet. Montalembert, a pápa világi hatalmának, a lengyel nemzet fölszabadításának szószólója Magyarországon 1861-ben	139
12. fejezet. Montalembert az állam és egyház elválasztásáról	175
13. fejezet. Montalembert hatása Eötvösre a magyar katolikusok autonómiájának kezdeményezésében	203
14. fejezet. Eötvös küzdelmei a «Szabadegyház» jegyében a 47-esekkel; a szabadgondolkozókkal; a protestánsokkal	210
15. fejezet. A «Szabadegyház» elvének megvalósítása a katolikusok autonómiája által s az egyház magatartása Eötvös-sel szemben	235
<i>Függelék.</i> Báró Eötvös József levelei gr. Montalembert Károlyhoz	277